Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४११-१ / घ लोचन

Title ध्वन्यालोचनम्

Author आनन्दवर्धनः । अभिनवगुप्तः

Extent १२२. / २४४ Age

Subject अलङ्कार-शास्त्र

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वन्यालोचनम्

४५५

प.सं. २४४

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मु॰ लो॰ १

ॐ नमो वक्रतुंडाय ॥ ॐ उन्मज्जद्देहस्वानुभवैकवेद्यं स्वच्छंदमानंदसमुद्रमीशम् ॥
व्यामज्जगच्छक्तितरंगरंगैरखंडपारं परमेष्ठिनाथं ॥ इह हि कश्चित्प्रणिज्ञजनसमनु
रंजनाय निजांतेवासिवासनानां जननाय वड्दद्दयोद्वेजितमहृदयमनुग्रायममने
जितः श्रीमदभिनवगुप्तपादोपदिष्टशिष्यवरैः पुराग्रामसमभीष्टदेवतासेनरवीकर
णाय पंथत्यालोचनेसेरालक्षाके विहरणानि गुरुर्वयन्नन्यस्थयति विनाकारणक
लां जगदुद्भावप्रख्यां निजरसभरान्मारक्षत्याम्लानेक विमहृदयाख्यां विजयतां ॥ भा
हेडराजवरणप्रकतातिवासदिमतोभिनवगुप्तपदाभियोदम् यत्किंचिद्
व्यनुवरणस्मरयामिवाग्मालोकवलोचननियोजनयाजनस्य स्वयमविच्छिन्न
परमेश्वरनमस्कारसंपत्तिं विनाप्यपिव्याख्यातश्रोतॄणामविघ्नेनाभीष्टव्याख्या
श्रवणलक्षणफलसंपत्तये समुचिताशीः प्रकटनद्वारेण परमेश्वरसाम्यमुखं
करोतिवृत्तिकारः ॥ लेख्यकेसरिणः स्वच्छस्वच्छायायासितेंदवः त्रायंतां वोम
धुरिपोः प्रपन्नार्तिच्छिदो नखाः ॥ मधुरिपोर्नखाव्याख्यान्व्याख्यातश्रोतॄन्सा
यंतां तेषामेव संबोधनयोग्यत्वात् संबोधनमारोहि युष्मदर्थः त्राणं वा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

भीष्टलाभं प्रति साह्यायाकावरणं तत्त्व प्रतिद्वं हि विघ्नापसरणादिना भवतीति २
यदत्र त्राणं विवक्षितम् नित्यायोगिनश्च भगवतो मम्मोह्याध्यवसाययोगित्वेनोत्सा
दयतीति वीरवसोधन्यते नृत्वानां प्रद्रवणावेशद्रवणेन चरदाणक तद्येन त्वानामव्या
तिविनवेन न करणानान्मातिशायय थालिनाकरवेनम चिनाथनि नश्च परमेश्वरस्य
निरिक करणायेत्ताविरद्: मधुरियोविनयेनेनतम्यमदेवजराज्ञामायमावणाय
मउत: कीदृशस्समथविणा: स्वेच्छयाकेसाविणानन्तकर्मपारतंत्र्येणनाप्यन्यदी
येच्छयापित्वविशिष्टदानवदनतो वितानतथाविधेच्छापरिग्रहोचित्यादेवस्वीकृततनि
हृद्रूपस्येत्यर्थ: कीदृशानत्वा: अपत्राणानामार्तियेच्छिदंतिनत्वानां हि स्वेच्छत्वत्वाग्वि
नेयार्ते: श्चनच्छेयते नत्वानात्यसंभावनीयमपितदीयानां न त्वानां स्वेच्छानिर्माणे
चित्यात्संभाव्यतएवेति यावत् अथवा त्रिजगत्कंठकोहिरण्यकशिपुर्विश्वस्योच्छेय
करतिसएववस्त्वत: अपत्राणानां भरावदेकसाधारणास्थितीनां जनानामार्तिकारित्वान्म
नैववार्तिसंविनाशायद्विरार्ति रेवोच्छिन्नाभवतीति परमेश्वरस्य तत्स्यामवस्यायांका
रुणिकत्वमक्तम् किंचते किंगुणा: स्वेच्छेन स्वच्छतागुणेन नैर्मल्येन स्वच्छाम रुद्रप्रभृ

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. २

२

नयोर्द्विमुख्यनयाभावहृतयएव स्वक्कायुयाववत्र हृच्यत्रपयाश्राहतमाश्रायामितः
खेदितहृदयैः अत्रार्थग्रातनानुरणनरूपेनध्वनिनाबालचंद्रबंध्यते आयामेनत
न्ताविधोचंद्रस्यविङ्गायनप्रतीतिर्हृच्यनप्रतीतेरनुभव्यते आयासकाविवंचनवा
नांस्वप्रसिद्धनवद्दिनवानांऊक्ष्मलोकोनरेणानुरोणप्रदिपादितं किंच तदीयास्व
कंतांऊरिलिमानंचावलोकाबालचंद्रः स्वात्मनि खेदमनुभवति तस्यापिखक्कऊ
टिलाकारयोगे श्रमीयगज्ञातिनिवारणाऊशलः नवहमितिव्यतिरेकालंकारध्वनिः
किंचाहं सर्वमेकपत्रासाधारणवैशायहृचाकारयोगात्समस्तजनाभिलाषणीयतामा
गतममभवमधुनरेवंविधादश्याबालचंद्राकारा: संतापात्रिहृदऊशलाक्षेत्रनितानेवलो
काबालेंदुबहुमानेनपश्यति नतुमामित्याकलयन्बालेंदुरविरतमायममनुभव
तीत्युत्प्रस्यते इत्युत्प्रेक्षापहृतिध्वनिरपि एवंचसबलेकाररसभेदेनत्रिधाध्वनिरत्र
श्लोकेसमनुरुभिर्व्याख्यातः अथग्रंथादौ तेनाभिधेयस्वरूपमभिदधत्प्रधानतयाप्र
योजनप्रयोजनंतत्संबंधंप्रयोजनंचसामर्थ्यात्मकटयन्नादिवाक्यमाह काव्यस्यात्मा
ध्वनिरितिबुधैर्यः समाम्नातपूर्वस्तस्याभावंजगदुरपरेभाक्तमाहुस्तमन्ये केचिद्वा २

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वांस्थितमविषयेतत्वमूचुस्तदीयंतेनब्रूमः सहृदयमनःप्रीतयेतत्स्वरूपम् ॥ बुधैः
काव्यतत्वविद्भिःकाव्यस्यात्माध्वनिरितिसंज्ञितः परंपरयायःसमाम्नातःसमाख्या
तः तस्यसहृदयजनमनः प्रकाशमानस्याप्यभावमन्येजगदुः तदभाववादि
नांचामीविकल्पाःसंभवन्ति केचिदाचक्षीरन् शब्दार्थशरीरंतावत्काव्यंतत्रश
ब्दगताश्चारुत्वहेतवोनुप्रासादयः प्रसिद्धाएवअर्थगताश्चोपमादयः वर्णसंघ
टनाधर्माश्चयेमाधुर्यादयस्तेपिप्रतीयन्ते तदनतिरिक्तवृत्तयोवृत्तयोपियाःकैश्चि
दुपनागरिकाद्याःप्रकाशितास्ताअपिगताःश्रवणगोचरंरीतयश्चवैदर्भीप्र
भृतयस्तद्व्यतिरिक्तःकोयंध्वनिर्नामेति ॥ काव्यात्मशब्दसंनिधानाद्बुधशब्दोत्र
काव्यात्मावबोधकनिमित्तकइत्यभिप्रायेणविवृणोति काव्यतत्वविद्भिरिति आ
त्मशब्दस्यतत्वशब्देनार्थंविवृण्वानःसारत्वमपरशब्दवैलक्षण्यकारित्वंचदर्शय
ति इतिशब्दःस्वरूपपरंध्वनिशब्दस्याचष्टेतदर्थस्यविवादास्पदीभूततयानिश्च
याभावेर्थतत्वयोगात् एतद्विवृणोति संज्ञितइति वक्तव्यतत्वतत्संज्ञामात्रेणोक्तम
पिनत्वेवध्वनिशब्दवाच्यं प्रत्युत समस्तसारभूतं [illegible]

ध्व॰ लो॰ २

3

कथयेदित्यभिप्रायेण विवृणोति तस्मात्सहृदयेत्यादिना एवंतुयुक्ततरं इतिशास्त्राभि
प्रक्रमोवाक्यार्थपरामर्शकः ध्वनिलक्षणोर्थः काव्यस्यात्मेतियः समाम्नातः शब्द
परामर्शकत्वेहि ध्वनिसंज्ञितोयं इतिकासंगतिः एवंध्वनिशब्दः काव्यस्यात्मेत्युक्तंभवेत्त
गविनयमाहेतियथा नवविंशतिपरिसंख्यानमस्मदेवप्रस्तुतमन्यैर्वयमिंणीथमेमा
महत्वाविंशतिपरिनिर्मूलमप्रस्तुतेनभूयोमासहृदयजनोद्वेजनेन वृषमेकस्य
प्रसादिमणितथाभिधानंप्रायन्तुभूयसांतयुक्तंतेनवृषैतितिबहुवचनं एतदेवव्या
चष्टे परंपरयेति अविच्छिन्नेन प्रवाहेणतैरेतदुक्तं विनापिविशिष्टपुस्तकेषुविवेच
नादित्यभिप्रायः नतुयथाभूयांसोनादरणीयंवस्त्वादरेणोपदेशायुरेतत्वादरेणाप
दिष्टंतदाह सम्यगाम्नातपूर्वइतिपूर्वग्रहणेनेदंप्रथमतानात्रसंभाव्यत इत्या
ह व्याचष्टेच समाम्नातः सम्यगासमन्तान्नातः प्रकाशित इत्यनेन तस्येतिय
स्यापिनामायप्रस्तुतयतनीयंकानत्रासंभावनातः किंतुमेग्रणादेमोत्स्येमभाव
वादिनामितिभावः नचास्माभिरभाववादिनांविकल्पाःश्रुताः किंतु संभावयद्
घयिष्यंते अतः परोक्ततंनचमविष्यदस्तुदूषयितुंशक्यमवजन्यत्रवादेवतदापि २

वृष्ट्यारोपितंदृश्यतेइतिचवृष्ट्यारोपितत्वादेवभविष्यत्त्वहानिः अतोन्यत्रकालो
नैषात्परोक्ताद्विविशिष्टायतनत्वप्रतिभानाभावाल्लिङ्प्रयोगः इतोजगद्दवि
ति तथाख्यानायैवसंभाव्यदूषणोपन्यस्यिष्यतिसंभावनापिनयमसंभव-
तोयत्काश्चपिनसंभवतएव अन्यथासंभावनानामपर्यवसानंस्यादूषणानां
च अतःसंभावनानामभिधास्यमानानांसमर्थयिनश्चैवसंभवंतीत्यादि सं
भवंतीति संभाव्यंतइतिरुच्यमानेशनकाकार्यमेवस्यात नचसंभवस्यसंभाव
नाश्रपिनसावर्तमाननैवस्फुरेतिवर्तमानेनैवनिर्देशः ननुसंभवत्वस्तुमत
यासंभावनयायत्संभावितंतद्दूषयिनमशक्यमित्याशंकयाह विकल्पाइति नत
वस्तुसंभवतितमाहस्यतइयंसंभावनापिनविकल्पएवनेचतन्मावबोधयंत्यतया
स्फुरेष्वपि अतएवावदीरनित्यादयोत्रसंभावनाविषयालिङ्प्रयोगाश्रनीत
परमार्थायवपर्यवसंति यथा यदिनामास्यकायस्ययदंतरस्तद्बहिर्भवेत दे
हमादायलोकोयंश्वनःकाकाश्ववारयेत इत्यत्रार्थायथैवकायस्यसदृष्टतास्यात
देवमवलोकेतेतिभूतयाणतैवयदिनस्यातनःकिंस्यादित्यनेनापिकिंचन्नंय

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. प

५

दिनशर्वैभवनस्यसंभावनेत्ययमेवार्थइत्यलमप्रकृतेनबहुना तत्रसमयापेक्षेणेन
शब्दोर्थप्रतिपादकइतिकुवाच्यव्यतिरिक्तेनास्त्यव्यंग्यसद्भावेपितदभिधानेद्भिसंबं
द्भावगमनार्थबलाहृत्यनाद्भार्के तदनादिमप्यपिवानवलेपकांक्षमाणैष्विवमतेस्व
मतद्विनवनत्वयएवैतप्रधानविशतिपतिप्रकाराः तत्राभावविकल्पस्यत्रयःप्र
काराः शब्दार्थगुणालंकाराणामेवशब्दार्थशोभाकारित्वाल्लोकप्रसिद्धातिरिक्त
द्रशब्दार्थमयस्यकाव्यस्यानन्यशोभाहेतुः कश्चिदन्योस्तियोस्माभिर्नगणितइ
त्येकः प्रकारः योवानगणितः सशोभाकार्येवनभवतीतिद्वितीयःप्रयत्र
शोभाकारीभवतिनसर्वस्माइकेएवगुणेवालंकारेवान्तर्भवति नामान्तरकरणेन
कियदिदंपांडित्यम् अथाप्युक्तेषुगुणेष्वलंकारेषुवानतभावः तथापिकेचिद्विशे
षलेशमाश्रित्यनामान्तरमात्रमुपसाविद्धितिप्रकाराणामसंख्यत्वात् तथापि
गुणालंकारव्यतिरिक्तताभावएवतावन्मात्रेणचकिंकृतमन्यस्यापिवैचित्र्य
स्यशक्योत्प्रेक्षत्वाच्चिरंतनैर्हिभरतमुनिप्रभृतिभिर्यमकोपमेशब्दार्थालंकार ५
त्वेनेष्टेतत्प्रपंचदिकप्रदर्शनेतदन्यैरलंकारकारैः प्रतन्तेततयथाकर्मगणितमन्यत्र।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ॐ भक्ता वा गुणादृक्षणेच्छन्नास्ववर्यं न नरकाद्यादिशाह्वाउते प्रत्यंते तावलोकस्यात्मनिब
द्धमानन एवं प्रकृते पीति निरूपणीयः प्रकारः एवमेकान्स्ति याविकल्पोन्योन्यवत्त्वाविति पंच
विकल्पा इति तात्पर्यार्थः तानेव क्रमेणाह भूताद्यश्शब्दोवेला वदित्यादिना ता
वत्तु दूषणेन कस्याप्यधनविप्रतिपत्तिरिति दर्शयति तत्र प्रत्याह्यार्थो न तावद्ध्वनिः सं
ज्ञामात्रेऽहिकोगुणः यतः शब्दार्थयोरपत्रव्याकरणेन सधानिः तथापि हि विशेषं चारुत्वंस्व
रूपमात्रलिङ्गं संघटनाश्रितेवयत्र शब्दानां स्वरूपमात्रकृतं चारुत्वं शब्दालंकारेभ्यः
संघटनाश्रितं तु शब्दगुणेभ्यः एवमर्थानां चारुत्वं स्वरूपमात्रोपमादिभ्यः संघट
नापर्यवसितं त्वर्थगुणेभ्य इति न गुणालंकारव्यतिरिक्तो ध्वनिः कश्चित् संघटना
धर्मा इति शब्दार्थयोरिति शेषः यद्गुणालंकारव्यतिरिक्तं तच्चारुत्वकारि न भवति
नित्यानित्यदोषा असाधुदुःश्रवादयः इव चारुत्वहेतुत्वप्रध्वनिः तत्रातव्यतिरिक्त
इति व्यतिरेकी नत्वन्वयोऽपीति यश्चयथा गुणालंकारव्यतिरिक्ताश्चारुत्वहेतवश्चत
था ध्वनिरपि तद्व्यतिरिक्तश्चारुत्वहेतुत्वश्च भविष्यतीत्यसिद्धो व्यतिरेक इत्यनेना
भिप्रायेणाह तद्व्यतिरिक्तः कः स इति नैव ह्यतिरिक्तानां तद्व्यतिरिक्तत्वं सिद्धं तथा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ष्नुप्रासादीनामेव दीप्तमसृणमध्यमवर्णनीयोपयोगितया परुषत्वललितत्वम
ध्यमत्वस्वरूपविवेचनाय वर्गत्रयसंपादनार्थं तिस्रोनुप्रासजातयो वृत्तय इत्युक्ताः
वर्तंतेनुप्रासभेदा आस्विति यदाह सरूपव्यंजनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु पृथक्पृ
थगनुप्रासमुशंतीति श्थकस्यगिति परुषानुप्रासः उपनागरिकानुप्रासः उप
नागरिका ललिता नागरिकया विदग्धया उपमितेति कृत्वा मध्यमकोमलमपरु
षमित्यर्थः अत एव वैदग्ध्यविहीनस्वभावासुकुमारापरुषा ग्राम्या वनिता सा
दृश्यादियं वृत्तिर्ग्राम्येति तृतीयः कोमलानुप्रास इति वृत्तयोनुप्रासजातयः पूर्व
न्नेव वैशेषिकवद्वृत्तिर्विवक्षिता येन जातौ जातिमतो वर्तमानेनस्मान्नदनुग्रहप
वृत्तिरत्र वर्तमानत्वं यथाह कश्चित् लोकोत्तरे हि गांभीर्ये वर्तते पृथिवीभुज इति
तस्माद्वृत्तयोनुप्रासादिभ्यो नातिरिक्तवृत्तयो नाप्यर्थिकव्यापाराः अतएव व्यापारभे
दाभावाद्गुणस्य रागमेयसरूपा अपीति वृत्तिशब्दस्य व्यापारवाचिनोभिप्रायः अत
तिरिक्तत्वादेव वृत्तिव्यवहारो भामहादिभिर्न कृतः उद्भटादिभिः प्रयुक्तेपि तस्मि ५
न्नर्थः कश्चिदधिको हृदयपथमवतीर्ण इत्यभिप्रायेणाह गताः श्रवणगो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

चरमिति रीतयश्चेति तदनतिरिक्तत्वेनापि गताः श्रवणगोचरमिति संबंधः
तद्व्यतिरिक्त इति तच्छेनात्र माधुर्यादयो गुणास्तेषां समुचितवृत्त्यर्पणेय
दन्योन्यमेलनक्षमत्वेन पानकवद्गुडमरिचादिरसानां संघातरूपतागमनं वैद
र्भललितमध्यमवर्णनीयविषयं गौडीयवैदर्भपांचालदेशहेवाकप्राचुर्यदृशा त
देव त्रिविधं रीतिरित्युक्तम् जातिर्जातिमतो नान्या समुदायश्च समुदायिभ्यो ना
न्य इति वृत्तिरीतयो न गुणालंकारव्यतिरिक्ता इति स्थित एवासौ व्यतिरेकी दूनत
दाह कोयं ध्वनिरिति नैव चारुत्वस्थानेषु शब्दार्थस्वरूपलाभाभावात् नापि चारुत्वहे
तुगुणालंकारव्यतिरिक्तत्वात् तेनालेऽवृद्धिसमासाद्यपि काव्यमयोज्ञाख्यं
श्रायदि विभज्यते तु शाणवधानिः शब्दवाच्यो न कश्चिदतिरिक्तोर्थो लभ्यत इति ना
मवाहेमाद ॥ अन्ये तु ब्रूयुः नास्त्येव ध्वनिः प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकिणः काव्यप्र
कारस्य काव्यत्वहानेः सहृदयहृदयाह्लादिशब्दार्थमयत्वमेव काव्यलक्षणं न
चोक्तप्रस्थानातिरेकिणो मार्गस्य तत्संभवति न च तत्समयान्तःपातिनः सह
दयान्कांश्चित्परिकल्पित तत्प्रसिद्ध्या ध्वनौ काव्यव्यपदेशः प्रवर्तितोपि सकल

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं.लो. ६

6

विद्वन्मनोग्राहितामवलंबते ॥ ननुमाभूद्ध्वनिःशब्दार्थस्वभावोमाचभूद्वाह्यवदेतुः
येनगुणालंकारव्यतिरिक्तोसौनस्यादित्याशंक्यद्वितीयमभाववादप्रकारमाह
अन्यइति भवत्वेवंतथापिनास्त्येवध्वनिर्यःशब्दवल्लिलक्षणविषयतः काव्यस्य
सौकश्चिन्नलभ्यः नत्वासौनत्रगीतवाद्यादिस्थानीयः काव्यस्यचकश्चिन्नकव
नीयंकाव्यंतस्याभावः काव्यत्वम् नचनृत्तगीतादिकवनीयमित्युच्यते प्रसिद्धेति
प्रसिद्धंप्रस्थानंशब्दार्थौतद्गुणालंकाराश्चेतिप्रतिसंतेनपरंपरयाविदः तेनियेनमार्गेण
तत्प्रस्थानंकाव्यप्रकारस्येति काव्यप्रकारत्वेनतत्त्वमार्गोभिप्रेतः काव्यस्यात्मे
त्युक्तत्वात् नतत्काव्यांतःकाव्यंनभवतीत्याह सहृदयेति मार्गस्येति नृत्तगीतादि
प्रदीनिकाव्यनाद्दिप्रायस्समर्थः तुरिति सहृदयमात्रिकाव्यलक्षणमित्यर्थः न
नुयेताहशामस्वंकाव्यरूपतयाजानंतितएवसहृदयाः तदभिमतत्वेवनामकाव्य
लक्षणमुक्तं मत्वानातिरेकिणएवभविष्यतीत्याशंक्याह नचेति यथाखड्गल
क्षणंकुर्वाणोत्यकाग्रातानवितानात्माप्राप्रियमाणः सकलदेहाच्छादकः सुकु
मारश्छिद्रवतंतुविचितः सवर्तनविवर्तनसहिष्णुच्छेदकः सुच्छेद्य उत्कृष्टः खड्ग

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

इतिब्रुवाणः परैः परः खल्वेवंविधोभवति न खल्वस्यानुक्तनयापर्यनुयुज्यमान एवं
ब्रूयादीदृशएवलक्षणममाभिमत इति तावन्मात्रेणैव तत्प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति न विक
ल्पितं इतिभावः तदाह सकलविद्वद्भिरिति विद्वांसोपि हि तल्लक्षणस्याभविष्यंती
त्याशंकां सकलशब्देन निराकरोति एवं हि कृतेपि न किंचित्कृतं तेषां दुष्टमततापर्य
कारितेतिभावः यस्त्वत्राभिप्रायं व्याचष्टे जीवितमतोथ निर्व्यावतयाविमतो जीवितं
वनामप्रसिद्धप्रस्थानातिरिक्तमलंकारकारैरनुक्तत्वात् न तु नकाव्यमिति लोकेप्र
सिद्धमिति तस्येदं सर्वं स्ववचनविरुद्धं यदि हि तत्काव्यस्यानुप्राणकं तेनांगीकृ
तेश्वेव तत्त्ववादिनानभ्युपगतत्वेनेरनुक्तमिति प्रत्युत लक्षणानर्हमेव भवति तस्मात्प्रा
क्तन एवात्राभिप्रायः ॥ पुनरपरे तस्याभावमन्यथा कथयेयुः न संभवत्येव ध्वनि
र्नामापूर्वः कश्चित् कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तेष्वेव चारुत्वहेतुष्वन्तर्भा
वात् तेषामन्यतमस्यैव वापूर्वसमाख्यामात्रप्रकरणे यत्किंचन कथनं स्यात् किंच
वाग्विकल्पानामानंत्यात्संभवत्यपि वा कस्मिंश्चित्काव्यलक्षणविधायिभिः प्रसि
द्धैरप्रदर्शिते प्रकारलेशे ध्वनिर्ध्वनिरिति यदलीकसहृदयत्वभावनामुकुलित

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
८

लोचनैर्नदृश्यते नचरेखंतेनविषमः सहस्रशोपिमहात्मभिरन्यैरलंकारप्रकाराः प्रकाशि
ताः प्रकाश्यंते च नचतेषामेषादशाश्रूयते तस्मात्प्रवादमात्रंध्वनिः नत्वस्यक्षोदक्षमंत
त्त्वंकिंचिदपिप्रकाशयितुंशक्यम् तथाचान्येनकृतएवात्रश्लोकः यस्मिन्नस्तिनव
स्तुकिंचनमनः प्रह्लादिसालंकृतिव्युत्पन्नैरचितंचनैववचनैर्वक्रोक्तिशून्यंचयत् का
व्यंतद्ध्वनिनासमन्वितमितिप्रीत्याप्रशंसन्जडोनोविद्मोभिदधातिकिंसुमतिनापृष्टः
स्वरूपंध्वनेः ननुभवतुसौचाक्रवद्दन्तः शब्दार्थगुणालंकारांतर्भूतंतथापिध्वनि
रित्यमयाभाषयाजीवितमित्यसौनकेचिद्वतइत्यभिप्रायमाशंक्यतृतीयमभाववाद
मुपन्यस्यति पुनरपरइति कामनीयकमिति कमनीयस्यकर्मवाक्यवद्दन्तेतितथाचन
नन्वविकित्त्रीनामसंख्येयत्वात्प्रकारविस्तारश्रीविक्रितिरम्याभिर्घ्रुहायानानुप्रासा
दीनामपिमाधुर्यादीनांचक्रलक्षणेंतर्भवेदित्याशंकाभ्युपगमपूर्वकंपरिहरति वाग्वि
कल्पानामिति वक्रीतिवाक्यमाह्ः उच्यतइतिवाक्यमर्थः उच्यतेनयेनेतिवाक्यमभि
धाव्यापारः तत्रशब्दार्थवैचित्र्यप्रकारोनंतः अभिधावैचित्र्यप्रकाराणामसंख्येयः प्र
कारलेशइति सद्विवाक्रवद्दन्तर्गुणावालंकारावासमवसामान्यलक्षणेनसंगृहीतव ८

7

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

व यदाहुः काव्यशोभायाः कर्त्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा इति ध्वनि
र्ध्वनिविनितीश्यासंभ्रमेस्तवयत्रादरे दर्शयति नन्वत इति नहलक्षणकृद्भिस्तत्वक
काव्यविधायिभिरलंकृत्वणोइलचमत्कारैः प्रतिभातमिविनिशेषः ध्वनिशब्देकेन्या
दृश इति भावः पूर्वाद्दशेति स्वयंदर्पः परेश्चस्त्यमानतेत्यर्थः वागिवकल्पवाकाह
त्रिहेतु प्रतिभाव्यापारप्रकारैरुलिना तस्मात्प्रवादमात्रमिति सर्वेषामभाववादिनां
साधारण उपसंहारः यतः शोभाहेतवो गुणालंकारेभ्यो न व्यतिरिक्तः यतश्च व्यति
रिक्तत्वेन शोभाहेतुः यतश्च शोभाहेतवोपि नादराश्पदं तस्मादित्यर्थः न चैयमभा
वसंभावनानिर्मूलवेइषितेत्याह तथाचाम्नेनेति ग्रंथकृत्समानकालभाविनामनो
रथनाम्नाकविनायतोनसालंकृतिः श्रुतोनमनः प्रह्लादि श्रुतेनार्थालंकाराणामभा
वउक्तः श्रुतमैरविततेनैववचनैविति शब्दालंकाराणांवक्रोक्तिकृत्स्नशासंयरना
तत्कृत्यमिति माधुर्यगुणानां वक्रोक्तिग्रहेन सामान्यलक्षणाभावेन सर्वालंकारभा
वउक्त इति केचित्ते तैः पुनरुक्तं न परिहृतमित्यलम् भ्रीमेनेति गतानुगतिकतारो
तेत्यर्थः स्वमतिनेति जडेन ग्रहणेभूभंगाकरासैरेवोनवंददन्तत्स्वरूपंकाममाव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
८
४

ह्रीतेति भावः एवमेते भावविकल्पाः स्फुटत्वेनाक्रमेणागताः नत्वन्योन्यमसंबद्धाप
वृत्त्यादिह तृतीयाभावप्रकारनिरूपणोपक्रमेपुनः प्राहस्मायमेवाभिप्रायः उपसंहा
रेके नसंगच्छते अभाववादस्यसंभावनाप्राणत्वेनभूतत्वमुक्तम् ॥ भाक्तमाहुस्तमन्ये
अन्येतंध्वनिसंज्ञितंकाव्यात्मानंगुणवृत्तिरित्याहुः यद्यपिचध्वनिशब्दसंकीर्तनेनका
व्यलक्षणविधायिभिर्गुणवृत्तिरन्योवानकश्चित्प्रकारः प्रकाशितः तथापिगुण
वृत्त्याकाव्येषुव्यवहारंदर्शयताध्वनिमार्गोमनाक्स्पृष्टोलक्ष्यतइतिपरिकल्प्यैवमु
क्तंभाक्तमाहुस्तमन्यइति ॥ भाक्तवादस्त्ववच्छिन्नः प्रस्तवेष्वित्यभिप्रायेणभाक्त
माहुरितिनित्यप्रवृत्तवर्तमानापेक्षयाभिधानम् भज्यतेसेव्यतेपदार्थेनप्रसिद्ध
तयोत्प्रेक्ष्यतइतिभक्तिः धर्मोभिधेयेनसामीप्यादिस्ततआगतोभाक्तोलाक्षणिक
र्थः ॥ यदाहुः ॥ अभिधेयेनसामीप्यात्सारूप्यात्समवायतः । वैपरीत्यात्क्रियायोगा
ल्लक्षणापंचधामतेति गुणसमुदायवृत्तेः शब्दस्यार्थभागस्तैक्ष्ण्यादिर्भक्तिः ततआ
गतोगौणोर्थोभाक्तः भक्तिः प्रतिपाद्येसामीप्यतैक्ष्ण्यादौश्रद्धातिशयःतत्प्रयोजनत्वे
नोद्दिश्यततआगतोभाक्तइतिगौणोलाक्षणिकश्चमुख्यस्यार्थस्यभंगोभक्तिरि ८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्यैवंमुख्यार्थबाधननिमित्तप्रयोजनमितित्रयसद्भाव उपचारबीजमित्युक्तंभ
वति काव्यात्मानेगुणवृत्तिरितिसमानाधिकरण्यस्यायंभावः यद्यपिविवक्षि
तवाच्यध्वनिभेदे निःश्वासांधइवादर्श इत्यादावुपचारोस्ति तथापिनतदात्मैव
ध्वनिस्तद्व्यतिरेकेणापिभावात् विवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदादावविवक्षितेवा
च्येप्युपचारएवनध्वनिरितितुवक्ष्यामः तथाचवक्ष्यति भक्त्याबिभर्तिनैकत्वंरूपभे
दादयंध्वनिः अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्नचासौलक्ष्यतेतया कस्यचिद्ध्वनिभेदस्यसातु
स्यादुपलक्षणमिति गुणाः सामीप्यादयोधर्माःतैः तत्सामीप्यादयश्चतैरुपायैर्वृत्ति
रर्थांतरेयस्मात्तैरुपायैर्वृत्तिर्व्यापारःशब्दस्ययत्रसगुणवृत्तिःशब्दोर्थोवागुणद्वारेणव
र्तमानेगुणवृत्तिरमुख्याभिधाव्यापारः एतदुक्तंभवति ध्वनतीतिवाध्व
न्यतेइतिवा ध्वननमितिवा यदिध्वनिस्तथाप्युपचरितशब्दार्थव्यापारातिरि
क्तोनासौकश्चित् मुख्येह्यर्थेभिधैवेतिपारिशेष्यादमुख्यएवध्वनिस्तृतीयरा
श्यभावात् ननुकेनैतदुक्तंध्वनिर्गुणवृत्तिरित्याशंक्याह यद्यपिचेत् अन्या
वीति गुणालंकारप्रकारद्वतियावत् दर्शयतेति भट्टोद्भटवामनादिनाभा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं॰
लो॰
२७

महोक्तं शब्दच्छन्दोभिधानार्था इति अभिधानस्य शब्दाद्भेदं व्याख्यातुं भट्टोद्भटो बभा
षे शब्दानामभिधाव्यापारो मुख्यो गुणवृत्तिश्चेति वामनोपि सादृश्याल्लक्ष
णा वक्रोक्तिरिति मनाक्स्पृष्ट इति तैस्तावद्ध्वनिदिगुन्मीलिता यथालिखित
पाठकैस्तु स्वरूपविवेकं कर्तुमशक्नुवद्भिस्तत्स्वरूपविवेको यतः प्रस्तुतोपाल
भ्यते अभ्युपगमाविकल्पकल्पयथाप्युक्तं तग्रंथनोन्मेषणमात्रेणेति अत एवाह प
रिकल्पैवमुक्तमिति यथैवं तथोच्यते तदाध्वनिमार्गः स्वल्प इति पूर्वपक्षेभिधा
नेविरुध्यते अं केचित्तु तल्लक्षणकरणशालीनबुद्धयोध्वनेस्तत्त्वं गिरामगोचरं
सहृदयहृदयसंवेद्यमेवसमाख्यातवंतः तेनैवंविधास्वपि मतेष्वस्थितासु सहृ
दयमनः प्रीतये तत्स्वरूपं ब्रूमः तस्याहि ध्वनेः स्वरूपं सकलसत्कविकाव्योपनि
षद्भूतमतिरमणीयमणीयसीभिश्चिरंतनकाव्यलक्षणविधायिनां बुद्धिभि
रनुन्मीलितपूर्वं अथ च रामायणमहाभारतप्रभृतिनि लक्ष्ये सर्वत्र प्रसिद्धव्यव
हारं लक्षयतां सहृदयानामानंदो मनसि लभतां प्रतिष्ठामिति प्रकाश्यते
शालीनबुद्धय इति अप्रगल्भमतय इत्यर्थः एते च त्रय उक्तावोन्नवंभयबुद्धयः

२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ष्याद्दिविपर्ययस्तावत्सर्वथा मध्यमास्तु तद्रूपं जानाना अपि संदेहेनापह्नुवते
अन्यास्तु तदपह्नुवाना अपि तत्त्वयितुं न जानन्ते इति क्रमेण विपर्यासमंदेहाज्ञानग्र
स्तान्प्रति तेषां तेनेति एकैकोपायस्य विप्रतिपत्तिनिरूपणावाक्यार्थो निरूपणे दृष्टत्वं प्रति
पद्यते इत्येकवचनम् [illegible] एवंविधानां तु विमतिनिवृत्तिर्निर्यातणेन ममेति शास्त्रमप्येय
कोपियो विमतिप्रकारस्तेनैव देहतु नानात्वरूपेऽकम इत्यत्र ति स्वरूपमभिधेय
म्। अभिधानाभिधेयलक्षणयोर्धर्मेति शास्त्रयोर्वेदकप्रमोदाग्रे तु न्यायकुन्तादकभाव:
संबंधो विमतिनिवृत्त्यानन्दस्वरूपलाभप्रयोजनम्। शास्त्रप्रयोजनयो: साध्यसाध
कभावसंबंधस्तुक्तम्। अथचित्तयप्रयोजनप्रतिपादकं सदृदयमन: प्रीतये इति भा
गं व्याख्यातुमाह तत्सदिति: विमतिपदपतितस्येत्यर्थ: धते: स्वरूपं लक्षयता
मेवंविधिनिमनसि हृदये आनंदो नितृप्त्यानामचमत्कारापरपर्याय: प्रतिष्ठां परैर्वि
पर्यासाद्युपद्रवैरनुन्मूल्यमानत्वेन स्थैर्यमानलभतामिति प्रयोजनसंपादयितुं त
त्स्वरूपं प्रकाश्यत इति संगति: प्रयोजनं च नाम तत्संपादकवस्तु प्रयोजकं तानाश
एतनैवतत्प्रभवतीत्याशयेन प्रीतये तत्स्वरूपं ब्रूम इत्येकवाक्यतया व्याख्यातं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं० लो० २

१०

तत्स्वरूपशब्दं व्याचष्टाण : संक्षेपेणानाख्येयवादीतिविकल्पपंचकोऽज्ञानं प्रथयति
सकलेत्यादिना सकलशब्देन सत्कविशब्देन च प्रकारलेशकस्मिंश्चिदिति निराकरो
ति सततिरमणीयमिति भक्ताख्यतिविक्रमाह नहि सिंहो वटुः संगायां घोषइत्य
त्र रम्यता काचित् उपनिषद्भूतशब्देन च पूर्वं समाख्यामात्रकरणेन्यादिना राकृतं श्र
णीयसीभिरित्यादिना गुणालंकारानंतर्भ तत्त्वं रचयति श्रयेत्यादिना तत्सम
यांतः पातिता इत्यादिना यत्सामयिकत्वं शंकितं तन्निरवकाशीकरोति रामाय
ण महाभारतशब्देनादिकवेः प्रभृति सर्वैरेव मुनिभिः स्यादृत इति दर्शयति
लक्ष्यतामित्यनेन च वाचोयुक्तिमविषय इति परास्यति लक्ष्यते नेनेति लक्ष्याल
क्षणं लक्ष्येणानिरूपयेतिलक्षयति तेषां लक्षणद्वारेण निरूपयतामित्य
र्थः सहृदयानामिति येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकु
रे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता ते हृदयसंवादभाजः सहृदयाः यथोक्तं योर्थो
हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निनेति श्रा १०
नंद इति रससंचर्वणात्मनः प्राधान्यं दर्शयन्स्य ध्वनेरेव सर्वत्र मुख्यभूतमात्मत्व

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मिति दर्शयति तेन यदुक्तं ध्वनिनामापरो योसौ व्यापारो व्यंजनात्मकः त
स्य सिद्धेपि भेदे स्वान्काव्यांशत्वं न रूपितेति तदपहस्तितं भवति तथा ह्यभि
धाभावनाव्यापारसचर्वणात्मकेपि शृंगारकाव्ये रसचर्वणा तावज्जीवितभूतेति भ
वतोप्यविवादोस्ति यथोक्तं त्वयैव काव्ये रसयिता सर्वो न बोद्धा न नियोगभागिति
ति तदलंकारध्वन्यभिप्रायेणागमात्रमिति सिद्धं साधनम् रसध्वन्यभि-
प्रायेण तु स्वाभ्युपगमप्रसिद्धिसंवेदनविरुद्धमिति ननु केवलावलंबिन्यपि
प्रीतिरेव संपाद्या यदाहु कीर्तिं स्वर्गफलमाहुरित्यादौ श्रोतृणां वा व्युत्पत्तिरे
व प्राप्यास्ति यथोक्तं धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च करोति कीर्तिं प्री-
तिं च साधुकाव्यनिबंधनमिति तथापि तत्र प्रीतिरेव प्रधानम् अन्यथा प्रभुसंमि
तेभ्यो वेदादिशास्त्रेभ्यो मित्रसंमितेभ्यश्चेतिहासादिभ्यो व्युत्पत्तिहेतुभ्यः कोस्य
काव्यरूपस्य व्युत्पत्तिहेतोर्जायासंमितत्वलक्षणो विशेष इति प्राधान्येनानंद एवो
क्तः चतुर्वर्गव्युत्पत्तेरपि चानंद एव पार्यंतिकं फलं मुख्यम् आनंद इति च ग्रंथ
कृतो नाम तेन स एवानंदवर्धनाचार्य एतच्छास्त्रद्वारेण सहृदयहृदयेषु प्रतिष्ठा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ ११

देवतायतनादिवदनश्वरीं कीर्तिं करोतीति भावः यथोक्तं उपेयुषामपि दिवं स-
न्निबंधविधायिनाम् आस्त एव निरातंकं कांतं काव्यमयं वपुरिति तथा मनसि प्र-
तिष्ठामिति एवंविधस्स मम्मटः सहृदयचक्रवर्ती खल्वयं ग्रंथकृदिति यावत्
यथा गृहे प्रतिष्ठापनमार्जनसेविते स्वनामप्रकाशीकरणं श्रोतॄणां प्रश्रमनामेव
संभावनाप्रत्ययोत्पादकत्वेनेति ग्रंथांते वक्ष्यामः एवं ग्रंथकृतः कवेः श्रोतृ-
श्रमत्वं प्रयोजनमुक्तम् ननु ध्वनिस्वरूपं सूक्ष्ममिति प्रतिभाय वाच्यप्रतीयमाना-
र्थयोर्भेदावधेरिति व्याख्याभिधाने का संगतिः काव्यकाया इत्याशंकां सं-
गतिकर्त्तुमवतरणिकां करोति ॥ तत्र पुनर्ध्वनेर्लक्षयितुमारब्धस्य भूमिकां
रचयितुमिदमुच्यते योऽर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः वाच्यप्र-
तीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ काव्यस्य हि ललितोचितसन्निवेशचारुणः
शरीरस्येवात्मा साररूपतया स्थितः सहृदयश्लाघ्योऽर्थः तस्य वाच्यः प्रतीय-
मानश्चेति द्वौ भेदौ तत्रेति एवंभूतमभिधाय प्रयोजने च स्थिते इत्यर्थः भूमिरे- ११
व भूमिका यथा पूर्वं निर्माणे चिकीर्षिते पूर्वं भूमिरेव विरच्यते तथा ध्वनिस्व-

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रूपेप्रतीयमानाख्यैनिरूपयितव्योनिर्विवादासिद्धिवादासिद्धवाच्याभिधानेभूमिः
तस्यहेतुभिकप्रतीयमानांशोहिंगताल वाच्येनसमर्पितार्थिकावाणनेतस्याप्यन
पह्नवनीयत्वेप्रतिपादयितेस्फुटतामित्यनेनयः समाम्नातपूर्वइतिदर्शयति
शब्दार्थशरीरंकाव्यमिति यदुक्तंतत्रशरीरग्रहणादेवकेनचिदात्मनातदनु
ग्राणकेनभाव्यमेवतत्रशब्दस्तावद्दृश्यरभागएवसन्निविशते सर्वजनसंवेद्य
धर्मत्वात्स्थूलकृशत्वादिवत् अर्थः पुनः सकलजनसंवेद्योनभवति नह्यर्थमात्रेण
काव्यव्यपदेशोलौकिकवैदिकवाक्येषुतदभावात् सहृदयश्लाघ्यइति
सएवचवाच्योद्विशाविभक्तयाविवेकिभिर्विभागतस्याभिधास्यते तथाहि न
ल्वर्थंरूपत्वेकिमितिकस्मैचित्सहृदयःश्लाघतेतदुक्तंकेनचिद्विशेषेण
याविशेषः प्रतीयमानभागोविवेकिभिर्विशेषहेतुत्वादात्मेतिव्यवस्था
प्यतेवाच्यसंवलनाविमोहितहृदयैस्तुतत्पृथग्भावोविप्रतिपद्यतेचार्वाकै
रिवात्मपृथग्भावः अतएवार्थइत्येकतयोपक्रम्यसहृदयश्लाघ्यइतिविशे
षणद्वारादेनसमभिधायायोद्वैरूप्यणतस्योभेदावयुपविन्यस्तेननत्तद्वा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ १२
12

वृणात्मनौ काव्यात्मेति कारिकाभागगतं काव्यग्रहणं व्याकर्तुमाह काव्यस्य
ह्येति ललितशब्देन गुणालंकारग्रहणमाह उचितशब्देन रसविषयमेवौचि
त्यंभव तीति दर्शयन्रसध्वनेर्जीवितत्वं सूचयति तदभावे हि किमपेक्षये
दमौचित्यंनाम सर्वत्रोद्घोष्यत इति भावः योर्थइतीयतानुवदन्पूर्वेणास्य तत्त्वा
वदुपगतमिति दर्शयति तस्येत्यादिना तदभ्युपगमस्य वस्तुतः शास्त्रेऽमनुपपद्य
ते दर्शयति तेन यदुक्तं चारुत्वहेतुत्वादङ्गत्वं सिद्ध इति दर्शितं तथात्मा चारुत्व
हेतुर्देहस्येति भवति शृङ्गाराद्येवास्यात्मेत्यभिप्रायेणालंकृतिकोदन्तः तथ
लंकार्य एवालंकारो गुणी एव गुणः तदर्थमपि वाच्यांशोपदेशः अतएव च
स्याति वाच्यः प्रसिद्ध इति ॥ तत्र वाच्यः प्रसिद्धो यः प्रकारैरुपमादिभिः बहुधा
व्याकृतः सोऽन्यैः काव्यलक्ष्मविधायिभिः ततो नेह प्रतन्यते केवलमनूद्यते य
थोपयोगमिति तत्रेति द्व्यंशात्मन्यपीत्यर्थः प्रसिद्ध इति वनितावदनोद्या
नेन्दूदयादिवल्लौकिक एवेत्यर्थः उपमादिभिः प्रकारैः सव्याकृतो बहुधेति
संगतिः ग्रन्थैरिति कारिकाभागं काव्यमित्यादिना व्याचष्टे ततो नेह प्रतन्यत इ १२

ति विशेषप्रतिषेधेन प्रधानभूतेति दर्शयति केवलमित्यादिना प्रतीयमानं
पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति
लावण्यमिवांगनासु प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वाच्याद्वस्त्वस्ति वाणीषु महाक
वीनां यत्तत्सहृदयसुप्रसिद्धं प्रसिद्धेभ्योऽलंकृतेभ्यः प्रतीतेभ्यो वावयवेभ्यो व्यति
रिक्तत्वेन प्रकाशते लावण्यमिवांगनासु यथांगनासु लावण्यं पृथङ्निर्वर्ण्य-
मानं निखिलावयवव्यतिरेकि किमप्यन्यदेव सहृदयलोचनामृतं तत्त्वान्तरं तद्वदे
व सोऽर्थः स्यर्थो वा वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तं वस्तुमात्रमलंकारा रसादयश्चेति अनेकप्र
भेदप्रभिन्नो दर्शयिष्यते ॥ पुनः शब्दो वाच्याद्विशेषद्योतकः अन्यदेव वस्त्विति
वाच्यातिरिक्तं सारभूतं चेत्यर्थः महाकवीनामिति बहुवचनमशेषविषयव्या
पकमाह एतदभियास्यमानप्रतीयमानानुप्राणितकाव्यनिर्माणनिपुणप्रति
भाभाजनत्वेनैव महाकविव्यपदेशो भवतीति भावः यदेवंविधमस्ति तद्भाति नय
त्वतासतोभानमनुपपन्नं रजताद्यपि भात्यततत्समसद्भाति इत्येनेन सत्वं प्रयुक्तं नावद्भान
मिति भासनात्मकमवगम्यते तेन यद्भाति तदस्ति तथैवमुक्तं भवति तेनायं प्रयो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं॰ लो॰ ३ 13

गम्यः यथेदं वाच्यं धर्मि प्रतीयमानेन व्यतिरिक्तेन तत्त्वं नयाभासमानं लावण्ये
ष्वेतांगनानां तत्र प्रसिद्धप्रभूत्प्रतीतमलंकृतं तेवाच्यः यत्तदिति सर्वनामसमु
चारणाय चमत्कारसारतापरिकरीकरणार्थमव्यपदेश्यत्वमन्योन्यसंवलनात्मकतेवाच्याति
रेकप्रमहत्वात्तदीशीति कुतो दर्शयति एतच्च किमुपीत्यादिना व्याचष्टे लावण्यं
हि नामावयवसंस्थानाभिव्यंग्यमवयवव्यतिरिक्तं धर्मान्तरमेव न वावयवानामेवेति
दोषता वा भूषणयोगो वा लावण्यं पृथङ्निर्वर्ण्यमानकाणत्वादिदोषशून्यशरीरा
वयवयोगिन्यामप्यलंकृतायामपि लावण्यशून्येयमिति अतथाभूतायामपि क
स्यांचिल्लावण्यामृतचन्द्रिकेयमिति सहृदयानां व्यवहारात् ननु लावण्यं तावद्
व्यतिरिक्तं प्रथते प्रतीयमानं किं तदित्येवं जानीमहे एवं तु व्यतिरिक्तप्रथनं तथाभा
समानत्वमसिद्धमेरे न वित्याशंक्य वाच सामर्थ्य इत्यादिना स्वरूपं तस्याभिधत्ते॥ सर्वे
ष्ववयवेषु प्रकारेषु तस्य वाच्यादन्यत्वं तथा ह्याद्यस्तावत्प्रभेदो वाच्याद्दूरं विभेदवा
न् स हि कदाचिद्वाच्ये विधिरूपे प्रतिषेधरूपः यथा भमधम्मिअ वीसत्थो सो
सुणओ अज्ज मारिओ देण गोलाणइकच्छकुडंगवासिणा दरिअसीहेण॥ स

१३

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वैधेवेत्यादिना व्यतिरेकमप्यंशं साधयिष्यति तत्र प्रतीयमानस्य तावद्द्वौ भेदौ लौकि
कः काव्यव्यापारैकगोचरश्च लौकिको यः स्वशब्दवाच्यतां कदाचिदधिशेते स च विधिनि
षेधाद्यनेकप्रकारो वस्तुशब्देनोच्यते सोपि द्विविधः यः पूर्वं क्वापि वाक्यार्थेलं
कारभावमुपमादिरूपतयान्वभूदिदानीं त्वनलंकाररूप एवान्यत्र गुणीभावाभा
वात्स पूर्वप्रत्यभिज्ञानबलादलंकारध्वनिरिति व्यपदिश्यते ब्राह्मणश्रमणन्या
येन तद्रूपाभावेन तूपलक्षितं वस्तुमात्रमुच्यते मात्रग्रहणेन हि रूपान्तरं निराकृ
तं यस्तु स्वप्नेपि न स्वशब्दवाच्यो न लौकिकव्यवहारपतितः किन्तु शब्दसमर्प्य
माणहृदयसंवादसुन्दरविभावानुभावसमुचितप्राग्विनिविष्टरत्यादिवासनानुरा
गसुकुमारस्वसंविदानन्दचर्वणाव्यापाररसनीयरूपो रसः स काव्यव्यापारै
कगोचरो रसध्वनिरिति स च ध्वनिरेवेति स एव मुख्यतयात्मेति यद्वेवमहुनायकेनां
शावेन त्रूपितेति तत्र वस्त्वलंकारध्वन्योरेवमादिनामापालंबो रसध्वनिस्तु तेनैवात्मत
यांगीकृतो रसवर्णनात्मनान्तनीयसा शास्त्राभिधाभावनां शाह्वया हीणीवन नि
र्णयाद्वस्त्वलंकारध्वन्यो रसध्वनिपर्यंतत्वमेवेति वयमेव वदामः तत्र तेभ्यस्ता

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

धं. लो. १४
14

वदाख्यसामर्थ्यादिमामितिभेदत्रयव्यापकं सामान्यलक्षणं यद्यपि भवनं शाब्दस्यैव
व्यापारस्तथाप्यर्थसामर्थ्यसमवहारिणः स्व वैयाख्याख्यसामर्थ्यादिमवं
शाब्दशक्तिमूलानुसरणेनैवेयमर्थसामर्थ्यात्मनीयमानावगतिः शाब्दशक्तिः
केवलमवान्तरकरणीभवत्याम: इत्यविभेदवानिति विधिनिषेधौ विकल्पावि
तिष्ठिनकस्यचिदपि विमतिः एतदर्थं प्रथमं तावेवोदाहरति अथ धार्मिक वि-
प्लुतः सन्ध्यायमाचितत्वेन गोदावरीकूललतागृहनवासिना सम्मिलितेन क
स्याश्चित्संकेतस्थानेजीवितसर्वस्वायमानेधार्मिकमेचरणेन तत्र यदोषात्त्वदवल
प्यमानपल्लवत्वात्समाददिविश्रान्तीकरणाख्यपविधानात्मियमतिः तत्रस्तनः सि
द्धमपि भ्रमणं भयेनापोदितमिति प्रतिभवात्मकौ निषेधाभावरूपो नत्वनि
योगशैषादिरूपो विधिरविनिसर्गश्चात्मकालयोरर्थयंलोट् तत्र भावत दभावरूपो वि
धेयावृत्तोस्तावत्र युगपदाख्यतानामक्रमेणविरम्यव्यापारद्वयाभावात् विशेषेना
भिधायकेतिस्वादिनाभिधाव्यापारस्यासंभवाभिधानात् ननु तात्पर्यशक्तिर
पर्यवसितानाविवक्षयान्वयान्वितदादिपदार्थान्वयतात्पर्यस्वार्थबाधकेवले

१४

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नविरोधनिमित्तग्रहाविपरीतलक्षणया च वाक्यार्थाभ्युनविशेषप्रतीतिमभि
हितान्वयस्मरणकरोतीति शाब्दमलणवमोर्थः एवमेतेनैकमिति अवद्धाव् :
तत्र वाक्यार्थविशेषोर्थ इति नैतत् द्वयोरपि व्यापारः संवेद्यते पदार्थेषु सामा
न्यात्मना अभिधाव्यापारः समयापेक्षाणां वाक्यार्थवाक्यस्मृति अभिधासमयस्मृता
वन्तेव न तु विशेषांशो ग्रागनंतास्याभिधाव्यापारः स्वैकस्यतत्तो विशेषस्तु पदार्थेभ्यो वाक्यार्थेना
र्थयेप्रतीतिः पदस्याऽन्विते सामान्यान्यथासिद्धेर्विशेषेण समर्पयतीति न्याया
त् । न च द्वितीयकक्ष्यायां प्रमेति विषयातिरिक्तं न किंचित्प्रतीयते न्वयमात्रस्य
वशति पञ्चत्वात् न चैकवाक्यार्थबोधः सिद्धो वस्तुनि त्वयथा न्वयपवदुभय
स्मृतिरुच्यते योग्यताविरहात् तथा तत्र प्रमाणनिषेधाः समुच्चासिद्धेनरतः नहि
दानीं प्रमाणनिषेधकारणे वैकल्यात् प्रमाणं तत्र वाचितमित्तज्ञानायसनका
विदिति : सूत्र एवमुत्पार्थबाधानादिशेकाति न विपरीतलक्षणया शुद्धस
वः भवत्वत्र वाक्यार्थाम्यापि द्वितीयस्थानसंक्रान्तभावादसौ न भवति तथा हि
स्वार्थबाधायां लक्षणायाः प्रसङ्गाभिः सचाविरोधप्रतीतिरेव न चात्र पदार्थो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध॰ ली॰ १५ 15

तेष्वात्मनि विशेष्यः परस्परं विशेषण इति चेन्मैवं न ह्येतयोर्विरोधः प्रमेयः नच
प्रतिपत्रेन्नयोर्विरोधप्रतीतिः प्रतिपत्तिश्चान्वयस्यनाभिधायकत्वात् तस्याः पद
योश्च प्रतिपन्नपदार्थयोर्विरम्य व्यापारादिति नान्वये शक्तेर्वान्वयप्रतिपत्तिः न
न्वेवं सगुणत्वं येकविवरणानभिन्नप्राप्यन्वयप्रतीतिः स्यात् किं न भवत्यन्वयप्र
तीतिरिदं शब्दादिमादिवाक्यवत् किंतु प्रमाणान्तरेणैवान्वयः प्रत्यक्षादिना बाधि
तः प्रतिपत्तोऽपि शुक्तिकायां रजतमिवेति तद्वदासक्तादि लोकवाक्यस्याप्रामाण्यं सि
द्धं यागानुवाकं इत्यत्र विनीय कल्याणविशिष्टानामन्वये शक्तिः समर्पितान्वयवाधको
ह्यामानेनत्वमभिधानान्वये शक्तिहयव्याप्तिविकानावन्नतीचेच्छक्तिस्तद्बाधक
शक्तिविधुरीकरणाभिमुणलक्षणाभिधानात्मनलमति नत्वेवंसिद्धो वस्तु विषय
प्रापिकाव्यवरूपतास्यात् धननलक्षणस्यात्मनोऽप्राप्तिसमनंतरं वक्ष्यमाणनयाभा
वात् नचैवं पि जीवब्रह्मवदात्रः स्यादात्मनो विभुत्वेन तत्प्राप्तिभावात् शरीरस्य
स्वल्पविशिष्टाधिष्ठानयुक्तस्य तन्त्वात्मनि जीवब्रह्मवद्भावे नयस्य कस्यचिदिति चे॰
तुल्यालेकावावित्यसेदरप्राप्तार्थं शरीरस्य सतिधननात्मन्यात्मनिकाव्यरूपता १५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

व्यवहारेणवाग्मनोव्यापाराकाविदितिसमानंनचैवमक्तिरेवयवानि: भक्तिर्हिलक्ष
णाव्यापारःकतीयकद्यानिवेशीवनत्पौंतुकसायंधननव्यापारः तथाहि
नयसन्निधौलक्षणाप्रवर्तते इतितावद्भवंतएववदंति नतुमुख्यार्थेबाधताता
वत्यस्यशब्दादिप्रमाणांतरमूलानिमित्तेवयदभिधायतेसामीप्यादितद्वपिप्र
माणांतरावगम्यमेव यत्विहैयोधस्यातिपविञ्चनभ्रीतलवसेव्यतादिकंप्रयो
जनंमव्याहातद्वावाच्यप्रमाणांतरप्रतिपन्नंवक्त्राबोधयतुमतिशायघोलि
ते नत्रशाब्दस्यतावद्व्यापारः तथाहि तत्समीप्यानंडमेतानुमानमनेकांति
के सिद्धशाब्दवाच्यमेवपरोक्षसिद्धम गृधाययत्रपत्रैवंप्राहुःप्रयोगात्तन्त्रतत्रतदर्म
योगइत्यनुमानांतरं कथंतथापिव्याप्तिग्रहणकालेमानिकंप्रमाणांतरंवक्तव्ना
ञ्चि नवस्तुतिविषयें ग्रनतुभूतेलक्षणयोत्तावियमाप्रतिपत्तेर्वक्तवेविवक्षितमि
त्यप्यवसायाभावप्रसंगाच्चेत्यलितावदत्रशाब्दस्यव्यापारोव्यापारश्चनाभि
धात्मासमयभावात् नतात्पर्यात्मातस्यान्वयप्रतीतावेवपर्यवसितत्वात् नलक्ष
णात्मा उक्तादेवहेतोः सबलितत्वातितताभावात् तथापिसबलत्वतितिवपुनर्मे॰

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ख्यार्थबाधानिमित्तं प्रयोजनमित्यनवधानात् अत एव यत्केनचिल्लक्षितल
क्षणेति नाम कृतं तन्नाममात्रम् तस्मादभिधातात्पर्यलक्षणाव्यतिरिक्तस्त
त्वर्थोसौ व्यापारो येन ननु द्योतनत्वं जनुप्रत्यायनावगमनादिभेदाद्व्यपदेशनि
रूपितोप्युपगन्तव्यः यद्वक्ष्यति मुख्यांवृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम् यद्
दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्खलद्गतिरिति तेन समयापेक्षावाच्यावगमनशक्ति
रभिधाशक्तिः तदन्यथानुपपत्तिसहायार्थबोधनशक्तिस्तात्पर्यशक्तिः मु
ख्यार्थबाधादिसहकार्यपेक्षार्थप्रतिभासनशक्तिर्लक्षणाशक्तिः तच्छक्तित्र
योपजनितार्थावगममूलजाततत्प्रतिभासपवित्रितप्रतिपत्तृप्रतिभासहाया
र्थद्योतनशक्तिर्ध्वननव्यापारः स च प्राग्वृत्तं व्यापारत्रयं न्यक्कुर्वन्प्रधानभूत
एव काव्यात्मेत्याशयेन विधिनिषेधप्रमुखतया च प्रयोजनविषयोपि निषेध
विषय इत्युक्तः अभ्युपगममात्रेण चैतदुक्तं न चात्र लक्षणान्यनतिरस्कृता
न्यसंक्रमणयोरभावात् तदर्थशक्तिमूलेप्यव्यापारः सहकारिभेदाच्च शक्ति
किभेदः स्फुट एव तथा तत्रैव वाच्यव्याप्तिस्तत्त्वादिसहकृतस्य विवक्षावश १६

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तावज्ज्ञापकव्यापारः शब्दादिसद्भावतस्य वा विकल्पनव्यापारः एवमभिहिता
न्वयवादिनामभिप्रायद्दत्तपदवीयम् योप्यन्विताभिधानवादीयत्परः प्राह सशब्दा
र्थ इति हृदयोः शब्दानां शरवदभिधाव्यापारमेव दीर्घदीर्घमिच्छति तस्य यदि दीर्घ
दीर्घो व्यापारस्तदेकोऽसाविति ज्ञातो भिन्नविषयत्वात् अथानेकोऽसौ न विषयसद्
भाविभेदादसजातीयएव युक्तः सजातीयेष्वविरस्य व्यापारः प्राहुः कमेव्याख्यादीनां
पदार्थविद्धिनिषिद्धः असजातीयेत्वाशङ्क्य एवं गृथ्यो सौ च तत्स्यैकद्वानि विशे
र्षः स इति ज्ञप्तिवाक्येनाभिधीयते इत्येवंविधं दीर्घदीर्घत्वं विवक्षितम् तत्र त
र्हि संकेतावकरणात्कथं साक्षात्प्रतिपत्तिः निमित्तेष्वसंकेतो नैमित्तिकस्त्वसावर्थे इ
ति संकेतानपेक्षएवेति तस्य प्रश्नो श्रोत्रियस्यानुवाकद्दत्तवृद्धेकाकिकौशलम् योग्य
सौ पर्यन्तकट्टाभावार्थः प्रथमं प्रतीतिपथमवतीर्णः तस्य पश्चात्तेनाः पदार्था
निमित्तभावं गतः केतीति तन्नूनं मीमांसकस्य प्रणोत्रे प्रतिनैमित्तिकत्वमभिमतं अथो
च्यते पूर्वं तत्र संकेतग्रहणसंस्कारतस्य तथाप्रतिपत्तिर्भवतीत्यसद्यावत्स्मिसा
निमित्तत्वं पदार्थानां तर्हि तदनुसारानुपयोगेनन किंचिदप्युक्तं स्यात्तत्र चापि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व° लो° १७
17

प्राकवदार्थेषु संकेतग्रहणं इत्थं अन्वितानामेव सदा प्रयोगात् आवापोद्वापाभ्यां तथा
भाव इति चेत् संकेतः पदार्थमात्र एवेत्यन्मतमेयामान्यैव विशेषप्रतीतिः अथोच्यते
दृष्टैव कदाचिदिति तात्पर्यशक्तिपति: किमत्र क्रमः इति तदिदं भयं नामीक्रमः यत्क्रमा
मः तदुक्तं चेत्र सांशो योगाद्यार्थविमर्शात्मनाम् बुद्धौ तत्त्वावभासिन्यां क्रमि
न्येवावभासत इति किं तत्रातिशयानुशीलनाभ्यासान्तत्र संभाव्यमानोपि क्र ॥
मः सजातीयतद्विकल्पपरम्परानुदयादभ्यस्तविषयत्वाच्चिरमयमतिक्रम
व एवं संवेद्यत इति निमित्तनिमित्तिकभावश्चावश्यमाश्रयणीयः अन्यथा गौणलाक्ष
णिकयोर्मुख्याद्भेदः श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणषट्कस्य परदौर्बल्यमित्यादिप्रक्रिया
विघातो निमित्ततावैचित्र्येणैवाश्रया: सामर्थ्याद्भिन्नतावैचित्र्याभ्युपगमेन किम
परमस्मास्वस्मद्यथा येयमभिमतं स्फोटं वाक्यं तदर्थत्रयं पामित्याहुः तेऽपि विद्या
पदपतिताः सर्वेयमनुसरणीया प्रक्रिया तदुत्तीर्णत्वे तु सर्वं परमेश्वराद्वयं ब्रह्मेत्य
स्मच्छास्त्रानुसरणेन विदितं तदालोककारैः यथा विचारयते त्यालम् यत्तु भट्टनायके १७
नोक्तं मिह रमासिद्धादिपदयोगेपि धार्मिकपदप्रयोगे च भयानकरसावेशकृतैव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

निषेधाद्भगवति स्वदीयभीरुधीरवप्रसक्तिनियमाद्भगममन्तरेण कान्ततो निषेधग
त्प्रभावादित्यतत्र केवलार्थसामर्थ्याद्विशेषगतेर्निमित्तमिति तदोच्यते केनोक्तमेत
दुक्तं प्रतिपत्तृविशेषाद्भगमविरहेण शक्तिपाततस्तदनन्तरव्यापारविरहेणैव निषेधा
भगवतीति प्रतिपत्तृवत्सु प्रतिभासहकारित्वं समाभियोगतन्त्रस्य ग्रहणेनोक्तं भ
गवान्करसमावेशाग्रहणं स्वयं स्वभयमानोऽन्यस्याभ्युपगमात् प्रतिपन्नस्य समावेशेन
साभिव्यक्तेर्वृत्तस्य स्वग्राह्यवाच्यत्वं तेनापि नोक्तमिति निर्णयनमेव प्रतिपत्तुरपि
समावेशेन नियतः न ह्यसौ नियमेन भीरुधार्मिकस्य समग्रफलवाचि हृदयं एव
गृह्यते हि विशेषोऽपि सहकारी कल्प्यते तद्दिवत्प्रतिपत्तृप्रतिभासहायो न च
न्यायः किं न सहते किं च वस्तु निरूप्यतां समधिगन्तव्यमिदं वक्तव्यं समुच्चयः सम
र्थ्यते इति स्फुटं तत्रांशनिर्णयोऽस्य यदाह अथापि देवस्य वरेणानन्त्य इति गृह्यत
मस्यैव यतः प्राधान्यमुक्तं न वो न सहते गृह्यवस्तुमात्रमुक्ते नैतद्दृढं हृदयेन गृह्यत
मित्युच्यते तथापि कार्योदाहरणानां भावपिधानीयत्वं कोदोषः यदापि समावे
शेन विना न गृह्यते तद्धि यानकरसमाने विशेषोऽपि नात्र सहृदयहृदयदर्पणम्।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

धं॰ लो॰ १८

18

ध्यामेते गृपिवोकनीत्या संभोगाभिलाषविभावसंकेतस्थानो विनतविशिष्टका
द्भादि यन्नुभाववमेवलनोचितमंगारसात्रे ये धोरसस्या लौकिकमानावन्मात्रा
देवमेदस्मान्नतमात्मथमंनिर्विवादमिद्धविवेकविधिनिषेधप्रदर्शनाभिप्रा
येणैवेतदस्तद्धन्तेकदाहृवणादनम यस्तधनिव्याख्यानोधतस्तात्पर्यपालिमे
वविवक्षामवकमेववाधनतनमवोवस्मनास्माकं हृदयमावर्जयति यदाहुः
भिन्नरुचिर्हि लोक इति तत्तदग्रेययानर्थप्रतनिय्यामरन्तस्त्रोतावत् भ्रमेति भ्र
तिस्तद्धोपिप्रामस्तेभ्रमणाकालः धार्मिकेति ऊद्धमात्रुपकरणार्थभ्रके ते
भ्रमणम् विस्रब्धइति शंकाकारणवैकल्यात् सइति यत्तेभयप्रकंपामेथा
लतिकामहत गृग्रेतिरिह्याचधेमेइत्यर्थः मारितइति शुनस्स्यानुत्थानम् ते
नेति यः पूर्वं कर्णोपकर्णिकयानयाप्याकर्णितो गोदावरीकच्छगहनेप्रतिवस
तीति पूर्वमेद्दितदृष्टात्येतत्रयाय प्राविनोमावधुनान्तस्मकानलोगदृनात्रिः
सरतीति प्रसिद्धगोदावरीपरिसरान्नमरणमपितावत्कथापाषीभूतंकाकथा
ऽहलतावहनप्रवेशाशंकायाइतिभाव कचिन्नलिषेधविधिरूपोयथा गृग्नांदस्य १८

एतस्मान्नहृदयस्यग्रहं हि मुग्धसंग्रंथलोपहि मायदिग्रन्थानि ग्रंथग्रसिद्धपमद एत
सद्भावादिसि स्वसुरग्रशोते ग्रथवानिमद्धति ग्रन्थादिवसकं प्रलोकय माप
यिकवाद्येपशय्यायामावयोर्मोहो: ग्रग्रपयिहावा मदनाइतिनिपातोनेु
कार्यइति: ग्रथावयोनित्यर्थेनन्नमामेति एवंदिविशेषवचनमेव प्रोकाकाति
भवेदितिपक्षग्राभ्युपगमोनस्यात कश्चिन्मोषितपतिकांतरुणीमवलोकयग्रे
डमदनोऽङ्गर: संपत्र: पं थोनेननिषेधव्याहारेणतयाभ्युपगतइतिनिषेधाभावो
त्रविधि: ननुनिमंत्रणरूपोप्रहृतप्रवर्तनास्वभाव: सौभाग्याभिमानखेऽना
भाव उद्भावयोस्त्रस्मादादिशोयाद्वाचाद्यवासस्मरमेवान्यन्न यद्वाहमद्दु ४७
नायकोहमित्यभिनयविशेषेणान्मदर्पणवेदनाकाहमेतदपीतितन्नादमिति
ग्राह्मस्यतावद्गार्थमालादर्थ: काकादिमदायस्पृतावतिप्रननमेवव्यापार
मनेभूषणमेतत ग्रन्नेतिप्रयत्नेनानिभृतसंभोगपरिहार: ग्रथयद्यपिभावा
न्मदनशरासारदीर्यमाणहृदयउपेक्षितंशुकस्यापिकिंकरोमिपापोदिव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सकायेमनुचितवाञ्छास्मितोयमित्यर्थः प्राकृतेपुंनपुंसकयोरनियमः नचम
वैयाममपेत्तायायातेऽवाहंतम्यलोकयनान्यतोहंगच्छामि नदन्योन्यवदनाव
लोकनेविनोदेनदिनेनावदानिवाद्द्याव इत्यर्थः प्रतिपक्षमाचाषांवराचाय
योभक्तोमदीयाशृण्वामाश्रिताः अपिनिभृतनिभृतमेव्यवहाराभिधाननि
कस्वेच्छकानिद्धान्वयगणमेवमितीयदत्रधन्यते ॥ काविसाच्योतिशिवपेनुभय
रूपोयथा वत्समदिहाग्रण्कोऽइत्रोतणीमामरोऽअग्नाइ मानुजाविनीऽविणा
दवहिविणादअम्हाग्नंत ॥ अजमसैवेकस्यामवेन्ततिः स्वामसोदितवत्याति
मानवाषितयाविनादाद्विणपद नसनतिष्यत अव्यमंजेतिविधिः नयमादादेव
वायिकांतरसंगमनेनव अपितगारुढानरागादेवान्यास्त्रगुखरागमोत्रमव
लनादिवकेवलंमर्वहृतानुपालनात्मनासादिएपनेकत्रयनाभिमानेनैव
वमतस्थितमात्मवैयाशाठोमीतिगाढमनत्रपोयेत्वंडिकनायकाभिप्रायो
त्रप्रतीयते नचासौविध्यरूपभावरूपोनिषेधोनापिविधातरमन्यनिषेधाभा
वात ॥ कविसाच्यप्रतिषेधरूपेनभयरूपोयथा दृष्टापसिश्राणिग्रन्त्रहमदूत १२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

धिजो एह्वाविलम्बितमोऽस्मि गृहे गृहिसादिश्याणां विवेकं करोमि मुग्धाणां भिद्-
ग्गमे ह इति निपातः प्रार्थनायां ग्रा इति तावच्छब्दार्थे तेनायमर्थः प्रार्थयेता
वत्समीदनिवर्त्तस्व मम गृहे प्राप्तिस्वोऽस्माविलम्बितमोऽतिवृद्धे गृहिसादिकाणां वि
वेकं वेधि ग्रन्यासामपि इह नाम्नो ग्रग्रच्छ वा सितान्निवर्त्तस्वेति प्रतीतेर्निषेधो-
वाच्यः गृहागतनायिकागोत्रस्खलितायपराधिनि नायके सति ततः प्रति
गंतुं प्रवृत्ता नायकेन याद्रूपक्रमः सर्वेको निवर्त्यते न केवलं स्वात्मनो मम च वि
हस्यापि विवेकं वेधि यावदन्यासामपि तत्स्वबुकदाचनसाखलबल्लाभेऽपिन
भविष्यत्यतएवाद्दहतानाशासीति बहुभाभिप्रायह्रूपप्रश्नाद्विशेषोवाच्यः सख्या
पदिष्टपत्नानापि तु तदवधीरणायागच्छतीसख्योपदिश्यते न केवलमात्मनो
विवेकं वेधि त्वाच्छवा दवहूमानं करुवती श्रुतएव हतानाथ यावद्दनवेद्धिका
प्रकाशितमार्गेत यान्यासामभिसारिकाणां विवेकं वेधीति सख्यभिप्रायद्रूप
प्राद्गुविशेषोवाच्यः ग्रत्र तत्त्वाख्यानत्र्ययेऽपि व्यवसितात्मीयगमनात्प्रिय
तमगृहगमनान्निवर्त्तस्वेति पुनरपि वाच्यएव विश्रान्ते गुंलीभूत चारयभेदः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ २॰ 20

स्मरयोरसवदलंकारस्योदाहरणं स्यादत्र प्रश्ने ः तेनायमत्रभावः काचिद्भ्रमात्रि
तममभिसरन्ती तद्गृहाभिमुखमागच्छन्ती तेनैव हृदयवल्लभेनैवमुपश्लोक्यते प्र
त्यभिज्ञानकौशलेन अतएव त्वम् प्रत्यभिज्ञापनायमेव नर्मवचनं दूताशे इति श्रुत्वा
मामपि विक्रोशकरोषितवतोमितलाभो भविष्यतीति का प्रत्याशा अतएव मदीयवा
सद्मागच्छन्तदीयं वा गच्छावस्तुभयत्रापि तावत्त्वयोदन्तुभयत्रणो वल्लभाभिप्राय
श्चाद्गुन्नाक्षमय इत्येवमवतिष्ठते अनन्तरस्यानां सहृदयानामभिसारिका
प्रतीयमानैकि विल्वाद्रुः तथ दूताशे इत्यामंत्रणादियुक्तमयुक्तं वेति सहृदया एव
प्रमाणम् एवं वाच्यमंस्पयाधार्मिकपांथप्रियतमाभिसारिकाविषये कोपि
स्वरूपविरोधाद्भेद इति प्रतिपादितं अधुनान्नविषयभेदादपि व्यङ्ग्यस्य वाच्याद्भे
द इत्याह ॥ क्वचिद्वाच्याद्विभिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितो यथा कः सवणाद्दो
इदोसोदहुअपिग्राइसवणंग्रदूव सभमरपउम उग्घाइरिवारिअवामे सहा
स्व इराएहिम ॥ अवस्थापित इति विषयभेदोपि विविक्तरूपो भवति स्वमानः
सहृदयैर्व्यवस्थापयस्थापयितुं शक्यत इत्यर्थः कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा २॰

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्रियायाः सद्गुणमपरम् स भ्रमरपद्माग्राणि निवारितवान्मे सह सेदानीम्
व स्मरेति श्वनीर्षा लोचनापि न भवति रोषोद्देहूतिह्रतापि ज्ञनश्चिदेवाशर्वत्तया
पिप्रियायाः सन्नतमधरं हृष्टावलोक्य सभ्रमरपद्माग्राणि पीले शीलाद्धिं कथं
विद्यपिवारयितुं न शक्नोमीति वारणाय हे वामेतद्धृंगीकाविलिसह स्वे-
दानीमुपालभ्यं प्रवासमित्यर्थः प्रयाम्यभावः कश्चिद्विनीना ज्ञतस्त्रिनं व-
ञ्चितायवानिक्षितंतन्त्रविधसंविधाने भर्तेरितदनवलोक्यमानयेवकयावि
हिदयमस्त्याबहाग्रतापरिहारायैतदुच्यते सह सेदानीमितिवाक्यमवि
नयवतीविषयं भर्तं विषयं न परायेनास्तीत्यावेद्यमानेऽर्थं तस्मात्प्रि
तमेन गाढमुपलभ्यमानायां तस्यालीकं यत्किं न प्रातिवेश्मिकलोकाविषयं
वाविनयप्रच्छादनेन प्रत्याययन्नेवं यथम् तत्सपत्न्याव तदुपालभतद्विनयप्र
च्छादनेन प्रत्याययन्नेवं यथम् तत्सपत्न्याव तदुपालभतद्विनयप्रहृष्टायां
सौभाग्यातिशयख्यापने प्रियायाः इतिशाहृवल्लादितिसपत्नीविषयं वा
यं सपत्नीमध्ये इयतावलीक्रनास्मीति लाघवमात्मनि गृहीतं न युक्तमन्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ २१
21

तायं वर्तमानः सदृशशोभस्येदानीमिति सखीविषयसौभाग्यख्यापनं चेयं
सुभगेयं तव वक्षज्ञानुरागिणी हृदयवल्लभेत्यर्थं रक्षितापन्नः प्रकृत एव इदनदृष्टानवि
धिनैव विधेय इति तत्कार्यकामुकविषयसंबोधनेन व्ययम् इत्थमप्येतदपह्नुतमि
ति सखैवेदं ख्यापनेन तस्या विदग्धविषयं व्यङ्ग्यमिति तदेतदुक्तं व्यवस्थापित
शब्देन प्रत्येवैवंविधाः प्रकारा वाच्याद्विभेदिनः प्रतीयमानभेदाः संभवंति
तेषां दिङ्मात्रमेतत्प्रदर्शितम् द्वितीयोपि प्रभेदो वाच्याद्विभिन्नः स प्रपंचेनाग्रे द
र्शयिष्यते तृतीयस्तु रसादिलक्षणः प्रभेदो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तः प्रकाश्य
ते नतु साक्षाच्छब्दव्यापारविषय इति वाच्याद्विभिन्न एव तथाहि वाच्यत्वं त
स्य स्वशब्दनिवेदितत्वेन वा स्याद्विभावादिप्रतिपादनमुखेन वा पूर्वस्मिन्पक्षे स्व
शब्दनिवेदितत्वाभावे रसादीनामप्रतीतिप्रसंगः नच सर्वत्र तेषां स्वशब्द
निवेदितत्वं यत्राप्यस्ति तत्रापि विशिष्टविभावादिप्रतिपादनमुखेनैवैषां प्रती
तिः स्वशब्देन केवलमनूद्यते नतु तत्कृता विषयांतरे तथा तस्या अदर्शना
त् नहि केवलशृंगारादिशब्दमात्रभाजि विभावादिप्रतिपादनरहिते काव्ये २१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मनागपिविषयत्वप्रतीतिरस्ति शुद्धेइतिद्वितीयोर्थोऽत्रते शुद्धंसंलक्ष्यक्रमोव्यं
ग्यः क्रमेणोद्योतितः परइतिविवक्षितान्यपरवाच्यस्यद्वितीयप्रभेदवर्ण
नावसरे तथाहिविधिनिषेधतदुभयात्मनारूपेणासंकलय्यवस्तुध्वनिः
संदेहेणाम्लववत्तुल्यानालंकारध्वनिः मुख्यालंकाराणांभूयस्त्वात्तत्प्रबोधके
मध्यवर्तिमिति तृतीयस्त्विति लघ्यतोव्यतिरेकेवस्तलंकारोपसाद्धाभिधेयवम
यासैते नावइसंभावनह्याभासतन्तशम्भाः पुनर्नेकदापिहृदिधीयंते शुध्य
वास्वाद्यमानप्राणतयाप्रतिभांति तत्पृथक्तव्याप्याराहते नास्तिकल्पनोत्तरम
पुनलञ्चतिनाभावेनव्याख्यार्थवाधादूलेत्पाणनिबंधनस्यानाशंकनीयत्वात
शैवित्येनपुरस्सरीविनइद्देवस्वाद्यवस्थायित्वादरसोऽद्यभिचारिणीविनाभावः
शैनौवित्येनतदाभासः रावलाभ्येवसीताशेरेतः यद्यपितव्यक्तास्वरूपतेवपुं
राज्ञाद्विभवेद्राम्यइति वचनानस्याधिपाश्चाल्पयंसमाजिकानांभवितः न
न्मयीभवनहृष्णार्यानवतेरेवास्वाद्यतेतिम्भगावतेवृशतिभाति पीवापयौ
विवेकावधीरणेनहृदयाकर्षणोद्धमेवइवमनञ्जाक्रियानेपूर्णतामिस्याद्दो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो.
२२
22

तदसौ शृंगाराभासएव तदंगेभावाभासः विप्रलंभेः प्रथमकण्ठप्रक्रांतत्वाद्‌ द
यमङ्गीस्यति यतो विशेषेण तनुतन्त्र गृहीतोपि स्यन्मगाणितेसौ यथा एक
स्मिन् प्रयत्नेपराप्नुवनयावीतोप्रयेतास्यतोरन्योमहृदयस्थितेप्रवननयेमेव
लतोमौरवम हेपृतो: शानैकरणागवलनामिश्रीभवत्युत्तमोभेग्रीमानकलि:
महासमस्यात्तवकण्ठग्रहः इत्येषर्ष्यावेषात्मनोमानस्यप्रशम: तयापरमाति
दये: श्वत्वेजातइत्यतोयथाहपौजायतेतथानापितद्वाणया श्रपितसहृद
यस्हृदयमेवाहवलाद्विभावप्रतीतेस्तन्मयीभावेनास्वाद्यमानएवरसस्य
मानतेकप्राणः विशुद्धभावप्रत्याख्यविलक्षणः परिस्फुरति तदाह प्रका
शतइति तेनततद्वाणत्स्मपधनतमेवायाणारोयंमहक्रतसेति विभावयोपि
पुत्रजन्महर्षत्याग्नेतोविनश्यतिजनयतीति जननातिविकोष्वियंस्मापि
व्यापारोध्वनतमेवोच्यते स्वशाहेति शृंगारादिनाभिधाव्यापारवशादेव
निवेदितवेनेति विभावादितात्पर्येणामोत्पथे: तत्रस्वशाहस्मान्वयव्य
तिरेकौरसस्यमानतामावेदसप्रतिनिराकृतंन्यनतनसैवतावोमितदशेय २२

ति न च सर्वत्रेति यथा भट्टेन्दुराजस्य यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्थे
मनी लोचने यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् दूर्वाकाण्डविडम्बक
श्च नितरां यत्पाण्डिमा गण्डयोः कृष्णे यूनि सयौवनासु वनितास्वेषैव वेषस्थितिः इ
त्यत्रानुभावविभावावबोधनोत्तरमेव तन्मयीभवनयुक्त्या तद्विभावानुभावोचि
तचित्तवृत्तिवासनानुरंजितस्वसंविदानंदचर्वणागोचरोऽर्थो रसात्मा स्फुरत्येव अभि
लाषचिन्तौत्सुक्यनिद्राधृतिग्लान्यालस्यश्रमस्मृतिवितर्कादिशब्दाभावेऽपि
एवं व्यतिरेकाभावे ग्रहणं अन्वयभावे दर्शयति यत्रापीति तदिति रसशब्दनिवे
दने प्रतिपादनं स्वत्वेनेति शब्दश्रुतत्या विभावादिश्रुतिपश्चात्तर्येः स केवलमि
ति न यथाह याते द्वारवतीं तदा मधुरिपौ तद्दत्तझंपानतां कालिंदीतटरूढवंजुल
लतामालिंग्य सोत्कंठया तद्गीतं गुरुबाष्पगद्गदगलत्तारस्वरं राधया येनांतर्जलचा
रिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम् इत्यत्र विभावानुभावौ ज्ञाननया प्रतीयेते प्र
तिपद्रेऽवतोत्कंठावर्णनोत्तरं प्रतिपद्यत एव सोत्कंठयातु केवलं सिद्धं सा
धयति उत्कमित्यनेन तत्कानुभावोत्कर्षणं सोत्कंठयाह। प्रथम इत्यनेना।

दोषविनानर्थकः स्वतन्त्रभवप्रतिपादने हि शब्दकलमनन्वयीभावो वा वस्तुतस्तु ते
न्यग्भेदेनमाह विपर्यासेनरसइति यद्विशुरसोत्पादोनहि यदभावेपियद्भवतितन्न
तेनादितिभावः शृङ्गारेनमेवद्योतयति नदीति केवलशब्दार्थेसूचयति विभा
वादीति काव्यइति तत्रमतेकाव्यरूपतयाभव्यमानइत्यर्थः ॥ मनागपीति शृं
गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः वीभत्साद्भुतसंज्ञौचेत्यष्टौनाट्येरसाः स्मृ
ताः इत्येवंस्वशब्देनसहरसादेर्व्यतिरेकान्वयाभावप्रदर्शितमेवोपसंहरति यत
श्चेत्यादिना कथंचिदित्यनेन यतश्चस्वाभिधानमंतरेणकेवलेभ्योपिविभावा
दिभ्योविशिष्टेभ्योरसादीनांप्रतीतिः केवलाच्चस्वाभिधानमात्रादप्रतीतिः त
स्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमेवरसादीनांननभिधेयत्वं
कथंचिदितिन्यायोपिप्रभेदोवाच्याङ्गिरण्वेतिनिश्चितम वाच्येननस्यसंदेहव
तीतिरित्यग्रेदर्शयिष्यते शृभिधेयमेवतामर्थ्येसहकारिणाकिंरूपंविभावादि
केरसधननेशब्दस्यकर्तव्ये शृभिधेयस्यचप्रत्ययस्यहर्षेभित्रयोगात्वेमतयानन
नव्यतिरिके दिवाभोजनाभावविशिष्टपीनत्वाच्चमित्ररात्रिभोजनेविलल्ल २२

यावाननुमानव्यतिरिक्ते ध्वनने कर्तव्ये सामर्थ्ये शब्दानां विशिष्टसम्बन्धितवाचकसाक
ल्यमिति ह्ययोरपि भाष्यार्थयोर्ध्वननव्यापारः एवं द्योतनत्वात्प्रथमाद्योते इषितः द्वि
तीयस्तु कथं विदूषितः कथं विरंगीकृतः जननानुव्यापाराभिप्रायेण दूषितः
ध्वननाभिप्रायेणांगीकृतः यस्त्वत्रापि तात्पर्यशक्तिमेव ध्वननं मन्यते स न वस्तु
तत्त्ववेदी विभावानुभावप्रतिपादके हि वाक्ये तात्पर्यशक्तिर्भेदसंसर्गे वा पर्यवस्ये
त्तत्र रस्यमानतासारे रसे न स्पृशत्येव अलं बहुना इति प्रागुद्धृतेनत्यैँ इति श्रुतो देतो ल्लसी यो
पि प्रकारो वाच्यारूढ इति संबंधः सहृदयेति इहृदयेन विद्यमानोपि क्रमो न संल
क्ष्यते प्रथमेयनितिः द्वितीयोद्योते ॥ काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा क्रौं
चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः विविधविशिष्टवाच्यवाचकरच
नाचारुणः काव्यस्य स एवार्थः सारभूतः सन्निहितसहचरीविरहकातरक्रौं
चाक्रन्दजनितः शोक एव श्लोकतया परिणतः मा निषाद प्रतिष्ठां त्वम
गमः शाश्वतीः समाः यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् एवं
प्रतीयमानेऽन्यस्य देवतीयताधतिसारूपं आख्यातम् प्रधना काव्यात्मत

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मितिहासमुखेन दर्शयति काव्यस्यात्मेति स एवेति प्रतीयमानमात्रेऽपि प्रक्रान्ते तृ
तीय एव रसध्वनिरिति मन्तव्यमितिहासबलात्प्रक्रान्तवृत्तिग्रन्थार्थबलाच्च तेन
रस एव वस्तुत आत्मा वस्त्वलंकारध्वनी तु सर्वथा रसं प्रति पर्यवस्यत इति वाच्यादु
त्कृष्टौ तावित्यभिप्रायेण ध्वनिः काव्यस्यात्मेति सामान्येनोक्तम् शोक इति क्रौ
ञ्चस्य द्वन्द्ववियोगेन सहचरीहननोद्भूतेन साहचर्यध्वंसनेन उत्थितो यः शोकः ९
स्थायिभावो निरपेक्षभावत्वाद्विप्रलम्भशृङ्गारोचितरतिस्थायिभावादन्य एव स
एव तथाभूतविभावतदुत्थाक्रन्दाद्यनुभावचर्वणया हृदयसंवादतन्मयीभव
नक्रमादास्वाद्यमानतां प्रतिपन्नः करुणरसरूपतां लौकिकशोकव्यतिरिक्तां
स्वचित्तद्रुतिसमास्वाद्यसारां प्रतिपन्नो रसः परिपूर्णकुम्भोच्छलनवच्चित्तवृत्ति
निष्यन्दस्वभाववाग्विलापादिवच्च समयानपेक्षत्वेऽपि चित्तवृत्तिव्यञ्जकत्वादिति नयेना
कृतक एवावेशवशात्समुचितशब्दच्छन्दोवृत्तादिनियन्त्रितश्लोकरूपतां प्राप्तः मानि
षादेत्यादि न तु मुनेः शोक इति मन्तव्यं एवं हि सति तद्दुःखेन तद्दुःखसंत
प्तस्यैषा दशेति एवं हि चर्वणोचितशोकस्थायिभाववचनात्मककरुणर

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

समस्तकुलनस्वभावत्वात्मएवकाव्यस्यात्मासारभूतस्वभावोपरशाह्यैवेलक्ष
णकारकः एतदेवोक्तंहृदयदर्पणेयावत्पूर्णोनचैतेनतावन्नैववमत्यमुमेवनिष्का
द्मेनेदमामेन सर्वेष्वेवकारणात्मादृनात्मगात्मा नेन यदाह भट्टनायकः
शब्दप्राधान्यमाश्रित्यतत्रशास्त्रंपृथग्विदुः अर्थतत्त्वेनयुक्तं तुवदन्त्याख्यानमेतयो
र्द्वयोर्गुणत्वेव्यापारप्राधान्येकाव्यधीर्भवेत् इतितदपास्तं आपातोहिघहिभ्वनना
त्मा रसनाभावस्तत्राशर्वमतम् मुख्याभिधेयव्यापारस्तथाख्यसाः प्राधान्येनेना
वेदितंभावकश्लोकेव्यावष्टे विविधेति विविधंतत्तदभिव्यंजनीयरसानुगुण्येन
विविधंहृनावाछेवाचकेरचनायांचपञ्छाकश्राह्लाद्यो लंकारगुणयुक्तमित्यर्थः
तेनसर्वेद्यापिनधनत्तसज्ञावेपितथाव्यवहारः आत्मसज्ञावेपिक्षुत्तिदेवजीवव्य
वहारइत्युक्तंप्रागेवतेनैतन्निरवकाशं यदुक्तंहृदयदर्पणे सर्वत्रतादिकाव्यव्यवहा
रःस्यादिति सन्निहितसहचरीतिविभावउक्तः आक्रंदितमुहेनानुभावः जा
तिन इतिचर्वणगोचरत्वेनेतिविशेषः ॥ शोकोहिकरुणरसस्थायिभावः
प्रतीयमानरूपएवेतिप्रतिपादितम् प्रतीयमानस्यचान्यभेददर्शनेपिरस

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

भावमुखेनैवोपलक्षणं यथान्यत्र । ननु शोकचर्वणातो यदि श्लोक उक्तस्तत्तन्मयी
भमानं वस्तुकाव्यस्यात्मेति कुतस्तस्याभिप्रायमाह । शोको हीति करुणस्य तच्चर्वणा
गोचरात्मतः शोकस्थायिभावः शोके हि स्थायिभावे ये विभावानुभावाः तत्स
मुचितचित्तवृत्तिश्चर्वणात्मा रसः इत्यास्थायिनो रसतापत्तिरित्युच्यते
शाकस्य संविदितं यच्चानुमितं च चित्तवृत्तिजातं संस्कारक्रमेण हृदयसंवादस्मा
दयानं चर्वणायामुपयुज्यते । ननु प्रतीयमानरूपमात्मा तत्र त्रिभेदं प्रतिपादि
तं न तु नमैकरूपमनेन चेति दर्शने न रसस्यैवात्मभूतत्वमुक्तं भवतीत्याशंक्याभ्यु
पगमेनैवोत्तरमाह । प्रतीयमायमानस्य चेति । अन्यो भेदो वस्त्वलंकारात्माभा
वग्रहणाभिचारित्तापि वर्धमानस्य लावन्मात्रविश्रान्तावपि स्थायिचर्वणा
पर्यवसानोदितस्य रसप्रतिष्ठामनवाप्यापि प्राणकत्वं भवतीत्युक्तम् । यथा नखे
नखाग्रेणाविच्छिद्य यन्तीर्विवर्तयन्ती वलयविलोलम् । आमंद्रमाशिञ्जितनूपु
रेण पादेन मंदं भुवमालिखन्ती स्पस्थलज्जया रसभावप्राह्नेन तदाभासतत्र २५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्रमावपि महद्धीनावेव अर्वाचीनरवैरिञ्चिप्रेपितदेकरूपत्वात् प्राधान्यादित्तिरस्य
पंचरूपानादित्यर्थः तावन्मात्रविश्रान्तावपि वान्यशाहृदैवल्लल्पएकारिवेनव
ल्ललकारयुनेवपिजीवितृत्वमौचित्यात्तुक्तमितिभावः सरस्वतीसाहुतदर्थं
वस्तुनिष्यंदमाना महतां कवीनाम् अलोकसामान्यं प्रतिभाविशेषं परिस्फुरं
तं समभिव्यनक्ति येनास्मिन्नतिविचित्रकविपरंपरावाहिनि संसारे का
लिदासप्रभृतयो द्वित्राः पंचषा वा महाकवय इति गण्यंते एवमितिहास
मुखेन प्रतीयमानस्य काव्यात्मतां प्रदर्श्य स्वसंविन्निश्चमयेनतद्दितिदर्श
यति सरस्वतीति वाग्रूपा भगवती त्यर्थः अर्थशब्देन वस्तुशब्देन वस्तुशब्दे
न तत्र स्वदंवचकं वस्तुशब्दमात्रेणेति निष्यंदमानेति दिव्यमानेह स्वयमेव
प्रस्तुवानित्यर्थः यदाह भट्टनायकः वाग्धेनुर्दुग्ध एतं हि रसं यद्बालतृष्णया
या तेन नास्य समः स स्याद्दुह्यते योगिभिर्हि यः तदावेशेन विनाप्याक्रान्त्या
हि योगिभिर्दुह्यते अत एव यं सर्वे शैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि
दोहदक्षे त्यनेन सारस्वतवस्तुपात्रं वेदिस्मृत उक्तम् अभिव्यनक्ति परिस्फुरंत

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
२९
26

मिति प्रतिपत्तृस्थानीया प्रतिभानुमीयमानापि तत्तदावेशेन भासमानेत्यर्थः
यदुक्तमस्मदुपाध्यायभट्टतौतेन नायकस्य कवेः श्रोतुः समानोनुभवस्तत
इति प्रतिभाग्रहणं वस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञानस्याविशेषो रसावेशवैशद्य
सौंदर्यं काव्यनिर्माणक्षमत्वम् यदाह मुनिः कवेरंतर्गतं भावमिति येनेत्य-
भिव्यक्तेन स्फुरता प्रतिभाविशेषणत्वमित्येनमहाकविगणनेति यावत् इ
दं वा परं प्रतीयमानस्यार्थस्य सद्भावसाधनं प्रमाणम् शब्दार्थशासनज्ञानमात्रे
णैव न वेद्यते वेद्यते सहृदयकाव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम् शब्दार्थशासनज्ञान
मात्रेणापि वरं न वेद्यते सोप्यर्थो यस्मात्केवलं काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव ज्ञायते यदि वा-
च्यरूपत्वाभावव्यर्थः स्यात्तदा वाच्यवाचकस्वरूपपरिज्ञानादेव तत्प्रतीतिः स्यात्
अथ च वाच्यवाचकलक्षणमात्रकृतश्रमाणां काव्यार्थतत्त्वभावनाविमुखानां स्व
रश्रुत्यादिलक्षणमिव प्रगीतानां गांधर्वलक्षणविदामगोचर एवासावर्थः ॥ २९
इदं चेति न केवलं प्रतीयमानं यावदन्यदेवेत्यनेन कारिकासूचितोस्य रूपवि
षयभेदः एवं यावद्भिन्नसामग्रीवेद्यत्वमपि वाच्यातिरिक्तत्वे प्रमाणमिति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यावत् वेद्यते इति न तु न वेद्यते येन स्यादसाविति भावः काव्यस्य तत्त्वभूतो योर्थ
स्तस्य भावनावाच्यातिरेकेनानवरतं चर्वणात्तत्रविमुखानां स्वरागद्वेषाद
यः स्फूर्तिर्नामशब्दस्यैव लक्षणमात्रकारियद्रूपं न रं तत्त्वविप्रमाना''''''
स्वरतन्तेनरालोभयभेदकल्पिनाहाविर्भूतिविधाः शादिशब्देन जात्यंशा
कग्रामरागभाषाविभाषांतरभाषादेशीमार्गा गृह्यंते प्रकृष्टं गीतं गानं
येषां ते श्रगीतागानं वा शार व्याहत्यादिकर्मणि प्रारंभे न चात्र फलं पर्यन्ते न ता
लब्धे ॥ एवं वाच्यव्यतिरेकिणो ऽर्थस्य सद्भावं प्रतिपाद्य प्राधान्यं तस्यैवेति
प्रतिपादयति सोऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन यत्नतः प्रत्यभिज्ञे
यौ तौ शब्दार्थौ महाकवेः सर्वरूपोऽर्थस्तस्य का व्यक्तसामर्थ्ययोगी शब्दश्च
कश्चन न सर्वः तावेव शब्दार्थौ महाकवेः प्रत्यभिज्ञेयौ व्यंग्यव्यंजकाभ्यामे
व हि सुप्रयुक्ताभ्यां महाकवित्वलाभो महाकवीनां न वाच्यवाचकरचनामात्रेण ॥
एवमिति स्वरूपभेदेन विषयभेदेन भिन्नसामग्रीज्ञेयत्वेन चेत्यर्थः प्रत्यभि
ज्ञेयाविति शब्दार्थैहृत्य : सर्वोपितथायत्नेन द्रष्टीयता प्राधान्येनालोकप्र

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सिद्धेऽप्रमाणमुक्तम्‌ निर्धारणार्थेन वक्तव्येन स्थिताक्रमण उक्तः प्रत्यभिज्ञेयग्राहेन
दमादृ काव्येन नामन्नायेन नस्यानिन्यमिति भावतः इति न येन यद्यपि स्वरूपमस्य वक्तुम
विद्यारीतिस्तथापीदमित्यमितिविशेषतो निरूप्यमाणेऽस्य लक्षणगत्वी भवति यद्
क्तमस्माभिः परमगुरुभिः श्रीमदुत्पलपादैः तैरेव प्रत्युपपादितैर्नयनतस्त्वन्त्वा
स्थितो यान्ति केचित्तो लोकसमानेप्रवनयविज्ञातोऽनन्तरेनैव यथा लोकस्येव तथा
नवेदितगुणः स्वात्मापि विश्वस्य रोनैवानेनिजवैभवाय तदयं तन्मत्यभिज्ञो
दितेति तेन तत्त्वस्यापि विशेषतो निरूपणानुसंधानात्मकमेवं प्रत्यभिज्ञातं तत्
तदेवेदमित्येतावन्मात्रेण महाकवेरिति यो महाकविरित्यहेभूयामित्याशयः।
एवं व्यंग्यस्यार्थस्य व्यंजकस्य च शब्दस्य प्राधान्यं वदता व्यंग्यव्यंजकभावस्यापि प्रा
धान्यमुक्तमिति ध्वनति ध्वन्यते ध्वननमिति त्रितयमप्युपपन्नमित्युक्तम्‌ ननु प्रथ
मोपादेयमानत्वात्‌ वाच्यवाचकतद्भावस्यैव किं न प्राधान्यमित्याशंक्योपायानामेव
प्रथममुपादानं भवतीत्यभिप्रायेण विरहोऽयं प्राधान्यस्याध्येदं तद्विवेति दर्शयति इ
दानीमित्यादित्यादिना ॥ इदानीं व्यंग्यव्यंजकयोः प्राधान्येऽपि यद्वाच्यवाचक

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वेवप्रथममनुसाद्यतेकथयमलदयिपुक्तमेवेत्याह् आलोकार्थीयथादीपशिखायां
यत्नवांजनः तदुपायतयातद्वदर्थेवाच्येतदादृतः यथाह्यालोकार्थीसन्नपिदी
पशिखायांयत्नवांजनोभवति तदुपायतया नहिदीपशिखायामंतरेणलो
कः संभवति तद्वत्तद्गतमर्थेप्रत्याहृतोवाच्येर्थेयत्नवान्भवति अनेनप्रतिपाद
कस्यकवेर्व्यंग्यप्रतिआपागेप्राधितः आलोकमालोकः वनितावदनारविं
दावलोकनमित्यर्थः तद्योपायोदीपशिखा ॥ प्रतिपाद्यस्यापितंदर्शयित
माह् यथापदार्थद्वारेणवाक्यार्थः संप्रतीयते वाच्यार्थपूर्विकातद्वत्प्रतिपत्त
स्यवस्तुनः यथापदार्थद्वारेणवाक्यार्थावगमः तथावाच्यार्थपूर्विकाव्यंग्य
स्यार्थस्यप्रतिपत्तिः ॥ प्रतिपादितिभावेक्तिप्र तस्यवस्तुनः इतिव्यंग्यरूपस्या
र्थस्येत्यर्थः अनेनश्लोकेनात्यन्तसहृदयोयोनभवति तस्यैषस्फुटमेवयक्रमः
यथात्यन्तसहृदयेनेनभवति तस्यपदार्थवाक्यक्रमः प्रतिपाद्यापितंदर्शयित
माह् इदानीमित्यादिना इदानींवाच्यार्थप्रतीतिपूर्वकत्वेपितत्प्रतीतेर्व्यंग्यस्या
र्थस्यप्राधान्यंयथानव्यालुप्यतेतथादर्शयति स्वसामर्थ्यवशेनैववाक्यार्थं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

अथ यत्रापि यथा व्यापारनिष्ठौ पदार्थौ न विभाव्येते यथा स्वसामर्थ्यवशेनैव वाक्या
र्थं प्रकाशयत्रापि पदार्थौ व्यापारनिष्ठौ न विभाव्येते विभक्ततया तदा स्वचेतसां सो
ऽर्थो वाच्यार्थविमुखात्मनानाम् बुद्धौ तत्त्वार्थदर्शिन्यां झगित्येवावभासते यत्राव
भासते ॥ काव्यमार्गे सहृदयभावस्य तु वाक्यार्थस्य तत्कुशलस्यैव तत्रापि क्रमोऽभ्या
सादविनाभावस्य त्यादिवदसंवेद्यः न वा लक्ष्यत इति प्रधान्यादेव तत्पर्येनानुसर
णादविलम्बमध्ये विश्रान्तेन भवत इति क्रमस्य सतोऽप्यलक्षणात् यथा भेदेऽन्तः स्वसाम
र्थ्यमाकांक्षायोग्यतासन्निधयः विभाव्यत इति विशेषेण विभक्ततो वाऽविभक्तत
या न भाव्यतेऽर्थः अनेनाविद्यमान एव क्रमो न संवेद्यतेऽर्थः तेन यत्केचि
दभिप्रायेणाससत्रैव क्रम इति व्याचक्षते तेन ग्रन्थविरुद्धमेव वाच्यार्थविमुखो विश्रा
न्ति निवेशनेय वितोष मलभमाना ग्रान्माहृदयं येषामित्यनेन सचेतसामित्यस्यैवा
र्थो विभक्तः सहृदयानामेव तत्तीर्थ महिमा स्वतन्त्रकाव्यस्यासौ कश्चिद्ति शा
यत्स्यात्तोक्तः यत्रावभासत इति तेनात्र विभक्ततानवभासते नन्वाच्यस्यैव सर्व २८
था न वभासः अत एव तत्तीयाऽद्योतेऽयस्य प्रदीपस्य प्रतिबलाद्यंग्यस्य अग्रेयस्य न वि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ष: एवं वाच्यव्यतिरेकिणो व्यंग्यस्यार्थस्य सद्भावं प्रतिपाद्य प्रकृते उपयोजय
न्नाह यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ व्यंक्तः काव्यविशेषः स ध्व
निरिति सूरिभिः कथितः यत्रार्थो वाच्यविशेषः शब्दो वा तमर्थं व्यंक्तः स का
व्यविशेषो ध्वनिरिति अनेन वाच्यवाचकचारुत्वहेतुभ्य उपमादिभ्यो ऽनुप्रासा
दिभ्यश्च विभक्त एव ध्वनेर्विषय इति दर्शितम् यदप्युक्तं प्रसिद्धप्रस्थानातिक
मिणो मार्गस्य काव्यत्वहानेर्ध्वनिर्नास्तीति तदप्ययुक्तम् यतो लक्षणकृतामे
व स केवलं न प्रसिद्धो लक्ष्ये तु परीक्ष्यमाणे स एव सहृदयाह्लादि काव्यं ततो ऽन्य
च्चित्रमित्यग्रे दर्शयिष्यामः यदप्युक्तम् कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्ता
लंकारादिप्रकारेष्वंतर्भाव इति तदप्यसमीचीनम् यतो वाच्यवाचकमात्राश्र
यिणि प्रस्थाने व्यंग्यव्यंजकसमाश्रयेण व्यवस्थितस्य ध्वनेः कथमंतर्भावः वा
च्यवाचकचारुत्वहेतवस्तस्यांगभूतास्तनु तदेकरूपा एवेति प्रतिपादयिष्यमा-
णत्वात् परिकरश्लोकश्चात्र व्यंग्यव्यंजकसंबंधनिबंधनतया ध्वनेः वाच्यवाच
कचारुत्वहेत्वंतःपातिता कुतः ॥ सद्भावमिति सत्तां साधुभावं प्राधान्यं चेत्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ २९
29

र्थः स्वयं हि शान्तोपि पादस्येषितं सर्वैः शक्तनेशनिलक्षणो उपयोजयतीति उपयो
गमयन् तदर्थमितिवाच्यस्य प्रयोगः स्वशब्दश्चात्मवाची स्वशब्दश्चासावर्थश्चतौ
स्वार्थौ याभ्यां यया समर्थैन तेनार्थो गुणीकृतात्मा शब्दो गुणीकृताभिधेयः त
दर्थमिति सरस्वतीसारजुगदर्थव्यक्तितियदुक्तं व्यङ्ग्यः द्योतयतः व्यङ्ग्यइतिद्वि
वचनेनेदमाह यद्यप्यविवक्षितवाच्ये शब्द एव व्यञ्जकस्तथाप्यर्थस्यापि सह
कारितानपुरयति अन्यथा ज्ञातोपि शब्दस्तद्व्यञ्जकः स्यात विवक्षितान्यपर
वाच्ये च शब्दस्यापि सहकारित्वं भवत्येव विशिष्टशब्दाभिधेयतया विना तस्यार्थस्या
व्यञ्जकत्वादिति सर्वत्र शब्दार्थयोरुभयोरपि ध्वननव्यापारः तेन यद्भट्टनायके
न द्विवचनं दूषितं तद्गजनिमीलिकयैव ग्रंथः शब्दो वेति तु विकल्पाभिधानं प्र
धानत्वाभिप्रायेण वाच्यं च न हि विशेषश्चासौ काव्यस्य वा विशेषः काव्यग्रहणा
त्तु गुणालंकारोपस्कृतशब्दार्थपृष्ठपाती ध्वनिलक्षण आत्मेत्युक्तं तेनानैतन्निरवका
शीकृतापि न ध्वनिव्यवहारः स्यादिति यदुक्तं चारुत्वप्रतीतिस्तर्हि
काव्यस्यात्मा स्यादिति तदङ्गीकुर्म एव नाम्नि खल्वयं विवाद इति यदुक्तं वा २९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

हृणः प्रतीतिर्यदि काव्यात्मा प्रत्यक्षादिप्रमाणादपि सा भवतीत्यत आह स्वादिति
तत्र प्रत्यक्षार्थमयकाव्यात्माभिधानप्रस्तावे कथं प्रसंग इति न कश्चिद्देतत् स
इति अर्थो वा शब्दो वा व्यापारो वा अर्थोपि वाच्यो बाधनीतीति वाच्यो व्यंग्यो
वा भूमत इति व्यापारो वा शब्दार्थयोर्ध्वननमिति कारिकयात्र प्रथात्मन्नमय
दायएवं वाच्यरूपमग्रहतयाधनिरितिशतियादिनम् विभक्त इति गुणालंकारा
णां वाच्यवाचकभावप्रणात् अस्पवनदन्यथेणयं जनकभावस्मारनात्रास्यतेषु
नभोवइति अनन्यत्वमावोविषयार्थः तच्चातिरिक्तः कोर्थध्वनिरितिनिराकृते
लक्षणमेकुनामेवेति लक्षणीयतालक्षणप्रसिद्धमसिद्धे हेतुः नव वर्ज्जी
तद्दास्यादिकत्वं तत्काव्यस्य वाच्यापि न किंचित् चित्रमितिविस्मयकृद्वाद्धु
गुणत्वसहृदयाभिलषणीयचमत्कारमात्ररमतिष्ठादुमयमित्यर्थः काव्या
नकाशैरमानार्थाविवेलेख्यमात्रवान्नाकल्पमात्रवाद्धा अधेइति यथानगुणभा
वाभ्यां व्यंग्यस्यैवं व्यवस्थितम् क्रियाकामततो न्यग्नुनविवक्षमभीयत इति तृतीया
ह्योतिवइति परिकरार्थं कावि कार्यसाधिका वापकतं श्लोकः परिकरश्लोकः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰
२॰
30

ननु यत्र प्रतीयमानस्यार्थस्य वैशद्येनाप्रतीतिः स नाम मा भूद्ध्वनेर्विषयः यत्र तु
तत्प्रतीतिरस्ति यथा समासोक्त्याक्षेपानुक्तनिमित्तविशेषोक्तिपर्यायोक्तापह्नुति
दीपकसंकरालंकारादौ तत्र ध्वनेरन्तर्भावो भविष्यतीत्यादि निराकर्तुमभिहितं
उपसर्जनीकृतस्वार्थाविति अर्थो गुणीकृतात्मा गुणीकृताभिधेयः शब्दो वा यत्रा
र्थान्तरमभिव्यनक्ति स ध्वनिरिति तेषु कथं तस्यान्तर्भावः व्यंग्यप्राधान्ये हि ध्वनिः न
चैतत्समासोक्त्यादिष्वस्ति समासोक्तौ तावत् उपोढरागेण विलोलतारकं तथा
गृहीतं शशिना निशामुखम् यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोऽपि रागाद्गलितं
न लक्षितम् इत्यादौ व्यंग्येनानुगतं वाच्यमेव प्राधान्येन प्रतीयते समारोपितनाय
िकानायकव्यवहारयोर्निशाशशिनोरेव वाक्यार्थत्वात् आक्षेपेऽपि व्यंग्यविशे
षाक्षेपिणोऽपि वाच्यस्यैव चारुत्वम् प्राधान्येन वाक्यार्थ आक्षेपोक्तिसामर्थ्यादेवावगम्
यते तत्र शब्दोपारूढो यो विशेषाभिधानेच्छया प्रतिषेधरूपो य आक्षेपः स एव व्यं
ग्यविशेषमाक्षिपन्मुख्यं काव्यशरीरम् चारुत्वोत्कर्षनिबंधना हि वाच्यव्यंग्य
योः प्राधान्यविवक्षा यथा अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः अहो दै २॰

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वगतिस्त्रिग्रातथापिनसमागमः अत्रसत्यामपिव्यंग्यप्रतीतौवाच्यस्यैवचारुत्व
मुत्कर्षवदितितस्यैवप्राधान्यविवक्षा यथावदीपकापह्नुत्यादौव्यंग्यत्वेनोपमा
याः प्रतीतावपिप्राधान्येनाविवक्षितत्वान्नतयाव्यपदेशः तद्वदत्रापिद्रष्टव्यम्
अनुक्तनिमित्तायामपिविशेषोक्तौ आहूतोपिसहायैरेमीत्युक्त्वाविमुक्तनिद्रोपि
गंतुमनाअपिपथिकः संकोचंनैवशिथिलयति इत्यादौव्यंग्यस्यप्रकरण
सामर्थ्यात्प्रतीतिमात्रेणतत्प्रतीतिनिमित्ताकाविश्चारुत्वनिष्पत्तिरितिनप्राधा
न्यम् पर्यायोक्तेपियदिप्राधान्येनव्यंग्यत्वंतद्भवतुतस्यप्रधानत्वेनभावोनप्रधानेस्यान्त
र्भावः तस्यमहाविषयत्वेनांगित्वेनचप्रतिपादयिष्यमाणत्वात् नपुनः
पर्यायोक्तेभामहोदाहृतसदृशेव्यंग्यस्यैवप्राधान्यम् वाच्यस्यतत्रोपसर्जनी
भावेनाविवक्षितत्वात् अपह्नुतिदीपकयोः पुनर्वाच्यस्यप्राधान्यंव्यंग्यस्या
नुयायित्वंप्रसिद्धमेव संकरालंकारेपियदालंकारोलंकारान्तरच्छायामनु
गृह्णातितदाव्यंग्यस्यप्राधान्येनाविवक्षितत्वान्नध्वनिविषयत्वम् यदेत्यलं
कारेवप्राधान्येनेतिवाचकतयास्फुरतयावेतस्थः अभिहितमितिभवतप्रयोगः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व० लो० ३१
31

शब्दैकंकरस्यत्यस्याप्यात्मतातात् गुणीकृतात्मेति शब्दोऽप्यनेन स्वशब्दस्यार्थोऽप्या-
ख्यातः नचैतदिति न्यग्यस्य शब्दार्थयोर्वचनमो यद्यपि नववकालिदासैस्त तत्रावभा
सिष्यामितितत्प्रयेनात्वेऽवयवेनविश्रान्तेस्तथापिविवेचकैर्जीवितान्वेषणेक्रि
यमाणेप्रदानयोर्थः पुनरपिवाच्यमेवानुप्राणयन्नास्ते तदुपकरणतादेव
तस्यालंकारतातनोवाच्यादेवोपस्कृतात्प्रमत्कारलाभ इति यद्यपिचार्थेनेवम
धुनिवर्त्तितथापिमध्यकत्वानितिशेषौ वाच्यार्थोनरमोऽन्युत्वीभवति स्वात्ते
णापितुवाच्यमेवार्थस्वत्वेनभावतीति गुणीभूतव्यंग्यता का समासोक्तावि
ति यद्यौकेगम्यन्तेऽन्योर्थस्तत्समानैर्विशेषणैः समासोक्तिरुदितासैद्विमा
र्थतयात्वर्थेविन्यस्तसमासोक्तेर्लक्षणस्वरूपैर्नमनं तन्निर्वचनमितियादव
त्तष्टप्येनक्रमादुक्तं उपोढरागेणागोमांध्योकरणिमाश्रेमवयेन॥ विलोलास्ता
रकान्नोतीतिपिनेत्रविभागस्त्रप्रचतयेति ऽनिमेवप्रेमरभसेनवगृहीतमाभा
सितयाविनेन्दुबिम्बमप्यंशुकं निपुणमपश्येरंभावदनकोकनदंचेति यच्छृति
यथाऽपेतियदुणेनप्रेमरभसेनचानिमिरंवश्यंशुकंसमस्तमग्रेसरवल्लिमिरे ३१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मुकेवासिमन्यावधीकृतेनम : पल्लंतिमिरं पुष्पकंनीलजालिकानवोत्थामौढ
वृभकृदितावागाइस्वन्नात्स्थ्यागगाम्रदवंतरंभेमश्याश्च्रेतो : शशेधियिश्रवे
सांहिषिग्गेवगालितेशशांतेयनितेव तयारात्र्याकवृतभ्रतयाममलाभि
श्रितं उत्पलदलतेनवानताल्लितेरात्रिशारंभेमावितित्वात्ते तिमिरंसंव
लितांश्रुदर्शनेदिशात्रिमत्रमितिलोकेनलक्ष्यते ननुस्वरूपेश्रालोके ना
यिकायेहृततनयेतिकर्तपदम् राशिपदे शयिशाहोनलक्षितमित्यस्यानंत
रं : शशवनायकेनपश्चान्नतेनश्रुंबनोपक्रमेश्रोनीलोष्टवसगलनेयत
ने यदिवाश्वेतेनश्यारश्रीतेनायकेनश्रुवमितिसंवक्तेनात्रश्रंगयेप्रनीतेपि
नशायान्यम् ततोपिनायिकायवदाशेनि प्रणशधिनावेवमुग्धाविभाव
नुर्योसंस्तुवावलेकारतोभजते ततस्त्ववाच्यादिभावीभूतात्रमतिश्च्छंद :
यस्तुव्याववंतयानिश्चयेतिकर्तपदंनत्वावेतनायाकरत्वमुग्धपत्रमिति
प्राहुर्नैवात्रनायिकाश्रवदाश्रगनीतोभियेयपवनसंचयर्स्यतपवसमा
सोकिरितिमभकतार्थमेवग्रंथार्थमत्यजत् संगमानानुगतमिति एकदे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
३२
32

ष्टाविव निवत्यसंयुक्तं स्यात् राजहंसैरवीज्यंत शारदीवसरोजराजय इतिवत् नन्वस
मासेषोः किंस्वल्पविशेषणत्वाभावाद्गम्यत इतिवानेनाभिव्यापार इत्यस्मादिव
ल्पमवांतरेणाबहुना नायिकायांनायकेयोव्यवहारः स निपुणयां समारोपि
तः नायिकायांनायकस्ययोव्यवहारः स एवाशिनि समारोपित इति व्याख्यानेन
कोपिदोषप्रसंगः श्रान्तेपइति प्रतिषेधइवेहस्ययोविषयाभिधित्सया वक्ष्य॰
माणेनक विषयः सम्प्रान्तेणाह यामतः तत्रायोयथा श्वःहंसायदिनेदोषदृत्तण
मणुत्सुकाननः इयदेवास्वतोन्येन किमन्तेनप्रियेणते इति वदसमाणमरण
विषयोनिषेधात्मादेवः तत्रैयदत्त्वइत्येतदेवात्रप्रियेइत्यादिपत्सत चाकृत॰
निवेधनमित्यादेपूर्वेणत्वेयमलंकृतं संप्रधाने उक्तविषयस्तयथाममैव भोः
भोः किं किमकांडएवपतितत्स्वयोथकान्यागतिस्वत्राहकुत्रषितस्ममेवृ॰
लमतिः सोयंजलेग्रहते ग्रस्यानोयनतामकालसलभार्त्स्याप्रतिकुर्वन्तस्ते ३२
लोकप्रथितप्रभावमहिमामार्गः पुनर्मारवः ग्रहकस्मिन्संवकः प्राप्यमस्मा
त्कि मितिनप्रतिलेभइत्यत्रविषयमानरुदयः केनाविविडवनादेपेणप्रतिवा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्यते नचाक्षेपेण निषेधरूपेण वाच्यस्यैवासत्यरूपस्येवानिष्टफलत्वतः हृतोद्वे
गात्मनः शान्तरसस्थायिभूतनिर्वेदविभावानुभावरूपतया च मत्कारित्वम्
वामनस्तु उपमानाक्षेपलक्षणं उपमानस्य हृद्यस्य वैयर्थ्याद्देवाक्षेपोऽस्मिन्नस्ति
किं तया कृतमिति यथा तस्याश्चेन्मुखमस्ति सौम्यसुभगं किं पार्वणेनेन्दुना
सौन्दर्यस्य पदं दृशौ च यदि चेत् किं नाम नीलोत्पलैः किं वा कोमलकान्ति-
भिः किसलयैः सत्येव तत्राधरे हा धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेष्वपूर्वो ग्रहः
अत्र वक्त्रादीनामुपमार्थानामसैवोपस्कुरुते किं तेन कृत्यमिति अपदूषणायोप
मानाक्षेपो वाक्ये च वचमत्कारकारणम् यदि वोपमानस्याक्षेपः सामर्थ्यादाकर्ष
णं यथा ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम् प्रसादयन्ती
सकलंकमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार इत्यत्रेर्ष्याकलुषितनायिकान्तरमुप
मानमाक्षिप्यमपि वाच्यमेवालंकारो नेतीति प्रथा समासोक्तिरेव नत्वाक्ष
वा क्वचोत्कर्ष इति अत्रैव प्रसिद्धं दृष्टान्तमाह अनुरागवतीति तेनाक्षेपेण
प्रमेयसामर्थ्येन मेव पविसमासमासमितिमन्तव्यम् तत्रोदाहरणेन समासोक्ति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

श्लोकः पठितः अहो दैवगतिः कीदृगिति गुरुपारतंत्र्यादिनिमित्तो समागमइ
त्यर्थः तस्यैवेति वाच्यस्यैवेतितात्पर्यं वमनाभिप्रायेणायमाक्षेपोभामहाभि
प्रायेणसमासोक्तिरित्यनुमाप्रायंहृदयेगृहीत्वासमासोक्त्याक्षेपयोरिदमे
कमेवोदाहरणंव्यतरत्तंयुक्तम् एवापिसमासोक्तिर्वास्तुआक्षेपोवाकिम
नेनास्माकंसर्वथालंकारान्तरैश्चारुत्वाच्चेगुणीभवतीतिनःसाध्यमित्यत्र
प्रायोवर्गत्रयेगुरुभिर्निरूपितः एवंप्राधान्यविवक्षायांदृष्टान्तमुक्त्वाअपदेशेण
प्राधान्यकृतवत्त्वमवतीत्यत्रदृष्टान्तंस्वपरसिद्धमाह यथाचेति उपमायाअति
उपमानोपमेयभावस्सेमर्थः तयेनुपमयादीपकेऽपि आयमव्यानविषयेत्रि
यादीपकमित्युच्यतेइतिलक्षणम तत्रदीपकेनैवशोभायथा मणिः शाणोल्ली
ढः समरविजयीहेतिदलितः कलाशेषश्चंद्रः सुरतमृदिताबाललना मद
क्षीणोनागः शरदिसरिदाश्यानपुलिनातनिम्नाशोभंतेगलितविभवाश्चा
र्थिषुजनाः इत्यत्रदीपकत्वमेवचारुत्वम अपह्नुतिरभीष्टस्यकिंचिदंतर्ग
तोपमा तत्रापह्नुत्यैवशोभायथा नेयंविरौतिभृंगालीमदेनमुखरामुहुः अ २२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यमाकृष्यमाणस्य कंदर्पधनुषो ध्वनिः एवमादौ विभावनायां हि प्रक्रमेणैव प्रमेयां
तरमाद् अनुक्तनिमित्तायामपीति एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः वि
शेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिरिति स्मृता यथा स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कु
सुमायुधः हरतापि तनुं यस्य शंभुना न हृतं बलम् इयं चाचिन्त्यनिमित्तेति नास्या
अंशस्य सद्भावः उक्तनिमित्तापीवलस्वभावमात्रेण पर्यवसानमिति तथापि
नत्वंशस्य सद्भावशंका यथा कर्पूर इव दग्धोपि शक्तिमान्यो जने जने नमो
स्त्ववार्यवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने तेन प्रकारद्वयमवधार्य तृतीयं प्रकारमा
शंकते अनुक्तनिमित्तायामपीति अंशस्येति शीतकृतत्वादिरत्र निमित्त
मिति भट्टोद्भटस्य हि अभिप्रायेणाह् न तत्र काचिद्व्याख्या क्व निश्चितिरिति यत्तुर
सिके दर्पि निमित्तं कल्पितम् कांतासमागमेन मनागपि लघुतरमणायस्य
मेमन्यमानो निद्रागमनवृत्ता असंकोचं नात्यजदिति तदपि निमित्तं वाच्यवदे
तत्पानालंकारस्फूर्तिः कल्पितमपि तु विशेषोक्तिभागयेव नखिणिग्विलयती
ति एवंभूतो विभज्यमाननिमित्तोपस्कृत प्रकारकद्वयेन: अनन्यथा विशेषोक्ति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ दृष 34

रेवानुभवेत् एवमभिप्रायद्वयमपि साधारणेन तत्राग्रन्थकृत्यद्रूपयत् नत्वा

ष्टैनैवाभिप्रायेणाप्रस्तोव्यवस्थित इति मन्तव्यम्। पर्यायोक्तं यदन्येन प्रका

रेणाभिधीयते वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्येनावगमात्मनेति लक्षणम् यथा

शत्रुच्छेददृढेच्छस्य मुनेरुत्पथगामिनः रामस्यानेन धनुषा देशिता धर्मदे

शनेति। अत्र भीष्मस्य भार्गवप्रभावाभिभावी प्रताप इति यद्यपि प्रतीयते त

थापि तन्महात्म्येन देशिता धर्मदेशनेत्यभिधीयमानेनैव वाक्यार्थोऽलङ्कृतः

अत एव पर्यायेण प्रकारान्तरेणावगमात्मना व्यङ्ग्येनोपलक्षितं सद्यदभिधीय

ते तदभिधीयमानमुक्तमेव सत्पर्यायोक्तमेवाभिधीयत इति लक्षणपदं पर्या

योक्तमिति लक्ष्यपदम्। अर्थालङ्कारत्वं सामान्यलक्षणं चेति सर्वं युक्तं यदि

त्वभिधीयते इत्यस्य बलाद्व्याख्यानमभिधीयते प्रतीयते प्राधान्येनेति उदाह

रणं च भम धम्मिअ इत्यादि तर्हि अलङ्कारत्वमेव दूरे न कायाभेदात्मतालिवास्य

वक्ष्यति तदाह। यदि प्राधान्येति त्राहि सोऽलंकारत्वेन विवक्षितो धना दृष

विष्टत भावादात्मैवासौ नालंकारः स्यादित्यर्थः तत्रेति यारप्पोलंकारत्वेन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

विवक्षितः नाहंशेषधर्मेर्नीतिर्भावयति ननाहंतस्मादभिर्धीनिरुक्तः श्रुतिर्हि
महाविषयः सर्वेन्द्रभावाद्व्यापकः समस्तशक्तिरहस्यानमाज्ञांगीनवालं
कादेव्यापकोन्यालंकारवन नवांगीगलंकार्यतेत्रमात श्रुयव्यापकत्वांगिवेन
स्यायनस्येतेन्यत्रेनेवालंकारवतानंसस्त्रस्थवायमवलेभ्यते नकेवलमात्मस्वयंत्र
हात्मयीयोक्तभागितिभावः नचेयदपिमानमैरेंहसपिवस्मात्मिरेवोन्मीलित॰
मिति दर्शयति भामहस्यापारकदीर्यक्रमम्भिमतेनाहंगुदाहरणेनदर्शितम
तत्रैवैवनवांगयस्यप्राधान्यंवाकवदेवमात तेनतदनुसावतयातत्स्वरूपेय
गुदाहरणांतरमपिकल्पते तत्रैनेवत्रंगयस्यप्राधान्यमितिसंगतिः यदिनु
तदुक्तमुदाहरणमनाहस्पमप्रयांक्तमुपुस्यापलसाध्यते तत्समुक्तिष्यतैवके
वलेलनयनमवलंव्यार्थप्रवणेनात्मसंस्कारइत्यनार्थवेष्टितम यदाहुदै
तिहासिकाः गवतयाव्यवच्छायपृणष्वरूकमस्कृतीति भामहेनाप्युदाहृत
म् गृहेष्वध्वसुवानाग्रंभुजस्मरेयदधीतितौ विप्रानभुंजतेइति एतद्धिभगवद्वा
सुदेववचनंपर्यायेणारमदानंनिषेधयति यत्सप्रवाद तत्रस्वरसत्ताननिहन्तये

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं॰
लो॰
३५
35

इति न वाच्यस्य सद्भावनिषेधस्तत्रोऽयस्य किं विद्याकृतमभिप्रायेण प्राधान्यं शंक्यते ॥
अपितु तयोर्यो योऽवदर्शितस्तेन विप्रभोजनेन विना यद्दधिभोजनं तदेवोक्तप्रकारेण
पर्यायोक्ते स्वस्य कारणोक्तं भोजनार्थमलंकृतं न तस्य निर्विघ्नं भोजनं भव
तीति विवक्षितमिति पर्यायोक्तमलंकारः एवं तेन विदग्धानामभिमत इति
तात्पर्यम् अपह्नुतिदीपकयोरिति एतयोरेवमवतिष्ठतेऽनयोरेवाह अपह्नुति
ति प्रतीतेश्चमादित्येवमर्थः एवं चैतदुपमायां पदे भाजनेन यथा न भवतीत्य
नयाचाप्यसंज्ञानतयोक्तमप्युदेर्यपद्यमष्टवर्णायग्रंथशाख्यायोजयितव्यम
वश्यं चैतदप्राधान्याभावात्प्रधानीकृतिक्रियायां नदेवाणवत्स्वप्रणदेवमेवोपमा
याएवकामपवेनप्रधानिताशंकनात् यत्तु विवरणकृद्दीपकस्य सर्वत्रैवोपमान्वयो
नास्तीति बहूनोदाहरणानि यैः प्रयत्नेन विस्तारितवांस्तदनुपयोगि नितरां स्वप्र
तिबोधं च अत्र देननमाह मदइत्यादि स्वकल्पनादिष्टं वंतम् मदो जनयति प्रीतिं
मानं गं मानभंगुरम् सप्रियासंगमोत्कंठां सासह्यां मनसः शुचम् अत्राप्युत्तरो ३५
त्तरजन्यत्वेनाप्युपमानोपमेयभावस्य कल्पनात् नहि क्रमिकाणां नोपमानो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पमेयभावः तथाहि रामइवदशरथोभूद्दशरथइवरघुरजोरघुसदृशः
अजइवदिलीपवंशश्चित्रंरामस्यकीर्तिरियमिति ननभवति तस्मात्क
र्मिकत्वेसमेवाशाकवलिकत्वस्यमोनिकृष्णज्ञीतिकोयंज्ञावादइत्यलंगा
दृभेदोद्भावर्तनेन संकरालंकारेपीति विरुद्धालंक्रियोल्लेखेसमेतद्
न्यसंभवे कस्मवत्वोन्यदोषाभावेपिसंकरइतिलक्षणादेकः प्रकारः
यथाममैव शशिवदनासितसरसिजनयनासितकुंददशनपंक्तिरि
यम् गगनजलस्थलसंभवहृद्याकाराकृताविधिनेति अत्रशशीवद
नमस्याः तद्वद्वावदनमस्य इतिरूपकोपमोल्लेखापह्नुत्यासंभवादेक
तरपरत्वाग्रहणेप्रमाणाभावात्संकरइतिअथवाअनायाप्यवालिङ्ग
यात्काश्चनिसंभावनायोग्येद्वितीयः प्रकारः साहाय्येलंकाराणामेकीभा
वइतितत्रापिप्रतीयमानस्यकाशंका यथा स्मरस्मरमिवप्रियंरमयसे
यदालितानाहिति अत्रैवयमकमुपमाच तृतीयः प्रकारोयत्रैकत्रवाचका
योनेकार्थालंकारस्तत्रापिद्वयोः साम्यादेकस्यग्रहणता यथा तन्वात्दृशा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो. ३६
36

वस्तानवाद्भूतस्तं प्रतिभास्यति वाम्यायवाम्यवः कांतो विघातीवतकोपुद्दामि
ति ग्रव्रविस्त्वाभिषिपत्रिमस्तनुवितमतगरुत्वाहित्वाकिजुलगुत्रकतृपणमेक
देशाविवर्तितू पणं हृदयेति उम्येत्वाचेवशब्दैनोक्ता तदिदं प्रकारद्वयमनंत
शुद्धार्थचस्तंलेकाराणंवाकाच्यकत्रभावितः संकरोथैकवाक्याशमवेषुगाढामि
धीयते इति वत्तयं न्तप्रकारोयत्रानुग्राह्यानुग्राहकभावोलंकाराणां यथा।
प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या तयागृहीतंनुमृग
गाङ्गनाभ्यस्ततोगृहीतंनुमृगांगनाभिः अत्रमृगांगनालोकनेनतदवलो
कस्योपमायद्यपि चौर्यात्तथापिवाच्यस्यसंदेहालंकारस्याभ्युत्थानकारित्वे
नानुग्राहकत्वात्तु गुणीभूता अनुग्राहकेनहिसंदेहेपर्यवसानम् यथोक्तं
परस्परोपकारेणयत्रालंकृतयःस्थिताः स्वातंत्र्येणात्मलाभंनोलभंते
सोपिसंकरः तदाह यत्रालंकाराइत्यादि एवंचत्रथैपिप्रकारेध्वनितां
निराकृतामध्यमयोगात्तुकंग्यसंभावनैवनास्तीत्युक्तम् अलंकारद्वयस्य ३६
भावनायोनंवाच्यचौंग्ययोःसमंप्राधान्यम् अथवाजोपसर्जनीभावेन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ंगत्वस्य तत्रापि च भवस्थानं तदा सोपि च निवेशयोस्तु ननु सएव वधूनिति
वन्के शकेंपयो योकानि दिङ्न्यायात् अपि च संकरालंकारस्यैकं करोति
देवधूनि संभावनां करोति अपरेण प्रकारेणापि च इतने मुखराइतनेकधैविद्
यि संभावनेत्याशंकानिरासं करोति अलंकारद्वयेति समप्रमितित्वयोर
प्योः तुल्यमानत्वादित्यभावः ननु यत्र द्वयमेव प्राधान्येन भाति
तत्र किं कर्तव्यम् यथा होऽकरणगुणाकरणान्तेवलाणाणवैवसितिर्
मरणेः इयकृगुणिद्यास्त्रिवान्न लसियाच्च देहि इह अत्रार्थान्तरन्यास
स्यावहास्येनाभाति व्यतिरेकापह्नुतीतु अंगत्वेन प्राधान्येनाभिप्रायेण
प्रकृते अपेति तत्रान्तरे तदसमीचीनिति संकरालंकाररणवायेन भवति अपि
तत्वलंकारध्वनिनीमायंधतेहितीयो भेदः यत्रार्थयोर्योर्के निरूपितं तत्सर्वमत्रा
प्यनुसरणीयम् अयमत्रैव संकरश्रुभेदेषु द्वयस्य संभावनानिरासप्रकारेणा
धारणमाह अपि चेति क्वचिदपि संकरालंकारे चेति संबंधः सर्वभेदत्रि
त्राऽत्यर्थः संकीर्णता मिश्रतेलानीभवः तत्र कथमेकस्याप्राधान्यंदी

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध॰ लो॰ ३७

37

र्जलवत् ॥ अप्रस्तुतप्रशंसायामपि यदा सामान्यविशेषभावान्निमित्तनिमि
त्तिभावाद्वाभिधेयप्रतीयमानयोः सममेव प्राधान्यम् यदा तावत्सामान्यस्या
प्रस्तुतस्याभिधीयमानस्य प्राकरणिकेन विशेषेण प्रतीयमानेन संबंधः त
दा विशेषप्रतीतौ सत्यामपि प्राधान्येन तत्सामान्येन विनाभावात्सामा
न्यस्यापि प्राधान्यम् । यदापि विशेषस्य सामान्यनिष्ठत्वं तदापि सामान्यस्य
प्राधान्ये सामान्ये सर्वविशेषाणामन्तर्भावाद्विशेषस्यापि प्राधान्यम् नि
मित्तनिमित्तिभावे चायमेव न्यायः यदा तु सारूप्यमात्रवशेनान्यस्याप्र
स्तुतप्रशंसायामप्रकृतप्रकृतयोः संबंधः तदाप्यप्रस्तुतस्य सरूपस्याभि
धेयमानस्य प्राधान्यस्याविवक्षायां ध्वनावेवांतःपातः इतरथा त्वलंकारांतरमे
व ॥ अधिकारादपेतस्य वस्तुनोन्यस्य या स्तुतिः अप्रस्तुतप्रशंसा सा त्रिविधा
परिकल्पिता अप्रस्तुतस्य वर्णनेन प्रस्तुतादेः पिण्ड इत्यर्थः सा चाद्येयं त्रिवि
धा भवति सामान्यविशेषभावान्निमित्तनिमित्तिभावात्सारूप्याच्च तत्र
प्रथमे प्रकारद्वये प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तुल्यमेव प्राधान्यमिति प्रतिबोधक ३७

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रोति शब्दस्तेषामादित्याद्याधान्यमिल्यमेन तत्र सामान्यविशेषभावेपिद्वयी-
गतिः समानमप्राकरणिकेषाहेनोच्यते गम्यते तत्प्राकरणिको विशेषः
प्रथमः प्रकारः यथा शुद्धोसंसारेनैवं एवमद्वोदीतान्यमायदाम् शुद्धोसि
सर्वज्ञित्वसङ्गरेनागतयोविधेः अत्रादित्येवस्थाने अंसर्वअस सामान्यरूपम
प्रस्तुतेवर्णितेसमस्तेवस्तुनिकाप्यविनेष्टविशेषाणामनिपर्यवसाति तथा
पिविशेषोणसमामान्येन आमस्त्रावोयस्मविशेषणवृत्ताचसमामान्यस्या
पि आधान्यम् नहि सामान्यविशेषयोर्गुणप्राधान्यविभाव्यते यदात्र
विशेषोप्राकरणिकः प्राकरणिकसामान्यमाक्षिपति तदा द्वितीयः प्र
कारः यथा एतत्रस्मन्तलान्निपत्तमलिनीयवेकणाप्रयसोयन्त्रका
माणिविन्नमसलमनः प्रत्येवसदस्मादपि संयुल्यपलेषुक्रियाविलपि
मात्रीयमानेषानैस्तयोर्नुयगतोदृष्टमनुसिनेविशालैभातः प्रथा सेना
ष्याभेमदनसंभावनेविशेषणरूपवाच्यम् तत्रापि सामान्यविशेषयोर्गुणप
धानभावेनाविरोधहत्यम् एवमेकः प्रकारोहि भेदो विचारितः यदात्र

© Dharmartha Trust, Digitized by eGangotri

ध॰
श्लो॰
९८
38

वोदस्यादेना विशेषस्यापि प्राधान्यमेतं तेन एवमेवन्यायेन निमित्तनैमित्ति
कभावेति हि शंकस्यापि विप्रकारको दर्शयति कदाचिन्निमित्तस्य [illegible] ल
स्यापि नैमित्तिके प्राधान्यं नैमित्तिकमाक्षिपति यथा येयं त्वमुदये श्रीति
नोऽस्तमितश्च मनेष्व तेषां यथा कालसूत्रोदयलोकः स्वास्थ्य परोऽपरः ग्रन्थस
तेन हदयो धर्मरूपे निमित्त सञ्जातमेव दर्शयति नैमित्तिकी प्रतेऽयवचनेता
प्रसक्ता मात्मनोऽभिव्यक्तम् तच्च नैमित्तिकस्यनीनावपि निमित्तस्यनीतिर्वेदप्र
धानी यचवत्रनु ग्राणकत्वेनेति वाच्यं अनयोः प्राधान्यम् कदाचिन्न नैमि
त्तिकमप्रसक्तं वर्णमानेन स्वयमस्तेन निमित्तेयचनाके यथा मेतो मर्तो प्रला
पिशाचेन को भवतात् द्विविराद्धि प्रमुद्धृश्य मतम् स्वमरण्यमित्तमहत्ता प्रहृतोऽग्नि
उत्पद्येव दत्त जज्ञेय च्यायम् गृह जाववान्तोऽन्त्यभस्मी विविदित द्धो विवल्लः
स्मवर्णादिक मप्रसक्तं नैमित्तिकं दर्शयति प्रसक्तं नैमित्तिकं हविवलः
स्मरणरूपे प्रप्रसक्ते तस्य हृङ्केवस्य प्रत्ययस्यानुग्राणकत्वमिति अन्यपाठ प्रा ९८
णकवन्नवाच्यस्यापि प्राधान्यम् इडमामेवघिरजीवितव्यवदारको प्रा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लादिनिमित्तम् अनेकं शिवतायामपायादेयभूतायामभिव्यक्तम् तन्निमित्त
लीलावपि नैमित्तिकं वाच्यं भगवतस्तत्तन्निमित्तानुग्राणकत्वेनोपकथनी
करोत्यात्मानमिति शासनप्रधानत्वेन वाच्यवाच्ययोः प्रकारे परीक्षते स्म
एवं द्वौ प्रकारौ प्रत्येकं द्विविधौ किं वा अपरत्वेनापि प्रकारः परीक्षते तत्र प्रथ
मलक्षणः तत्रापि द्वौ प्रकारौ प्रशस्तताकुशलाविशाक्यामस्कारः येनैव
तन्मात्रे विशेषम् यथा ह्यात्मस्फुरणाय महेश्वरो जनस्य प्राणायतनेऽस्मिन्पि
स्तब्धलाघवेन तन्त्र्याः पितः स्वस्वे य स्याविर्भावितो निर्विशेषस्य सर्वथा
भुपि तस्यास्खलितमावत्केन जननयन्त्राणापत्राशक्रियाश्रातः प्रत्युपकारे
णाप्रविषये वैतालस्लीलायमे प्रश्रयश्च पिमात्रप्य वशोन कृतज्ञः कश्चिद्
न्यः प्रशस्ततनुत्लिष्य तेनशाप्यप्रशस्तेन सेवकेन तालहस्मानस्परमस्कारका
रितेन एवं तन्त्रालेन वदस्मभाव्यमानोऽयमर्थो न च न दृष्य इति वाच्यस्यात्र
प्रधानता यदि पुनरयं वेतनादिना अन्येन संभाव्यमानस्तदर्थं विशेषणेना
प्रशस्तेन वर्णितेन प्रशस्तता मातिष्यमाणं च मस्कारकारितदावलध

ध्वं॰ लो॰ ३९

38

निःशेषयामसैव भावज्ञातहठात्तुन स्वहृदयात्याक्रम्ययन्त्रैतेयन्मोगीभिः
विविधाभिर्वाग्भिः हृदयंग्रस्त्वापयन्तीऽमे मत्वा मारजडेतनः स्वहृदयम
न्यवकुः शिथिलितोमम्मैसुष्टुजडात्मतात्स्वतिपदवस्थाम्यमेभवितान् क
श्चिन्महापुरुषोवीतरागोपिमयाप्तवदितिन्यायेन गाढं विवेकाल्लोकाति
रस्कृततिमिरपतानोपि लोकमध्ये स्वात्मानं प्रच्छादयंल्लोके ववा बालय
ज्ञानन्यप्रतिभामेवागीऊर्वेस्वैनेवलोकेन मूर्खोयमिति यदावज्ञायते
तदातदीयं लोकोत्तरं वृत्तं चरितं प्रवृत्तं येन तया प्राधान्येन प्रकाश्यते ज
डोयमिति यः यानेतुइत्याद्विभावोलोकेनावज्ञायते सञ्चप्रभ्युतक स्पवि
श्चिरहितरूपान्तःकरणवृत्तिताहृत्यमानमान सतामन्यस्य प्रदर्शयरवशतां करो
तीतिहृतादेवलोकं पश्यंश्चविकारकारणादिभिर्नतुष्यति नेवतस्यहृद
येकेनापिज्ञायते कीदृशोयमिति प्रस्तुतमहागंभीरातिविदग्धः स्वगु
गवहीनातिशयेनक्रोशयतुवः मयादिलोकेनजडइति ततएवकार ३९
णान्यनतवेदग्ध्यसंभावनानिमित्तान्संभावितः प्राप्नावयतएवकार

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

एणात्यन्तुतजाड्येन संभाव्यः ततएव सहृदयः संभावितस्तदस्यालो
कस्यज्ञोसीति यद्युच्यते तदाजाड्यमेवंविधस्यभावज्ञातस्यातिविद
ग्धस्यप्रसिद्धमिति सावज्ञतल्लाति विलितिजडदपिपापीयानुपलोकर
तिभ्रमते तदाह यदा विति इतरथ्यातिति इतरथैवंश्रुनलंकारोत्तर
त्वमलंकारविशेषणतम नकेवलमस्य काव्येविदपि प्राधान्यमितिभावः
गुहेशेयदादिगृह्णतेसम्मुमेकिन्त्यत्र हेहे तेनव्याजस्त्यातिप्रभतिर
लंकारवर्गोपिसंभाव्यमानतयाऽर्थगानुप्रवेशः संभावितः तत्र सर्वत्र मा
धार्तृत्वमप्रवेशात्तर्मपक्रमते तदयमवेति तदयमत्र संक्षेपः अन्यस्य
यापाधान्येवाच्यमात्रानुयायिनः समासोक्त्याद्युपस्कारताव्यालंकृतयः
स्फुटाः अन्यस्युपलभिमात्रेवाव्याख्यानुगमेपिवा नध्वनिवत्त्वातस्य
नप्राधान्यं प्रतीयते तत्राप्येवं शब्दार्थयोरव्यंग्यप्रतिष्ठितौ ध्वनेः स
एवविषयोमन्तव्यः संकरोज्झितः तस्मात्र ध्वनेरन्यत्रान्तर्भावः इत
श्चनांतर्भावो यतः काव्यविशेषोङ्गी ध्वनिरितिकथितः तत्र च न

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध.
लो.
४.
40

रंगानि ग्रलेकावेगुणाह्ननयश्चेति शतिपाद्यिष्यते नवावयवयवस्य
रूपे नेवयवीभिरासिद्धः अवयवाभेन्तुनरंगानेनस्यन्वत्वलन्नमेव यद्यापिवा
नभूतनद्यापिथनेमंहाविषयनायननत्रिस्वनमेव तदयमिति कियद्दाशति
यदविषुत्वलामितिभावः नवयाजस्तुतिर्येषा किंचूनानैः परगृहत
नैः किंतुनादैसमर्थनत्वंसीस्यान्तंप्रकृतिमत्वरोगादिगणान्यस्वभावः
गोहेगोहेविपणिषुवरगावन्तरेणावगोस्थामुन्मनेवयमतिभवतोवह
भाहृतकीर्त्तिः अवयवपंयस्तुन्यान्मवेयतेनवाचमवोपस्थियते यन्नू
हाहृतेकेनचित् शासीमायुपितामहोतवमहीजालातनोनंतवेम शतिः
मातुवर्षिणवशाज्ञाज्ञायायाजलोद्भूतये श्वेवर्षशतेभविष्यतीपनःसेवा
तुवयास्तुवाप्शकेनाममममगनीति विदुषांकिंमत्पत्नीनोक्तेली इतिदया
कुशास्मेश्रतिभाति ग्रन्थनामभ्यासतिहेतुवात कावानेनस्वतिःशूना
तेवप्राकमेणराजेतिहि कियदिदमित्येवशावाम्याजस्तुतिः सहृदय
गोष्ठीनिहितेपुष्पेहोव यस्याविकारः प्रभवन्प्रतिबद्धेनदेन्नायन ४.

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

गमयतित्वदभिप्रायं नन्वतिवदे समभावो नास्तीति सूत्रार्थवाच्यशेषाः
न्येभावालंकारता यस्य चित्तवृत्तिविशेषस्य संबंधो वाच्यत्वाभावादिवि
कारो भूतिवडौतियत्नः अभंसंबंधिचित्तवृत्तिविशेषस्य यमभिप्रायं येना
शतिवडैतनदेत्नु नायेन गमयति तदेतदर्थेयोपयोनेक त्वादिलक्षणाणि
भावालंकारः यथा एकाकिनीयदबला तरुणी तथाहमस्मान् गृहे गृह
पतिश्च गतो विदेशान् कंयाचसेत दिहवासमियंवराकी श्वश्रूर्ममाय
बधिरानलु मूढपांथ ॥ अत्र वांगूसूमेकैक रूपतार्थोपलक्षावकूरीति
वाच्या अत्र यान्येदि भावालंकारता अवधनूपमेन नूनकदाचिदलंकारते
ति निर्व्यक्तिर्भिन्नलक्षणाना पदेति कान्ये श्रुलेहृतय इति श्रुलेहृतिवा
देवध वाक्ये पलक्षारकत्वं प्रतिभाभात इति यदीयोपमादो ष्विति संस्थितिः
वाच्या यान्तु गतं इति वाच्यो नार्थेनानुगमः समशब्दार्थान्मययं लक्षणप्रयु
साधाभिमेवमर्थः नयतीयत इति सुरतनयाशायान्नेनवक्रा स्यापित
बलात्कल्प्यते तयापि चेदयनानुप्रविशति यथा देशयांसंश्रोणिस्त्र

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

धं. ली. ५१

त्वात् इत्यत्रान्यकृतामुख्याख्यातस्य तेन चतुर्थप्रकारेषु तद्धनिश्चयवदाद
सुद्धावेपिदिग्व्यक्त्या धात्वर्थ युग्मधात्वोक्तिस्थलीलोवाच्यत्वमप्रा
धान्येकृतुरस्य धात्वं कालश्चमाविन्याह तत्तदाश्रयेति प्रकारेण लका
रान्तरेषु ससंभाववयाउक्ति तइत्यर्थः प्रकारालकारेतिवसत् प्र
त्यालेका राणत्वतत्वाद्विज्ञिस्यात इतश्चेति नकेवलमनेनविकृ
ड्वाच्यवाचकभावश्चान्यत्र जनकभावसमाश्रयणात् ततास्तान्यमले
कारार्थनुपपत्याव स्वाभिन्नत्वबोधे निरूपणाद्रूपयोर्विरोधादित्यर्थः
पूर्वपक्षस्यैकैकइत्याह श्रुत्यन्नेइति श्रुत्यश्रुत्यन्तस्त्याभावस्त्व
मदुष्टपतितत्वस्थलेन षेनाशंक्याह श्रुत्यभावेति तदाषिनमपक
पुरुषमनुतथ्योन्यथापिसमुदायिनातिश्चभावात् तत्समुदायमध्येव
यतीयमानमपाणिनन्तदृष्टलकारस्यप्रधानता देवयत्नलेकारस्य
तत्प्रधानतानाश्रयत्वेः तत्राह नेनतमेवेति नत्वलकारस्यप्रधानता
कांक्षित्वप्रधानतामिबेकं दत्ताधानारिस्मांमेतिबोधकः इत्याशंक्याह ५१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तत्रापि वेति नहि समासोक्त्यादीनामन्यतम एवासौ तयास्याभिहितः
नहि विकल्पेपि तस्याभावात् समासोक्त्याद्यलंकारस्वरूपस्य सम्यक्ल
स्याभावेपि तस्य दर्शितत्वात् अन्योन्य इति कः सर्वाण्ड इति तत्त्वाद्
न तत्रिशत्तमेवेति नहि त्रिशत्पर्यवसानेयं सैति तत्र भवति महाविष
यत्वाद्व्यापकत्वादित्यर्थः यथोगरएव न भवति किं न तत्कर्यैरेपित
त्रापि न भवति किं नु तररपीत्यनुनव्यापकोयमित्युक्तं भवति महाविष
यत्वात् ॥ सूरिभिः कथित इति विद्वदुपज्ञेयमुक्तिः ननु यथाकथं
चित्प्रवृत्तेति प्रतिपाद्यते प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः व्याकरणमूल
त्वात्सर्वविद्यानां तेषु श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरंति तथैवा
न्यैस्तन्मतानुसारिभिः सूरिभिः काव्यतत्वार्थदर्शिभिर्वाच्यवाचक
संमिश्रः शब्दात्मा काव्यमिति व्यपदेश्यो व्यंजकत्वसाम्याद्ध्वनिरित्युक्तः
न चैवंविधस्य ध्वनेर्वक्ष्यमाणप्रभेदतद्भेदसंकलनया महाविषयस्य
यत्प्रकाशनं तदप्रसिद्धालंकारविशेषमात्रप्रतिपादनेन तुल्यमिति तद्भा

ध्व. लो.
४२
42

ज्ञाविततत्वेनसंपृक्तरूपत्वसंभवः ततेषु कस्यचिद्दीर्घीकत्वाधिततरभेव धीकत्व
मावित्रस्मरणीयम् ॥ विद्रुतपञ्चेति विद्रुत्य उपक्रान्तस्य मध्यम उपक्रमो स्यात् उक्ते
तिनिबद्धव्रीहिः तेनोपक्रान्तोपक्रममिति तत्तु कथमस्य तनश्चमकतेनिरव
काशम् श्रूयमाणोध्वनिः श्रोत्रशष्कुलीमेतानेनागताः शब्दाः श्रूयन्ते स्मा
तिप्रक्रियायोगाद् जाशब्दस्मृतकम् तेषां चेष्ठानुरणनरूपत्वातावद् स्त्रिने
वधनिशब्देनोक्ताः तथाह भगवान्भर्तृहरिः । यः संयोगविभागाभ्यां क
रणैरुपजन्यते स स्फोटः शब्दजाः शब्दा ध्वनिरित्युच्यते बुधैः एवं चेष्ठा
दिनिर्ह्लादस्थानीयोनुरणनात्मोपलक्षितोवस्था व्यपदेशो ध्वनिरिति व्यव
हृतः इत्येवप्रकारोप्यक शब्दानामेववर्तते व्यक शब्दानां यथा श्रूयमा
णायेवर्णानादशब्दावाच्याः संप्रत्यवरुद्धिनिरोधाः स्फोटाभिव्यञ्जकास्ते ध
निशब्देनोक्ताः यथाह भगवानेव प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुग
हैस्तथा ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते इति तेव्यंजको शब्दा
योवर्णादध्वनिशब्देनोक्ता किंच वर्णेषु तावन्मात्रपरिमाणोप्यस् ४२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्य यथोक्तं गुणीभूयमपि यत्नेन शब्दस्यानुरणितं मतिः यदि वा नैव
शक्लतिवर्णनावासकलेस्फुरमिति ते श्रुतावन्त्येव पूयमाणे शब्दकु
यौन्यायुतविलंविनादित्यनिदान्याभिसिद्धाद्दशुरसादिव्यापाराद
भ्यधिकः सव्यापारो ध्वनिकल्कः यद्यप्यनव शब्दस्याकमभिध्यलेर्बु
द्धिभेदेन वैकृताः ध्वनयः समयोहते स्फोटतात्मा तेनाभिधत इति ग्र
स्थाभिरपि प्रसिद्धेभ्यः शब्दव्यापारेभ्योभिधातात्पर्यलक्षणरूपेभ्यो
तिरिक्तो व्यापारो ध्वनिरित्युक्तः एवं वस्तुस्वमपि ध्वनिः तयोरात्मस
मस्तमपि काव्यं ध्वनिः तेन व्यतिरेकाव्यतिरेक व्यपदेशोपि न युक्तः
वाच्यवाचकसंमिश्र इति वाच्यवाचकसहितः संमिश्र इति मध्यम
पदलोपी समासः गामश्वग्रहणपक्षमितिवन्मस्य यथायं वकारेण
विनापि तेन वाच्योपि ध्वनिः वाचकोपि शब्दो ध्वनिः स्तयोरपि व्यंज
कत्वयोग्यत्वभावात् संमिश्रते हि विभावानुभावसंवलनयेति व्यापि
धानिः ध्वन्यत इति कृत्वा शब्दनेशब्दः शब्दव्यापारः सर्वोपि ध्वनिः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ ४३

43

उक्तप्रकारध्वनिनिरूपणत्वात् श्रुतेपुरस्साधारण्येदेनुमाह व्यंग्यकत्व
साम्याद्विति व्यञ्जकत्वेप्यन्ननभाव: सर्वेषुपक्षेषु सामान्यरूप: साधारण
इत्यर्थ: यत्तु नचैतद्रूपो वाग्विकल्पानामानन्त्यादित्यस्मादिदहरति नचै
वैविधस्येति वक्ष्यमाण: प्रभेदो यथा शुक्तिरूपे तद्भेदो यथा शुक्तौ च
रमेकाभिन्नवाचोव्यन्नतिरस्कृतवाच्याश्चेत्यविवक्षितवाच्यस्याभेसलक्ष्यक्र
मव्यङ्ग्य: लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति विवक्षितान्यपरवाच्यस्येति तदवान्त
रभेदा: महाविषयस्येति शब्दार्थशक्तिमूलव्यापिन इत्यर्थ: विशेषरू
ढ्रूपेनाव्यापकत्वमाह माधुर्यादिनागतभावनवैवभवतीत्यन्वय:
तद्ध्वनिस्वरूपभावित्वशालिनैवेतोयथानतचावमन्त्रावरूपल
भावितमपिवाक्तितवेतोयथामतएवमप्रकाशितलोचननादिविका
रकारणचेतोयथाम् ॥ तदेवंध्वनेस्तावदभाववादिन: प्रत्युक्ता:

४३

शक्तिध्वनि: सर्वाविवक्षितवाच्योविवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति द्वि
ध: संस्मान्येन तत्राद्यस्योदाहरणम् सर्वेषाञ्चप्राक्षप्यैर्वाविवक्षितेति

गुरुपासनयः भ्रमस्मृतिविषयस्मयस्मृज्ञानातिरेकेविलम्बं द्वितीयस्या
पि शिवविशिष्टचैतन्यनामक्रियस्य रूपं किमभिधानमस्य वकारो ऽत्रपः
तत्कालिकेन तत्वाथर्वणा स्खलं दधाति विवक्षफलं गुरूपावक्रः ॥ प्रभावव
दिन इति भवेत्तत्स्वरूपात्त्रयमित्रोमीत्यर्थः । तेषां धर्म्ममोक्षफलमाह ॥
गृहीति उदाहरणमस्मै भानु देव शर्व स्वयं विहाय चभवतीत्यत्रमभिप्रा
येणोदाहरणमहानावकाशार्थभाक्तवाहृतलीयदेशयमेणाद्दूरण
योग्यप्रतिसमायायमविष्णु हृष्टीतानवादानमारणहृतिरूढेवग्रभे
दनिरूपणकरोति सचेति पंचधापि धनिश्राह्यार्थे येन यत्नत्रयतोपले
इति वहुव्रीहौ साध्याभ्रयेणाय योचितं सामानाधिकरण्यं स्वभयोजनम्
गाम्येनधनोवाच्यश्राह्येन स्वात्मातेनोविवहितोप्रधानीभूतः स्वात्माये
नैत्यविवक्षितवाच्योकं ज्ञकोर्थः । एवंविवक्षितान्यपरवाच्योपि य
हिवाकमेधारयः शुद्रपदेषु विवक्षितन श्रोमोवाचेषु । तथार्थः कदा
विदनुपपायमानइतिकृताविवक्षितएववाच्यपर्यं ताग्रनीतिस्व ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. ५५

55

सौभाग्यमाविष्करोति अनुपचार्येत्र प्राधान्येन व्यञ्जकः सर्वत्र श
ब्दः ननु च विवक्षितान्यपरवाच्ये निविड इत्थम् अन्यपरत्वेनैव विवक्षित
त्वाद्विशेषः समानेति वक्तव्ये रसात्मना हि द्विभेदोऽपि ध्वनिक
यमाभ्यामेवाभ्यामेव गृहीत इति भावः ननु तत्रासम्भवेऽपि तत्रासत्तिर्वक्तव
व्यं किंफलम् उच्यते अन्ये हि नामसंश्रयेन ध्वननाम्नि व्यापारे इष्टेऽप्र
सिद्धाभिधानानर्थलक्षणात्मकव्यापारत्रितयावगतार्थप्रतीतेः प्र
तिपन्नृगतायाः यथोक्ताभिः शायद्धायाप्रविवक्षायाः स्वरूपादि
मत्कमिति ध्वनिस्वरूपमेव नामाभ्यामेव प्रोक्तमिति तत्र स्ववर्णव्याप्तिमिति
स्ववर्णानि गुम्फन्तीति स्ववर्णव्याप्तेत्य वाक्यमेवासंभवन्त्यापेक्षित
ताविवक्षितवाच्यम् तत्रैव पदार्थमभिधायान्वयं वतान्यार्थप्राप्ता
वगामूर्यैव बाधक बोधनापरत्वमाह यथा स्खलभमत् डिंभेभारभा
जनतां लक्षयति तल्लक्षणाप्रयोजकं स्मरकृतविधेयसेवकान्ताधा ५५
रणमथाह वाच्यं तेन गोप्यमानेऽसन्नायिकादृ वकलशयुगलमिव म

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

द्वार्थेताम्नुपनयद्धन्मते इति याह्मेनुप्रथानन्नपा अंजनको र्थे त्वन्मइत्वकारि
तृयेति च मारेण्णाणव: शिवावर्णोति नहि लिविद्धोवमविड्याणिश्रीव
वेनाद्यइमोमिद्धिं विट्यु: द्वियकल्पमूह्नाहिद्धाव्रपति मित: काल:
किमयपानामिति नवेचेविपोनमयफलवेनपचाहिप्रमव्यापित्व: श्रुतेन
नवेतिभिन्नं पदं ममाम्नविनालिनतयास्मान प्रतीयते नवड्शमोम्मविप्राये
ण ने नयानिं हाडई ना नुशे पान्न दूधरणा इत्नमितिनह तनिमित्तिनद देव इ
षनीभ्या स्वादयत्य नवद्धि व्रपवेपनयाननेदविकेनपरंगमे प्रपिन्नरस
तोचेविन्नभिवदेवरमञ्जनाय्यस्पतप: प्रभावादेवेति स्वकश्रावकशेत
नाकल्पाद्रुवितकालललाभायिफलं नयमण्वेति श्रुनुरागिणाञ्चश्रद्धं त्र.
स्वाभिप्रायत्त्वा पन वेदयम्बाहुविरचुनात्मकविभावान्नीलनं अंग्रयाश
श्रवचत्तवपण्वयाणाणा: प्रभिपानानायेधननेवेतिन्नुव्या थेवाथायभाव
मय्यमवत्या गालनत्णयाकृतीयस्या प्रभावान यदिवाकस्मिकविशि
हश्रद्धायोनयपन्ने नेव्यार्थेवाषायोमारप्रपाल्हदणाभवन्नमय्येतस्मा:

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्रयोजनं धन्यमानेवेवलत्त्र्यं कस्यानिदेष्टिन केवलं शब्दं लक्षणं वध्यानं
धननव्यापारसहकारीदं नाभिधानानां वैयस्त्रीवाक्यार्थमौह्यादेवयंव्यव
तिष्ठते : केवलं लक्षणेन लक्षणाव्यापारेण यो गौणः लौकिकमम् शुक्लपदकमध्ये
यथा लक्षणा समूहे ग्रामो देनास्ति यः शेलस्यानादेवकृमेण्योतिवद्वाम : तेन
द्वितीये यथि भेदेवतारेणवव्यापारः : अतएवोभयोरेवाहत्य लक्षणष्ट एव वर्ममकं मान्ते
मारुतिनन्वनुभाष्यमतेनाग्रिनाङ्गयपति ॥ यदप्युक्तं भक्तिर्धनिविवक्षिताति
समाधीयते भक्त्याविभक्तिनैकत्वे रूपभेदादयं धनिः : प्रयस्तकप्रकारोप
निभक्तानेकत्वे विभक्तिभिन्नरूपत्वात् वाच्यव्यतिरिक्तस्यार्थस्य वाचकान्मा
तान्यर्थेलक्षणकाशनंयन्नमधनि : इत्यादयमाद्येभक्तिः : प्रयोजकप्रकाशहेतिए
हस्तस्वैपुष्पयोज्यम् ग्राहत्वेत्याणारेवंधर्यसमनूतार्थवररूपभेददर्शयितुं ध्वनेर्ना
वट्टयमाह वाच्याति भक्तिश्रुधनिश्चतिनाङ्गयुक्तं लक्षणत्वलक्षणामिति
विषमयमिलेहृष्यति किंपर्यायवतावद्रूपं पृथिव्यांतिलक्षणविशेषवा :
अन्यथावर्तकथमरूपतयालक्षणाम् उनकाकइवदेवदत्तस्यसमभवमा ४५

रूपलक्षणम् तत्र प्रथमं पदं निराकरोति भक्त्याविर्भूतिं तात्पर्येण
विश्रान्तिधाम तया प्रयोजनं नैवेति यावत् प्रकाशनं द्योतनमित्यर्थः
उपचारमात्रमित्युपचारो गुणवृत्तिर्लक्षणा उपचरणमिति शाब्दो
व्यवहारस्तदर्थः मात्रग्रहणेनेदमाह यत्र लक्षणामापावान्त्वलीपादन्य
स्तनर्थः प्रयोजनद्योतनामात्राभ्युपायेऽवस्त्वाश्रित्या सम्भवेऽपि प्रयु
पयुज्यमानेन नानाद्रियमाणत्वात्कल्पायमर्थमपिकृत्य प्रवर्तते
तदिह प्रयोजनं लक्षणम् तत्रापि लक्षणमस्तीति कथं ध्वननं लक्षणा
चेति एकं तत्त्वं स्यात् निरीयिपदं दृष्टपतीतितत्रैवस्याश्रुतिलक्षण
णाध्वनेरित्याह श्रुतिव्यामेवयाव्याप्तेनचामीलक्षणेनतया नच भक्त्या ध्वनि
र्लक्ष्यते कथं श्रुतिव्याप्तेश्च तत्रातिव्याप्तिमभिधानिहृतिविवेकोऽपि विषये भक्तेः
सम्भवात् यत्र हि व्यंजकत्वकृतं महत्सौष्ठवं नास्ति तत्राप्युपचरितशब्दवृ
त्त्या प्रसिद्ध्यनुरोधप्रवर्तितव्यवहाराः कवयो दृश्यन्ते ॥ अस्माविति
ध्वनिः तयेति भक्त्या तत्रुध्वननमवश्यं भावीति कथं तद्ध्वनितिविको

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध॰
लो॰
मह
46

स्तिविषयइत्याह महत्साध्वमिति अतएवप्रयोजनस्यप्रयोजनानादर
णाद्धंजनकत्वेननतवनकृत्यंकिंचिदितिभावः महत्त्वहत्वेनगुणमात्रेत
नद्भवति यथोक्तम् समाधिवत्यधर्मस्यहृद्यारोपाविवदितइतिदर्शि
यति ननुप्रयोजनाभावेकथंतयाप्यवहारइत्याह प्रसिद्ध्यनुरोधइति
परम्परयातथैवप्रयोगात् वयंतुब्रूमः प्रसिद्धिपापप्रयोजनस्यनिरूढ
त्वेत्यर्थः उक्तानेनापिरूपेणतत्प्रयोजनंवकामप्रशुद्धतातिथानवद
पेलनइतिभावः यथा पतिव्रतानंपीनस्तनजघनसंगादुभयतस्त
नोमेध्यस्त्रांतः परिमलनमप्राप्यहरितम् इदंयत्तत्र्यासेस्त्रथभुजल
ताक्लेपवलनैः कृपाणन्याःसंतापंवदतिविसिनीपत्रशयनम् तथा
वुविन्नइमयूहतेश्रवकंठिजइमहम्महृते स्मिरमिणगुणरजुइपि
पजेलेणाहिग्घनककम् तथा जविश्राउणमत्रा ठंठेरणमद्दीठोव
दममत्तीठेज जदमादिश्रीठेद्दाद्दि गुग्रदरंति उग्छित्रमादिलाठ व
दलीत्वपवारेहिकलीकरणापतिपत्तिः प्रयोजनंयथागूढंस्वत्तहेनो॰ मह

त्मेके किमर्थमाकलंस्यात् गच्छनयागवर्णेनेनकिंवाकृतमपिकंजातं श
नेनैवाधायेनववदति यतउक्तेनेतरेणाप्राकंपकियदिति शकोंउनश्च्रा
लिंग्यतेपुनकृतमित्यनुपादेयतालक्षणे उक्तार्थस्यासंभवात् कपि
ताग्रलक्षाडपकहितवनानिदृसंत्यायथाशृहीनालक्षाहृदयेहृदेति
स्वेरिण्यामहिलाः श्वश्रूहणानोपादेयतालक्षणेनेहरणेनपदेनेगता
पुत्रिः तथा श्वश्रूदयकालोणवलक्षाइति प्रियापि हृणायणवरेतिउत्त
विहृमहाश्रियुक्ताहिताहि गुणसवतीणक्रनिश्चभार्याया: सनहृष्टनव
लनयाकानेनोचितक्रीशृयोभानसूद्रकोपिपूर्वहृतारेह: सपत्नीनांसे
४२ भाग्यसत्वकलन्ताउगसविभागमसमामानोहृदयेष्टुः सखजातः सदु
वादेवान्यसदृमोस्दृः प्रद्यातेनवमवेयतद्गु: सदृश्रमस्रुवणातिवि
श्री भ्रम्हालेनानुकूलववत्वलस्यते तथा पराथीयः पीगमनुभवतिभ
शि. तवमधुरायतीयः सर्वेषामिदालविकारोष्णमितः नेसभामाह
हिपहिसभृशामदुःखपातनः किमितोदर्शोसैनपुनरवणयामहपु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. ४७

47

वः इत्याद्यविलक्षणत्वेनानुभवति शब्दः नचैवंविधः कदाचिदपिने विषयोऽभिमतः
॥ यद्यपि च ललनमहाशृंगारापेक्षयानुभवति शब्दोनभूलाणं यतयाथ्रमस
ते इत्यैश्चर्येसमाने पीडयाश्चनुभवनानामेभवनापीडवतेलस्पते तथापी
ड्यमानेपर्यवस्यति नन्वलस्य इत्युयोजने नाविकामिति नघन्यते इत्याशंक्या
ह नचैवंविधइति ॥ यतः उक्तेन तेनाशावेयत्र वाकृते प्रकाशयत्
पाद्वाध्येजकतोविशुद्धन्मकेविषयोभवेत् सूत्रवोदाहृते विषयेनोक्तेन
वेणाशुकावाकवत्यमिदेनः शब्दः उक्तेन वेणाधन्मुनिविके तस्मुडेन
पाद्वाध्येकापारणोपेणात्वर्थः शब्दइति पंचलक्षणश्च्याज्ज्यम धन्नुकेवि
षयोभवेदिति धनिशब्देनात्मनुइत्यर्थः उदाहृतइति वक्ष्यातीत्यादौ एवं
यत्र प्रयोजनेन मदपिनादेशस्य दतत्र कोधननव्यापारइत्युक्तो यत्र मलत
एवं प्रयोजनेनाक्लिभवति वोपचारलक्षणापि कोधननव्यापारइत्यादि किंच
॥ वृत्ताचेविषयेन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि लावण्याद्याः प्रयुक्तास्तेनभ
वंतिपदध्वनेः तेषूद्वोपचरितशब्दहति रत्नानि तथाविधेवविषयेऽ ४७

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

चित्रत्वंभवन्नपिध्वनिव्यवहारः प्रकारांतरेणप्रवर्तितेनतथाविधशब्द
मात्रेण ॥ लावण्याद्यायेशब्दाः स्वविषयाल्लवणत्वमयुक्तत्वादेः स्वा
र्थादन्यत्रहृद्यत्वादौप्रयुक्ताः रूढत्वादेवत्रितयसन्निध्यपेतत्वाव्यवधा
नप्रत्याः यदाह निरूढालक्षणाःकाश्चित्सामर्थ्यादभिधानवदि
ति तेतस्मिन्स्वविषयादन्यत्रप्रयुक्ताअपिनध्वनेः पदंभवंति ननु
ध्वनिव्यवहारः उपचरितमात्रस्तुहि गौणी लाक्षणिकी चेत्युप:
ग्रादिग्रहणेनानुलोम्यप्रातिकूल्यसब्रह्मचारीत्येवमादयः कुश
लाक्षणिकाः गृह्यंते लोम्नामनुगतमनुलोमम स्तदनेकूलस्यप्रतिपत
नयाश्रितंस्रोतः प्रतिकूलं नगरः सब्रह्मचारीति सख्योविषयः
गुरुः एकत्रकृतब्रह्मचर्ययोः नवोदाहृतप्रयोगनतोकिंचिद्दृष्टलक्षणाश्र
यत्वेतिनतद्विषयोध्वनिव्यवहारः ननुदेवाउतिलक्षणाहि पदत्रयस्य गा
मित्वालक्षणस्वलक्षुमतिप्रेतोलपरस्वार्थस्यादौ लावण्यादिश
ब्दस्तत्र्यापेत्वप्रतीयमानाभिव्यक्तिः समम सानुनलावण्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
४८
48

शक्त्यादपि तु समग्रवाक्यार्थप्रतीत्यनंतरं ध्वननव्यापारादेवाद्वद्विप्रियतन
मस्यैव समस्ताशाप्रकाशकत्वेन ध्वन्यते इत्यलम्। तदाह। प्रकारांतरेणे
ति। व्यंजकत्वेनैव तु व्यवच्छिन्नलावण्यादिशब्दप्रयोगादित्यर्थः। एवं
यत्र यत्र भक्तिलक्षणं तत्र ध्वनिरिति नियतव्याप्तिरनेन यदि ध्वनेर्भक्तिलक्षणं
तदा भक्तिसाध्योसर्वत्र ध्वनिव्यवहारः स्यादित्यतिव्याप्तिरभ्युपगम
स्यापिद्रुम : भवतु यत्र यत्र भक्तिस्तत्र तत्र ध्वनिः तथापि यद्विषयोपि
लक्षणाव्यापारो न तद्विषयो ध्वननव्यापारः। न च भिन्नविषयोयमेक
स्मिन्भावोयमेव लक्षणामितु भवे तत्र लक्षणा नावदमुख्यार्थोवि
षयो व्यापारः। प्रतनेनैव प्रयोजनविषयं वचनं द्विषयोपि द्वितीयोल
क्षणाव्यापारो लक्षणसामग्र्यभावादित्यभिप्रायेणाह। मुखेव
मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनम्। यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो
नैव स्खलद्गतिः। तत्र हि चारुत्वातिशयविशिष्टार्थप्रकाशन
लक्षणे प्रयोजने कर्तव्ये यदि शब्दस्यामुख्यता तदा तस्य प्रयोगे दु ४८

द्युतैवस्यात् नचैवम् मञ्चाःकृत्विमभिधाव्यापारं बाधित्वा स्वपरि
माणशुष्णाहृत्वा लक्षणाश्रयार्थस्याप्रत्ययस्ततावद्दृष्टान्तेन प्रत्याय
नासायत्रस्वलक्षणं भूते प्रयोजन न प्रयत्नहृष्टव्यक्रियते नत्र प्रयोजने
तावद्दृष्टान्तो व्यापारः नवासौ लक्षणैव यतः स्वलतीवाधकव्या
पारेणविपरीतक्रियमाणागतिरवबोधनशक्तिर्येस्य शास्त्रस्यतद्व
योव्यापारो लक्षणा न च प्रयोजनमवगमयतः शास्त्रवाधकयोगा
नव्याभावेन यापि निमित्तानन्तरस्य प्रयोजनेनानन्तरस्य चान्वेषणेनाव
स्थानात् तेनार्थलक्षणालक्षणायानविषयइतिभावः दृष्टान
मिति एवंतेन निर्देशः कर्तव्य इत्यवगमयितव्य इत्यर्थः प्रयुज्य
नेतिवाधकेनविपरीकृतनेत्यर्थः तस्येतिशास्त्रस्य इष्टनेवेति
प्रयोजनावगमसमुल्लसेयत्र येदिशब्दः प्रयुज्यते तस्मिन्प्रत्य
यथेयति चसिद्दोवहरांतितिप्रणयातिमायेधवगमयितव्य सवल
क्षणेतिव शास्त्रस्यतत्र दिव्यनीतिनेवज्यादितिकिमर्थं तस्यप्र

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मं.लो.प.

49

योगः उपचारेणक विषमीतिचेन्नचारोपितप्रयोजनानांतत्रसमन्वियानेत
त्राप्युपचारेणतस्या शक्यतनतत्संबलक्षतिचेन्नतादृशयोजनेवतामथित
वेललक्षणाव्याव्यापारः तस्यामशक्यभावात् नचतनास्तिव्यापारोनवा
सावभिधासमयस्यनगाभावात् यद्व्यापारोतत्तदभिधालक्षणाति
रिक्तंस्यधननव्यापारः नैवमिति नचश्रयोगेदुष्टताकाविन्मयोज
नस्याविघ्नेनैवपत्नीतेः नैनाभिधेयवक्त्रस्यार्थबोधकेनप्रविहत्वस्त्रिक्र
ध्यमानामती श्रवविलाप्यमादन्यत्रप्रमरुति श्रुतेपवमन्यत्वोस्युप्यम
र्थेइतिव्यवहारः तथैवबान्नुत्यतेयात्तैकेनयद्दृणमपितत्रास्तीति
मिधायक्रत्वनेवलक्षणा ततोहेतोबोधकत्वमभिधाव्यापारमाश्रि
तातदाघवेनोनानात्वक्षभूतत्वाद्गुणहानिगौणलाक्षणिकप्रका
रद्वन्यर्थः साकर्थंधनेयजनात्मनोलक्षणस्याद्विग्रवपवनादि
भ्यनद्रुपसंदृताति तस्मान्नायकताश्रयेणेवगुणाश्रुतिव्यवस्थिता
॥ यजकमैकमलक्ष्यधनेः स्याल्लक्षणंकथम तस्मादन्योयानि

५२

स्याद्वा गुणवृत्तिः अव्याप्तिश्च लक्षणस्य न हि ध्वनिप्रभेदो विवक्षि
तान्यपरवाच्यलक्षणः अनेकबहुवः प्रकारो भक्त्या व्याप्यते तस्मा
द्भक्तिरलक्षणम् यतो व्याप्तिरकातन्त्र्यसंगेन च भिन्नविषयत्वं तस्मा
द्धेतोरित्यर्थः एवमतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तयेति कारि
कागतामतिव्याप्तिं व्याख्यायाव्याप्तिमाचष्टे अव्याप्तिरप्यस्येति अस्य
गुणवृत्तिरूपस्येत्यर्थः यत्र यत्र ध्वनिस्तत्र तत्र भक्तिर्भवेत् न च स्या
द्व्याप्तिः न चैवं सविवक्षितवाच्यध्वनिभेदेः लक्षणेनाव्याप्तिमिति ॥
भिलविशिष्टोन्याद्देन सा कथम् ननु लक्षणा वक्ष्यमाणमपि व्याप्नोति
केवलेषु हृत्तदर्थे लक्षयिता तेनैव सह सामानाधिकरण्यं भजते
सिंहो वटुरिति अर्थो वा तत्र लक्षयिता स्ववाचकेन न तद्वाचकेन समाना
धिकरणीकरोति यद्यर्थो वा गुणपदं लक्षयितात्राभ्यामेव प्रधानाभ्या
मिश्रीभवतः इत्येवं लाक्षणिकाद्गौणस्य भेदः एतादृग्गौणशब्दप्र
योगेन लक्षणामिति तथापि न लक्षणास्यैव तत्सर्वत्रैव व्यापि-

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
५०
50

का साचैवंविधा तस्याश्चाभिधेयेन संयोगात् द्विरेफशब्दस्य योऽभिधे-
यो भ्रमरशब्दः तेन रेफौ यस्येति कृत्वा भ्रमरशब्देन यस्य संयोगः संबंधः
स एव यदलक्षणस्यार्थस्य सा यो द्विरेफशब्देन लक्ष्यते अभिधेयसंयोगेन्या
ख्यातरूपं निमित्तीकृत्य सामीप्यात् गंगायां घोषः समवायादिति संबं-
धादित्यर्थः यष्टीः प्रवेशयेति यथा वैपरीत्याद्यथा शत्रुमुद्दिश्य कश्चि-
च्छिक्षुर्ब्रवीति किमिवोपकृतं न तेनेति क्रियायोगादिति कार्यकारण-
भावादित्यर्थः अत्र पदार्थे रिणाद्यवदा रैप्राणनयेहरतीति एवम-
न्यालक्षणाया एवंविधायाविच्छुमेवव्यामृन् तथाहि शिखरिणी
त्यत्राकस्मिकमत्रविशेषादिबाधकानुभवेषोमाहृश्यालक्षणान्य
व नन्वगौणीकृतेव मध्ये लक्षणाकण्ठेकेन मुक्तविवक्षितान्यप
देति ननु रेदोहि न्यो मलक्ष्यक्रमात्मा विवक्षितः तत्र शब्देन
वरसभावतदाभासतत्प्रशमभेदास्तत्वांतरभेदाश्च नवतेषु लक्षणा
योऽपपत्तिः तथाहि विभावानुभावप्रतिपादके काव्ये नवार्थे मु ५०

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्येतावन्मात्रबोधकत्वान्नयनैवेयोग्यसंभाव्यत इति केवललक्षणैव वाच्यः ननु
किं बाधकमिदं यदेवं लक्षणाश्रयाः स्वरूपेणाभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्ल
क्षणोच्यते इति इह त्वभिधेयानां विभावानुभावादीनामविनाभूता
द्रसादय इति लक्ष्यते विभावानुभावयोः कारणकार्यरूपतया व्यभिचा
रिणां च तत्सहकारितयाविनाभूतत्वेऽप्येवम् धूमस्याप्यनुमेयं प्रति पर्वतेऽग्निस्थ
ग्निस्मृतिरूपलक्षणाहत्वेन स्यात् ततोऽग्नेः प्रतीतायतनोदकस्यानिर्विन्नारि
द्वयधिवसितः शाब्दार्थ्येः स्यात् धूमशब्दस्यस्यार्थविश्रान्तताच्चैतावति
व्यापार इति चेन्न शाब्दयानंतरादिना व्याख्येबाधे लक्षणायाजीवितमिति
मतिहितश्चित्तव्यार्थविश्रान्त्यभावात् नच विभावादिप्रतिपादनेवा
यकं किंचिदस्तीति नन्वेवं धूमाद्यवगमनानंतरमग्निस्मरणवद्विभावादि
प्रतिपत्त्यनंतरं रत्यादिचित्तवृत्तिप्रतिपत्तिरिति शाब्दव्यापारः कश्चनो
स्ति इदं तावदयं प्रतीतिस्वरूपज्ञो मीमांसकः प्रष्टव्यः किमत्र पु
रचित्तवृत्तिमात्रे प्रतिपत्तिरेव रसप्रतिपत्तिरभिमताभवतः नचैवं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. ५१
51

भूमिलक्षणम् एवं हि लोकगतचित्रतुरगानुमानमात्रमिति कारमतायस्य
लौकिकत्वमन्यकाव्यान्यावत्सास्वादः काव्यगतविभावादिचर्वणाप्राणे
नात्मस्मरणानुमानादिना खलु लोकाक्रमाचीकृतेयः किंतु लौकिकेन
वा कार्यकारणानुमानादिना संस्कृतहृदया विभावादिकं प्रतिपद्यमा
न एव ताटस्थ्येन प्रतीयते अपि तु हृदयसंवादापरपर्यायसहृदयत्व
वशात् पूर्णीभूततया तन्मयीभविष्यद्रसास्वादांकुरीभावेनानुमानस्मर
णादिसरणिमनारुह्यैव तन्मयीभावनोचितचर्वणाप्राणतया न चा
सौ चर्वणा प्रमाणान्तरतो जाता पूर्वं येनेदानीं स्मृतिः स्यात् न चाधुना
कुत्रचित्प्रमाणान्तरादुत्पन्ना अलौकिकेप्रत्यक्षाद्यप्रमाणानामुपयोगात् अत
एवालौकिक एव विभावादिव्यवहार एव यदाह विभावो विज्ञानार्थः
लोके च कारणमेवाभिधीयते न विभावः अनुभावोप्यलौकिक एव
यदाह यदयमनुभावयति वागंगसत्त्वकृतोभिनय इत्यस्मादनुभाव इ
ति तच्चित्तवृत्तितन्मयीभवनमेवमेव ह्यनुभवनं लोके तु कार्यमेवो ५१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्यतेनानुभवः । अतएव परकीयान चित्तवृत्तिर्गम्यत इत्यभिप्रायेण ।
विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरित्युक्तं स्थायिग्रहणं न
कृतम् । तच्चान्तुनशल्यभूतं स्यात् । स्थायिनस्तु रसीभाव औचित्यादुच्य
ते । तद्विभावानुभावोचितचित्तवृत्तिसंस्कारसुन्दरचर्वणोदयात् हृदयसं
वादोपयोगिलोकवृत्तिपरिशीलनावस्थायामन्यथानपुलकादिभिः ।
स्थायिभावनस्याथ वर्णमास्तु । व्यभिचारिचित्तवृत्त्यात्मत्वेपि मुख्यचित्त
वृत्तिपरवशा एवं चर्व्यन्ते इति विभावानुभावमध्ये गणिताः । अतएव र
स्यमानतात्पर्येणैव निष्पत्तिः । यावदेव प्रत्यूहनिर्व्यूहसमागमादिकारणो
चितचर्व्यादिलौकिकचित्तवृत्तिन्यग्भावेन चर्वणाप्रबन्धः । अतश्चर्वणा
प्राभिव्यञ्जनमेवतन्नज्ञापनं प्रमाणव्यापारवत् नाप्युत्पादनं हेतु
व्यापारवत् । ननु यदि नैवं ज्ञप्तिः न चोत्पत्तिः तर्हि किमेतत् । ननु
मसाव लौकिको रसः । भावितचर्वणापर्यायी । नन्वत्रैव रहस्यं अन्य
वयमपि च वनदेवतापूर्व लौकिकमितुकम । नन्वेवं रसोऽप्रमाणः स्यात्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मुं॰
लो॰
५२

52

श्रुत्वा किं ततः तत्पूर्वेणातएवर्षीतिवृत्तत्रिसिद्धेः किमन्यदर्थनीयं
नत्वप्रमाणकमेतत् नसेवेदनाविरुमात् ज्ञानविशेषस्यैववर्वेलाम
न्नाद्दिप्यत्वबहूना एतत्स्वरलोयमलौकिकः येनलत्तिनपकषानुशप
स्यार्थोभिधानानुपयोगितोपिरसेभूतिरुं जेवकतम कालत्रलक्षण
याः शंकाविकाव्यात्मकशाहूलिक्षीउनेनैववचनपूर्वेणाहश्यते हश्यते।
हितदेवकार्येश्रुतः श्रुतः पठे पूर्वमानश्रमरुद्रयलोकः नत्रकाव्यस
नत्वोपादायापियेदैयाइतिन्यायेनत्तृतप्रतीतिकस्यानुपयोगएवेतिश्र
हृस्यापिधनतव्यापारः एतएवाल्पस्वक्रमता यत्नुवाकाभेदः स्यादिति
केनचिदुक्तेनदत्तमित्तनयाश्रयाद्दिसत्कृइत्याविततसमयवलेनार्थश्रुति
पादयपत्तपादिकृत्वानेकसमयसस्त्रयोगात्कृथमयंश्रयेश्रन्यायेयेन
थविकइनेवानावानेकोवाकयार्थस्यात् क्रमेलार्वरम्यव्यापारयोगः
पुनरुत्थातितेवाकोसएवसमयादिश्वकरणादेस्मादवस्थात् प्रकरण ५२
समयश्रामार्थेतिरस्कारेणार्थानरमन्यायकनेदितियमाभावइति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तेनाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति एतौ खादेत्त्र न मांसमित्येवनार्थेऽ
त्वत्रैकाधमेति प्रसज्यते तत्रापि न काचिदियं तेस्य नाम्नी सहस्येवं वाक
भेदोद्भूतलम् इह तु विभावाद्येवप्रतियाघमानेतवर्णविषयोत्सवेऽ
तिसमयायुगयोगाभावः न च नित्युक्तोहमयकरवाणिहनाध्योहमि
तिशृणाणीयधुनीति : सहसामह : तेयोनरकं तेष्यौ न स्युवेन लौकिकवा
त. इह तु विभावादिवर्णेणाङ्कतश्च्यवनं त्रकालक्षांवेदितानश्चोप
दकालानुबधिनीति लौकिकादास्वादायोगि विषयाश्चान्यपवायं
इसस्वादः अतएव विभिरत्वा विणोन्यायवपि मुख्यार्थबाधादिक्रमम
नपेत्सैव सहृदयानुवक्राभिप्रायंवाद्रुपतीत्यामकं संवेदयंते ततएवत्र
यकारः सामान्येन विवक्षितानन्यपरवाच्योभेदेन सभावमभ्यधात्
प्रत्युभिल्लंदेव रुठ ध्वन्या वितृमकम् भवदचलल्लक्षणालक्ष्यक्रमेत्
क्तपितापि किं करिष्यसीति यदेतु न क्रुध्यते सवर्णेश्चानिमित्तादव
विवक्षितवाच्योपि मुख्यार्थबाधापि लक्षणासामग्रीमनपेक्ष्यैव व्यंग्या

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं॰
लो॰
भट्

53

र्थविश्रान्तिर्विरमलं बहुना । उपसंहरति । तस्मादिति । ननु माभूद्भक्ति
र्ध्वनिरिति नैकरूप्यमात्रं भक्तिर्ध्वनेर्लक्षणं तूपलक्षणं भविष्यति यत्र
ध्वनिर्भविष्यति तत्र भक्तिरपि स्यादिति भक्त्युपलक्षितो ध्वनिरेतावदेव लक्ष्य
ताक्ति । इयता च किं परस्यासिद्धं किं वानुगृहीतमिति तदाह ॥ कस्यचि
द्ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम् । सा भक्तिः किं वक्ष्यमाणप्रभेदमध्या
न्मन्यतमस्य भेदस्य यदि नामोपलक्षणतया संभाव्यते । यदि च गुणवृत्त्यै
व ध्वनिर्लक्ष्यत इत्युच्यते तदभिधाव्यापारेण तदितरोऽलंकारवर्गः स
मग्रो लक्ष्यत इति प्रत्येकमलंकाराणां लक्षणकरणवैयर्थ्यप्रसंगः ॥
ननु भक्तिस्तावच्चिरंतनैः कृतेति तदुपलक्षणमुखेन ध्वनिरपि समग्रभे
दलक्षितो भविष्यतीति किं तल्लक्षणेनेत्याशंक्याह । यदि चेति । अभिधानाभिधे
यभावो ह्यलंकाराणां व्यापारः । यथाहेतुबलात्कार्यं ज्ञायत इति ता
र्किकैः कृते किमिदानीमीश्वरप्रभृतीनां कर्तृत्वं ज्ञानत एवातत्स्यमपू
र्वं स्यादिति सर्वो निरालंबः स्यात् तदाह । लक्षणकरणवैयर्थ्यप्रसंगः

भट्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मायकाय सर्वोन्मीलनं सर्वोन्मीलितमेवात्माभिः सम्यग्ज्ञपितं तथापि को
ऽयं स्वस्याभिप्रायेणाह किंच लक्षणान्यैः कृतैवास्य यल्लक्षसिद्धिरेव नः
कृतेपि वा सर्वमेवान्यैर्धर्मिलक्षणं यत्तसंसिद्धिरेव नः यस्माद्धुनिरत्नीति
वादिनः परः सच प्रागेवसमिद्धस्यायमन्नमेवरसमीहितार्थाः सेयन्नाः
ऽऽः प्रागेवाऽस्मत्स्यपत्नादितिभावः एवंविधकारमभावावादेभक्तेन
तावन्निराकर्तव्या लक्षणीयमेवानल्पये निराकृतमेवानपञ्चमुलकारिका
मात्वान्नग्रिवाकरणार्थानस्तूयते इति सम्यग्निराकृतमपि प्रमेयमेवात्वा
रणायकंठेनतूलक्लमनत्र पुनिराकर्तेति येपीत्यादिना येपि मलहृदयहृद
यसंवेद्यमानात्मियमेवधनेरात्मानमाप्रातिसूलेपिनपरीप्यवादिनः
यत उक्तयानीत्यावलुमानायाचयनेः सामान्यविशेषलक्षणंपातिपा
दितेपि यद्यनात्मियंततस्तद्वैतामेवबलन्नोतत्समसकम् यदिद्युनर्थ
नेवति यायोतमानयाकाश्रीत नातिशयित्वैः स्वरूपमाख्यायतेतत्तैपि
कामिधायिनएव ॥ उक्तयानीत्यादि विशेषलक्षणंभविष्यतर्योनतरेसेक्त

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मितमित्यादिनानेनाप्रथमोद्योतेऽध्वनेः सामान्यलक्षणमेव कारिकाकार
ेणाकृतम् द्वितीयोद्योते कारिकाकारेणावान्तरविभागो विशेषलक्षणं च वि
दधन्नुवादमुखेन मूलविभागो द्विविधः सूचितम् तदाशयानुसारेण
वृत्तिकृदत्रैवोद्योते मूलविभागमवोचत् स च द्विविध इति सर्वेषामिति
लौकिकानां शास्त्रीयाणां चेत्यर्थः श्रुतिशयोलेति नयाना
न्यायानामपि हृदयविमर्शस्तु वेत्यति भायोमयानाख्येयलोकामध्यभूत
तोऽपतिपाद्यमिति शिवम् किं लोचनं विना लोको भाति चन्द्रिकयापि
हि। तेनाभिनवगुप्तोऽत्र लोचनोन्मीलनं व्यधात् यदुन्मीलनशक्त्यैव विश्व
मुन्मीलति क्षणात् न्यायान्यायतत्त्वविज्ञानतो लोके प्रतिभासितवान् इति श्री
महामाहेश्वराचार्यवर्याभिनवगुप्तोन्मीलिते सहृदयालोकलोचने ध्वनि
संकेते प्रथम उद्योतः ॥ १ ॥ यामर्थमारुणाभ्येयोगिस्मलेर्धं मयतेहजः ता
मभीष्टफललोदारकल्पवल्लीं स्तवीमि ताम् ॥ वृत्तिकारः संगतिमुद्योतस्य
कुर्वाणमुपक्रमते ॥ एवमविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन ध

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

निर्द्दिष्टप्रकारः प्रकाशितः तत्राविवक्षितवाच्यप्रभेदप्रतिपादनायेद
मुच्यते अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् अविवक्षितवाच्यस्य
ध्वनेर्वाच्यं द्विविधं मतम् तथाविधाभ्यां ताभ्यां वाच्याभ्यां व्यंग्यस्यैव विशेषः व्यं
ग्यप्रकाशनपरस्य ध्वनेरेवायं प्रकारः ॥ प्रकाशित इति यथाहत्तिकारे
ण मतेति भावः ननु तन्मयोक्तमपि तत्कारिकाकाराभिप्रायेणोत्पाद
नवेति द्विप्रकारप्रकाशने वृत्तिकारकृते यत्त्रिमिश्रबीजभूतमिति संदे
हः यदि वा तवैति प्रवेशेय : नवेति प्रथमोद्योते वृत्तिकारेण प्रकाशि
तो विवक्षितवाच्यस्य प्रभेदो वोत्तरभेदस्तत्प्रतिपादनायेदमुच्यते
तदवोत्तरभेदप्रतिपादनद्वारेणैव चानुवादद्वारेण विवक्षितवाच्य
स्य प्रभेदो विवक्षितान्यपरवाच्यस्याभिप्रेतं तत्प्रतिपादनायेदमुच्य
ते भवतित्यत्तो द्विभेदत्वं कारिकाकारस्यापि सम्मतमेवेति भावः
संक्रमितेत्यपि णिजर्थं जनव्यापारेण सहकारिवर्गस्य स्यैव प्रभावउ
त्युक्तम् तिरस्कृतमुपहेन चयेन वाच्येनाविवक्षितेन सतास्य विवक्षित

ध्वं. लो. ५५ 55

वाच्यो ध्वनेर्विषयत्वेनेष्यते उक्ताकांक्षाविधेयेति संबंधः योयउपपद्यमानोपिनाव
तैवानुपयोगादुन्मीलत्संवलनयान्यतामिवगतोपिलक्ष्यमाणोनुगत
धर्मिस्वरूपत्वायेनालेसस्वरूपेणनवपविशेषणतउक्तः यत्तत्रउपपद्यमानउपा
यतामात्रेणार्थान्तरेपतितिपत्रिकृतापलायतेइवसतिरस्कृतइति ननुवा
च्यात्मनोपसाधनेभेदोनिरूपणेनतदावाच्यस्यविधेयतिभेदकथनेवसंग
तमित्याशंक्याह तदाविधाभ्यांवेति चयस्मादर्थद्वयेनकुवैचित्र्यमाविष्ट
तेकाव्यवैचित्र्यमितिभावः भेदप्रतिपादकत्वेनैवान्वर्थनामालक्ष
णमित्रिरूमित्यभिप्रायेणोदाहरणमेवाह तत्रार्थांतरसंक्रमितवाच्योय-
था स्निग्धश्यामलकांतिलिप्तवियतोवेल्लद्बलाकाघनावाताः शीक
रिणः पयोदसुहृदामानंदकेकाः कलाः कामंसंतुदृढंकठोरहृद
योरामोस्मिसर्वंसहेवैदेहीतुकथंभविष्यतिहहाहादेविधीराभव इत्य ५५
त्रानेनरामशब्देनदिक्ष्वनुपपद्यमानेनरूपपरिणतः संज्ञीप्रत्याय्यतेन
संज्ञामात्रं यत्रश्लोकेरामशब्दःसंगतः स्निग्धयाजलसंबंधसरस

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

याम्रणामलयाद्रुमिडवल्लिलोविलासिन्वर्णणकान्याकावकालेन ५६
लिममाकुवितंतभोगे ः वेलेन्मोविन्भमाणाल्लयावलेन्य ः परभा
गवशान्त्रणींद्रुघंवणाचुवलाकाश्लितपद्देविपेणयेगुनेएवंविधामे
घाः एवंनभस्नावडुगालोकंवतेतेदिघाड ः मदाः यनः सल्लमनेल
कणोज्ञाविलोवातादतिमेदमेदूनमेघामनियतहिमागमनेबहूव
वनेतस्विनम नहिंगसद्धकविलविपणस्तामिसतयाद पृयो
हानेषस्हहसेद्धवमत्समणेभवद्धदयामपुरास्लेघामानेहनेहृ षेण
कलाः षड्जसंवादिनोः मयुराः केकाशब्दविशेषाः नाश्रमतेपयोद
हनोतहः सहस्मारयेतिस्वयंवडः सहारतिभावः एवंवहीपनवि
भावोद्दीपितोविप्रलंभः एवंस्वनायिकाननवाडतेविभावनोसा
धारणीतोमन्यमानएवंरतः मन्मथेशियनमोहदयेतिधायेवस्तामह
ङ्गीनेनावहाहृ कामेसंविति रुद्धमितिस्मातिशयं कठोरहृदयपरं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो. ५६
56

एयानन्देन कृमित्युक्तेन नलमिवीति अन्यथा वामपदं दशा एव कुलोमेव न
वैमल्यास्ते हृ यास्वन वान्यवृत्ति जानको लाभादिधर्मा न रूपविरणतम
र्थे कथं न भुनेरिति अस्मीति सूपवाहृम वामीत्यर्थः भविष्यतीति
क्रियासामान्येनैन किंवा विष्यतीत्यर्थः अथवा भवनमेवास्याश्च समा
प्तमित्युक्तप्रकारेण हृदयनिहिताश्रियां स्मरणग्राह्यविकल्पप वृ
त्तत्वाप्रत्यवीमाविता हृदयस्फोरणेनोन्मुखीभवं भ्रममाह दृष्टा वे
ति दृष्टेतिपुक्तं न वृत्तेनेत्यर्थः अनेनेति रामशब्देनानुपयुज्य
मानेनार्थेनेति भावः स्वार्थपर्यालोचनपेयास्यानिरोधानना
घस्वैस्थयम लं चात्रारूपना भिधाव्यापारेणाशक्यसमर्पणक्रम
णार्थमानमधिक पीतिविषयताना भासूत्रविवेकवैणाप्रकंमिति तना
कृत्वा विरायापरकन प्रतीयमानेन तत्र दृष्टस्पामत्वद्विगुणविशेषणे नैव
किंचित्र पतनमस्तेरतिविशुष्ठानानकतम अपकृलकामादह्यानीयोविक्
वेलापदमवति यथा मे उक्तं न रेणाशाकेय यदिति एवमेव नर्मदेव ५६

ग्रंथोऽनवस्थाप्रतीयमानमेनोत्कर्षदेहं मैनस्य: मात्रगदेशोनमसीनात्र
निबद्धनइत्याह यथाचममैवविषमबाणलीलयाम् नालाजालेति
गुणाजालाहेसाद ग्रणद्धिमेषांति इइतिकिंवणानुगाहि ग्राईहेति।
कमलाइकमलाद ग्रद्धितीय:कमलशद्: नाला नदाजालाय
दाग्रेथ्यतिशुहेते ग्रथोलदत्यासमाह रविकिंवणेति कमलशाद्धोल
लमीणात्रनाहियमीतरशात्विबलापविणंतेसेलिनमाद्रेत्यस्य: तेन
ग्रडाकेमलेत्राथानिमित्रेनप्राप्येतइमसमवाय: तेननिमित्रेन
रामशाहोपमीतरणतिणानमर्थेललयति अन्यथान्यथाथापूवणान्यथा
शाद्धवाच्यानियमीतराणि एवंकमलशद्धेगुणशद्धस्त्वसतिमात्र
माहेति नद्यवनदलात्कोच्चिदानोपिनेनदशनीतिवंग्रन्यथावाबा
धितोत्यसोस्यधनोर्थस्य: ललणामलेयस्यपन्नुहृदयदर्पणाडके।
द्दशहेतिसंरभगोथेवमन्काद्इतिनयापिसंरेभद्योवणाविमलंमव्य
भिचारीतिरसधनिस्तावहयमन: नवनामवाह्याभिप्यल्लार्थमाहा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र॰ टी॰ ५८

57

यावेकेन विना संबंधो न्ना सोऽयं हूं सदे तस्या किं वर्तते इत्येव सामान्यादि संबंधः
कमलपदेवकः सबंभ इत्या सैवा वत गुणुपयोग यान्मिका वस्या ये
वायाज्ञा सीति लक्षणाम्लना दविव हि तवा यमेदला स्याप पद्मे वस्
इस्यार्थस्या विवलणान नृवनि रक्तते व घुइ स्यात स्यापितावृत्यन्
गमान यतनवषवि णातवचो युक्ता भ्रवहतम गम्यत्तिवरक्तनेवा।
व्योयथा हिकवेवा लीकेः ॥ रविसंक्रांत सौभाग्य लु घावाहत मेउ
लः निःश्वासो यश्वाद्व गो श्रेष्ठ इमानल प्रकाशाते ॥ श्रुङ्गोपयाहः ॥ श्रा
दिक वे विलिध वे ले स्पष्टी डुना माह ॥ इमे न व पीने पंचुव रगो तामस्या
क्रियिम गुण इति उपमेहतारहिः जातंयस्याविना भेरहस्य पर्यातान
गुणायेषु नेषित्वपपूपतीति गुरुत्वजतिरक्तादोनत्व येस्य नवेद्यते इद
नादर्शसांपत्रमुरोऽयमाणामपिनसम्यमिति ग्रंथगाहो ऽपदार्थे स्तु
टीकवणाशालकेनरव्यहृशिगतवनिमिश्री हत्यादर्शवैलक्षण्या याश्रुति
पादयति गुरुसाधारणाविकृत्यमानुपयोगित्वादिथ मेजातममंत्यश्च ५८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

योगनेत्रमनकि महहनायकेननयद्दुष्टमित्रग्राहेयोगाद्गोण्णनाज्ञयनकाचि
द्विनित्यज्ञानकार्यमयवाहद्धगुरहशेवदनकोद्विशासग्रयमित्रग्राहो योनयुति
निःस्पृहासाधइतिवाहर्शविशेषणम् इवग्राहस्यापार्थेनेनयोगेनग्राहशुद्ध
इमाहलगुराहवर्णाभवेत् योगनेवेनदिवग्राहस्यज्ञिरम् नवृत्तिःश्रोसेना
यहवाहशीः सइवद्धेहइतिकत्यनाग्रुकाजेमिनीयखदेयेवध्याज्यतेनका
वेधीत्यलम् ॥ गग्रुसोवमममहेधावललिश्रज्ञण्णाड्स्रवणाइ णिरहं
कारमित्रकारदरंनिलीलाइविणिसाजेयुग्रमत्रनिरहंकारग्राहो ॥वश
हो पिद्यग्राह्मार्थे गगनमपिमनमेवमपिनकेवलंतावक्तितेधावाललिता
जेनहृदालयापिवननाविनकेवलंमलयमहतान्दोलितमदहकाणाणि
निरहंकारमगोकानीलापितिशानकेवलेसिनकवहकवयवलितान्दूरे
ति उन्नकर्यतीत्यर्थः मनग्राहेनसवेशेवेहासंभवत्वाथेनवाधितसथा
पयोगाहेमान्मक्रमत्याथेनसहग्रान्मेवोलत्तयतामसंजमकाविनदुनि
वारवाहियमेमहसंघुन्यते निरहंकारग्राहेनापिचेइलत्तयतामनयवंत्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

विक्षायते ज्जिगमिषा त्रणनिगीर्णत्वात्सर्वत्र लिपन्यते अविवक्षितवाच्य
स्यशक्तिपञ्चकमिति यद्दकेनक्रमो न हि स्वरूपादेव भेदो भविष्यतीत्याशङ्क्य
विवक्षितवाच्याद्देवास्य भेदो भवति विवक्षितान्यपरभावयोर्विरोधादित्यभिप्रा
येणाह ॥ असंलक्ष्यक्रमोद्योतः क्रमेण द्योतितः परः । विवक्षिताभिधेयस्य
ध्वनेरात्मा द्विधा मतः ॥ मुख्यतया प्रकाशमानो व्यङ्ग्योऽर्थो ध्वनेरात्मा स च
वाच्यार्थापेक्षया कश्चिदलक्ष्यक्रमतया प्रकाशते कश्चित्क्रमेणेति द्वि
धा मतः ॥ असंलक्ष्यः क्रमो यस्य तादृश उद्द्योतनव्यापारो यस्ये
ति बहुव्रीहिः । ध्वनिशब्दस्य प्राग्रूपा विवक्षिताभिधेयेनान्यपरमप्यादि
ममिति स्वकण्ठेनोक्तं ध्वनेर्विवक्षितस्य सत्यर्थः । आत्मेति स्वभावः एकेन व्यङ्ग्य
स्य वाच्यमुखेन भेद उक्तः । इदानीं द्योतनव्यापारभेदेन योऽन्यस्य स्वात्म
निरूपवेत्यर्थः । येनास्य स्वात्मनि कः क्रम इत्याशङ्क्याह वाच्यार्थापेक्ष
येति वाच्यार्थोऽभिधायादिः ॥ तत्र ॥ रसभावतदाभासतत्प्रशान्त्यादिर
क्रमः । ध्वनेरात्माङ्गिभावेन भासमानो व्यवस्थितः । रसादिरर्थो हि सहै

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ववाच्येनावभासते सोऽङ्गित्वेन भासमानो ध्वनेरात्मा तद्वेति तयोर्मध्यादि
त्यर्थः । योरसादिरर्थः स एवाङ्गमेध्वनेरात्मा नेनवक्रमपवससक्रमतमपि
हितस्य कस्यचिद्भवति तथाचार्येणास्य स्वान्तस्यानुरूपमेदतेतित्वस्य
ते ग्राम्यशब्दः स्वभाववचनः प्रकारमाह तेनरसादिभ्योर्थः स ध्वनेर
क्रमोनाम भेदः स संलक्ष्यक्रम इति यावत् ननु किं सर्वे रसादिरर्थो ध्वनेः
प्रकारोनेत्याह भासमान इति किंतद्वङ्गितेन प्रधानतेनावभासमा
नः एतत्तु सामान्यलक्षणे गुणीभूतस्यार्थोविज्ञेयः यद्यपि निरूपितेन त
थापि समवृत्यलङ्कारतत्त्वप्रकरणनायावकाशदानायानूदितम् सव
रसादिध्वनिर्व्यवस्थितएव नहि तत्शून्यं किंचिदस्ति यद्यपि च रसेनैव
सर्वं जीवति काव्यं तथापि तस्य रसस्यैकघनचमत्कारात्मनोपि कुतश्चि
दंशात्प्रयोजकीभूतादधिकोयोसौ चमत्कारोपि भवति तत्र यदाक
श्चिदुद्रिक्तावस्थां प्रतिपन्नो व्यभिचारी चमत्कारातिशयप्रयोजको भ
वति तदा भावध्वनिः यथा तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहितादीर्घेन

ध्वं. लो. ५८

59

मा कुप्यति स्वर्गायोत्पत्तिलाभवेत्कश्चिच्छ्रुतमौ वाईमस्याश्रुतः तां दृष्टैवि बुध
द्विषोपि नच मेघाः शुश्रुवे तिनीमा चान्यन मेघाव वंनयन नु यो यातेति
कोयं विधिः अथ द्वि विप्रलंभमङ्गलोपीयनिविनफो ख्यअभिसारिका स
क्रियाप्रयुक्तस्यासा दानिशायः अभिसारिका उदयस्त्रिंनया यविषमेकः
यदाह विविधमभिमच्छेनवं नीतिस्ताभिसारिकाः तयोदयावस्थाश
युक्ताः कदाचित यथा यानेगीतविप्रये येषु तिपरं शाखामनुशास्या
निधीन्नंपविवर्तितेश्रुनरोपिशापुच्छमेवीकृतम मयल्लस्ह तेकृतं च
शिथिलितमिव कदेलैव्यातन्नवप्यानतु पातितः ललनभः कुङ्कुमि
यस्योरसः अथ द्विप्रणयिको पस्येवोत्त्रिगमिष्ये नु यदवस्थानेनत
यावितश्चन्द्रयावकाशानि ताकरणान्तु देवाम्यादजीवित स्थितिः पु
नकदा दृष्टा निशैन्को पवश्याद्विष्यादिना कोचिन्नु अभिसारिकाः
प्रथमावस्थयाप्रयुक्तश्च मन्वारः यथोदाहृतेशाकु पकस्मिन्न
पनेपुरीमरवनयेति प्रयेतन्धपामइम्मतः अथवार्थ्योविप्रलंभस्यास ५८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्याविश्रामम् इति षण्णां योजयितव्यम् कुविरुद्धमिवाविशः संधिरेवचर्वे
णास्पदम् यथा स्तवकैर्मिश्राइमङ्कुरैर्बिनेलेण शपद्भ शशोहुडाहश्चत
न्मार्णितेतेन त्यनेत्यिकोपकषायगन्धदसंदकदिनापायेनम्रवेनम्र
रविचुंबिनं तेनाम्रतस्यरसाविष्णालिनिनादवणपरस्पराणाल्तमिश्रोतेति
कोपथ्रमादसंधिश्रमन्काव्यानम् कविरुद्धमिवायोतरषावलनेवविवि
षातिपदम् यथा काकार्यषाषालरूपाणः हुवकलभूयोपिदृष्यते
तादोषाणांघथामायमेष तमञ्चेकोपिकोनन्धवम किंवलेस्यपक
लघाः हृनयिषः स्वमेणिलाड्डलेभावेनः स्वास्यमम्रेदिकः रवलुत्रा
धन्योयरणास्पति शत्रदिवितवैरल्यवृषलिस्मरेणषाकोहेत्येह मवि
तनेषरस्यवेवाथवायकभावेरेकरूणाभवेनीयर्तेतन्नविमायाएवश्रृण
नतोदुदतीपरमास्वादस्यानम् एवमन्यदुद्देह्यम् एतानिवादयन्त
यिषावलनादिकानिकारिकायामादिग्रहणेनगृहीतानि नन्वेवंवि
भावानुभावमस्वेनाप्यथिकचमन्कारोदृश्यते इति विभावधनिरत

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं० लो० टी० 60

भावध्वनिश्च वक्तव्यः नैवम् विभावानुभावौ तावन्न स्वशब्दवाच्यावेव तच्च
चैतन्यापि चित्तवृत्तिविशेषपर्यवसायिनीति इत्यभावेष्वानाधिक्यं चर्वणीयम् य
दि तु विभावानुभावावपि अप्रयोजकत्वेन तदा वस्तुध्वनिव्यपदिश्यते य
दा तु विभावानुभावाभासाद्रत्याभासो ऽथ यदा तु विभावानुभावाभासा
त्तु वैभावाभास इति रसाभासस्य विषयः यथा रावणकाव्याकर्णने शृंगा
राभासः यद्यपि वंशादीनां हि तिर्यक्त्वसदाद्य इति मतिर्नाश्रपि तेन त्वस्यो
नु कालिके तु हास्यरसत्वम् इत्यर्थेन मंगलाद्यमग्रइवमेतद्वाभिधाने शृं
गारे एव तः कालकलामपि भजन्ते नावस्थितिं तापिनेत्य चैतन्यतदाभासवैं
णावसरः ननु नात्र रति स्थायिभावोऽस्ति परं पुनरवस्थायां यथा भावान् केन
तद्वर्तितिविनिरत्याभासो हि सः शृंगाराभासो येनात्यन्तमीतामधुपेयद्विका
द्विष्टावेति प्रतिपत्तिर्न दृष्टं नच समर्थनेव तस्य शैघ्र्यं तस्याभिलाः
षोऽनीयेत न चीमधीयमन्तर्वृत्ते ऽपि निश्चयेनेह नेकामकृतामोदादतत्प
वनदाभासत्वे च तत्तनत्वस्यापादने शृंगारानतामावत्वत शृंगारस्यागात्

सूतिं प्रबंधजातो मतिरपि सविनयान् अनुकृतिरनयाख्यातानां आभास इति
ये कार्यः यतएतद्गाभिलाषकेयकमनरनिहेयित्संगारशाब्देन तत्र अवहा
रस्तराभासतया मंतव्यः पशुगावेल्लवीरादीनामाभासरूपतोपलक्षि
तैव एवं रसध्वनेरेवाभीभावध्वनिप्रशांतयोनिः षट् आभासादेः प्राधान्ये प्र
योजकमंशं विभज्य प्रस्तावप्रस्तावनात्मे यथा गंधमुक्ति चैवेक संमर्हि
तामो देयमभोगो यतिभ्रुद्रमांसादिप्रयुक्तमिदं मौरुग्रमितिरसध्वनित्व
स्य एव य यत्र सुख्यातयादिभावाद्यनुभावव्यभिचारिभिरेवमौजनोमदिनस्था
यिश्रतियतिकस्य गतिपतुः स्थायी शृंगारवर्णनाप्रयुक्त एवासादप्रकर्षः
यथा कुंकुमोणोकपुंगेपतीन्यस्य विरंभानानितेव स्पृलेभयेस्यास्विव
लीनरंगाविषमेनिर्युक्तदलामागता मकृषिमुषिलेवसंप्रतिशानेरा
रूपसंगीतस्वनौ साकोह्लं मुकुलीलतेजलतलवप्रस्यंदिनीलावने प्र
वहितायिका कारानुवर्ण्यमानास्वान्यप्रकृति पवित्रितविद्युत्फलका
वलोकनाहन्त्यगजस्य परस्परावस्याबंधनत्रपारति स्थायिभावो वि॰

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ ६१

61

भावानुभावसंयोजनावशेन चर्वणागृह्ण इति नहलेवहूना स्थितमे
तेन रसादिरंगित्वेनभासमानोऽलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यध्वनेः प्रकारइति
सदैवेतिस्वशब्देनसंलक्ष्यतानियमाववैयिक्रमस्यव्याख्याताव्याख्येने
ति विभावानुभावादिना नत्वंगित्वेनावभासमान इत्युच्यते तयोगव
मपिकिमपिस्यादर्थेनतन्निराकरणायैतद्विशेषणमित्यभिप्रायेणा
प्रक्रमते॥ इदानींरसवदलंकारादलक्ष्यक्रमद्योतनात्मनोध्वनेर्वि
भक्तोविषयइतिदर्श्यते वाच्यवाचकचारुत्वहेतूनांविविधात्मनाम्
रसादिपरतायत्रसध्वनेर्विषयोमतः॥ रसभावतदाभासतत्प्रशमल
क्षणंमुख्यमर्थमनुवर्तमानायत्रशब्दार्थालंकारागुणा
श्चपरस्परंध्वन्यपेक्षयाविभिन्नरूपाव्यवस्थितास्तत्रकाव्येध्वनिरितिव्य
पदेशः॥ अंगतामपिरसादीनांरसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितालंकार
स्वरूपतांगमितेतिभावः अतएवाभंग्यारसवदादिष्वलंकारेषुरसादिध्वने
र्भिन्नभावइतिदर्शितम् वाच्यंवाचकंचतच्चारुत्वहेतवश्चेतिद्वन्द्वः ६१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वृत्तिर्विपक्षाद्व्यावृत्तालेकाकाङ्क्षेति मतमिति सर्वमेवैतदुक्तमित्यर्थः न
नूनं महत्तापकेन न व्यपोह इति परगततत्त्वप्रतीयते तर्हि तारतम्यमेव स्यात्
न च स्वगतत्वेन ताभ्यां हि व्यक्तिगतमपेक्षाव्यवहारोपलभ्यते स्वात्मगतत्वेन च प्र
तीतौ स्वात्मनि विषमस्यैवानपेक्षितदेवाप्युपपन्नत्वात् साधकत्वमाश्रितायाः सा
मान्यवैकल्यविभावनात् कोऽयं साधारणत्वाभावोऽविकारस्य नु विभावना
योग्ययोगत्वमिति चेत् देवताधर्मोपादेयत्वस्यैवस्य कोटाः स्वरूपमपेक्ष
वर्तते शब्दोऽन्यः स्यात् कावता मान्यानां तत्राप्यहीनायेषमत्तमेतत्त्व्यपोहयोर्विशेषाभावालक
कर्मसाधारणमभेदः नचाव्यापकत्वं साधनाम: स्यद्यर्थे न वर्तते तत्वात् प्र
तीतिरपि न त्यजति पक्षे वा साध्यपक्षः व्यक्तादिविनाशकमिच्छन् वृत्तिपक्षाद्
व्यतिरेकबाधकत्वात्मता हेतुः स्थिरैककरणे मूलासत्त्वेन तद्वृत्तिः स्वात्
तत्रापि किं न स्वगतोऽन्यत्र त्वेकाधेयतया: किं तन्मात्रहेतुत्वं लक्षणं च का
र्यात्मनः शब्दसंज्ञानाश्रमात्रात् तत्राभिधायकत्वं वाच्यविषयंभाव
कत्वं च सादिविषयंभोगाहत्वं मदत्वविषयमिति तयोः शब्दनाव्यापार

ध्वं॰ लो॰ ६२

62

लज्जाभिधाभीता यदि गुरुः स्यात्तन्नैव यादिभ्यः प्रशस्तनायेभ्यः श्रेणयलंकारा
णां को भेदो वृत्तिभेदवैचित्र्यं वा किं किंचित्करम् । कुतः लिङ्गस्यादिवर्जनेन वकि
मर्थे नैनूरसभावनात्मोहितीयो व्यापारो यत्र शब्दमभिधायितलक्षणैव तद्ध
नेज्ञावककत्वनाम रसान्तस्यपः काव्यस्य तद्विभावादीनां साधारणतापाद
नेनाम भाविते च रसे तस्य भोगो योऽनुभवस्मरणप्रतिपत्तिभ्यो विलक्षण
एव द्रुतिविस्तरविकासनामा रजस्तमोवैचित्र्यानुविद्धसत्त्वमयनिज
चित्स्वभावनिर्वृतिविश्रान्तिलक्षणः परब्रह्मास्वादसविधः स एव च
प्रधानभूतोंऽशः सिद्धरूप इति । व्युत्पत्तिर्नाम प्रधानमेवेति शृङ्गोच्यते।
रसह्वेद्रूपणव्यतावद्धि प्रतिपत्तव्यः प्रवादिनाम् न यादृ प्रवेशव्यायायः स्या
प्रीसवव्यभिचारिसंपातादिना प्राप्तस्यापि पाषीनुकार्यगतत्ववरसोना
दैव प्रयुज्यमानतात्राटवत्स इति केचित् प्रवाहरूपमिल्यपि वितरसो वितत
मेषितत्सर्वेन रेणरु: परिणामार्थः विस्मयशोककोपादेरक्रमेणमा
त्र्यपरिपोषइतिनानुकार्यो रसः अनुकर्तरि चेत्तद्भावे लयायतनत्व सरणं ६२

सामाजिकगतेवाकुत्रमनस्काव : प्रत्युतकरुणादौदुःखप्राप्तिः तस्माद्रामादिप
तःकस्तर्हि इहानेनाश्रियतस्यानुकारोनशक्यः तिस्त्रयोजनस्यविशिष्ट
नायकीनैनानारम्येननुग्रनाद्विभावात् तस्मादनियतत्वादस्यानमेकस्थायिन
मुद्दिश्यविभावानुभावव्यभिचारिभिः संयुज्यमानोऽयंरामः स्वत्वीतिस्य
निविलक्षणस्थायिलिप्रतीतियोग्यत्वनुयाव्यस्वादरूपप्रतिपत्तिरत्रएकत्वोलेव
नानाटैवकगामिनीरसः सचनुव्यतिरिक्तसाधारणमपेक्षते किंतनुका
योभित्रामिमनेननवेद शास्वादयितासामाजिकइत्येतावन्मात्रमदःतेन
नाट्यस्यपवरसः नानुकार्योदित्विति अनेननकर्त्तव्यः स्थायित्वभासो
भिनयादिसामग्र्यादिहतोभिन्नवाक्यहारितालादिनास्थायिभासःस्व
वलोकानीतयास्वास्याद्यतरसत्वयाप्रतीत्यारसमानोरसइतिनाट्याद्ग
सानाट्यरसाः अपरेतुनविभावमेवविशिष्टसामग्र्यासमन्वितमालंबनवि
भावनीयानुभावनीयस्थायित्वपतिवहमुचितत्वामनानुसमेत्स्वतिवि
तिवणानिविशमेवरसः अन्येनमुखेविभावे अपरेत्वनुभावे केचि
© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं॰ लो॰ ६२

63

स्थायिमात्रं इतरेभ्यश्चभिन्नावस्थितं गुणसंयोगं एकेनुकार्यं केवलमस्कल
मेवरसमुदायं रसमातृविमलेवबहुना कालेपिचलोकनास्वथमेस्थानीये
नस्वभावोलिवज्ञातिप्रकारवदेयेनालौकिकप्रमत्रमधुरोमिसघाहूसमयेमा
णविभावादियोगादियमेवरसवामीस्वतद्यनास्वाद्विविधरूपारसेप्रतीतिरू
पायवैलक्षण्यादियमेवनावदस्वसवराग: एवं स्थितेश्चममपहृणवैलानि
हूयग्णानिप्रतीते: स्वपरगतत्वादिविकल्पनेनसर्वेपदेश्चवप्रतीतिरपरिहा
र्यात्वस्माप्रतीतेर्हिपिशाचवदवगन्तव्यम् किंनुयया प्रतीतिमात्रवेला
विहरेपिप्रान्यवाशानुमानिकीप्रागमास्याप्रतिभानहतायोगिप्रत्यल
मानाप्रतीतिरूपायवैलक्षण्यादमैवतरदियमपिप्रतीतिर्वर्णनास्वाद
नभोगापरनामाभवन्नवनिद्रयनर्भसमाया: सहृदयसंवादाद्युपकल्पनाया
विभावादिसामग्र्यालोकोत्तररूपनाट्यमा: प्रतीयतेइति ऽहंनयवनीति
वद्यवहार: प्रतीयमानएवहिरस: प्रतीतिरेवविशिष्टारसना साच
नाट्येलौकिकानुमानप्रतीतेर्विलक्षणांप्रमाणंउपायतयामन्तथा ६२

नापवंकाव्येन्यशब्दप्रतीतेश्च विलक्षणत्वं प्रमुखत्वेनानुपेक्षमाणानात
स्मादनुस्यानोपहतः । श्रवेयत्नः । तामादिविधेविनेत्यनर्थस्यहृदय
संवादीति मदुक्तमाहृदयम् विघ्नानामनाविष्टत्वामुद्वेनसोयदाह तामा
मनादिवेवाविशेषोनित्यतानुनानिदृशकालव्यवहितानामप्यानंत-
र्यस्मृतिसंस्कारयोरेकरूपतादिति तेन प्रतीतिस्वादङ्गस्यस्मिद्धामा
वरसनात्मपप्रतीतिरुत्पद्यते वाच्यवाचकयोस्तत्राभिधादिविविक्तोध्य
जनात्माध्वननव्यापारः एवं भोगीकृतरूपव्यापारश्चकाव्यस्यरसविष-
योध्वननात्मैव नान्यत्किंचित् भावकत्वमपि समुचितगुणालंकारपरिग्र
हात्मकमस्माभिरेव वितत्य वक्ष्यते किमेतदपूर्वं काव्यं च रसान्प्रति भाव
कमिति यदुच्यते तद्भवत इति भावनात्पत्तिपक्ष एव प्रत्युज्जीवितः न
च काव्यशब्दानां केवलानां भावकत्वमर्थापरिज्ञाने तदभावात् न च
केवलानामर्थानामर्थांतरेणाप्यर्प्यमाणत्वे तदयोगात् द्वयोस्तु भावकत्व
मस्माभिरेवोक्तं यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थं व्यङ्क्तः इत्यत्र तस्मात् व्यंजकत्वा-

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो. ६५

64

ह्येनव्यापारेण गुणालंकारौचित्यादिकायेतिकर्तव्यतया काव्यं भावकं र
सान्भावयति इति त्र्यंशायामपि भावनायां करणांशे ध्वननमेव निप
तति भोगोपि न काव्यशब्देन क्रियते इति घनमोहान्ध्यसंकटतानिवृत्ति
द्वारेणास्वादपरनाम्नि अलौकिके द्रुतविस्तरविकासात्मनि भोगे कर्त
व्ये लोकोत्तरे ध्वननव्यापार एव मूर्धाभिषिक्तः तच्चेदं भोगकृत्त्वं रस
स्य ध्वननीयत्वे सिद्धे सिद्धं रस्यमानोदितचमत्कारानतिरिक्तत्वाद्भोग
स्येति सत्त्वादीनां चांगांगिभाववैचित्र्यस्यानंत्याद्द्रुत्यादित्वेनास्वादग
णना युक्ता परब्रह्मास्वादसब्रह्मचारित्वं चास्त्व स्य रसास्वादस्य मुख्या
दनैव शासनप्रतिपादनाभ्यां शास्त्रेतिहासकृताभ्यां विलक्षणम् य
था रामस्तथाहमित्युपमानातिरिक्तां रसास्वादोपायस्वप्रतिभाविजृं
भारूपां व्युत्पत्तिमंते करोतीति कमुपलभामहे तस्मात्स्थितमेतत् अ ६५
भिव्यज्यंते रसाः प्रतीत्यैव च रस्यंत इति तत्राभिव्यक्तिः प्रधानतया
वा भवति अप्रधानतया वा प्रधानत्वे ध्वनिः अन्यथा रसाद्यलंकाराः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तथाह रसभावेत्यादि व्यवस्थिता इति पूर्वोक्तयुक्तिभिर्विभागेनव्य
वस्थापितत्वादिति भावः प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः
काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः यद्यपि रसवदलंकारस्या
न्यैरुक्तिनो विषयस्तथापि यस्मिन्काव्ये प्रधानतयान्योऽर्थो वाक्यार्थी
भूतस्तस्याङ्गभूता ये रसादयस्ते रसादेरलंकारस्य वाक्यार्थेऽपि विष
य इति मामकीनः पक्षः तथा चाटु प्रेयोऽलंकारस्य वाक्यार्थत्वेऽपि
रसादयोऽङ्गभूता इत्यपि नेव रसादिरलंकारः पूर्वः शेषोऽलंकारो यथा पूर्व
चेति रसवद्रूपस्य लम्भे अलंकारतायोग्ये वाभिमतिरिति पूर्वप
दस्थाने त्वहादिविधायाभीष्टतास्वरूपे प्रदर्शयति इत्याह पद
पीत्यादि रसपरिदर्शनो विषयोऽभावेनान्यानायत्त इति विकारः पूर्व
काव्ये स्वाङ्गत्वेनाशेषानेवाभवत्स्य इति भावः यस्मि
न्न रसादयोऽङ्गभूताः वाक्यार्थीभूतश्चान्यः यस्मिन्काव्ये पूर्वोक्ताल
सङ्करेऽपि तयो रसादयोऽङ्गभूता न तदन्य इति यावत् प्रधानेऽप्यरस्मा

नयुयेति नहित्वंगतंयथावद्धामाणोदादृश्णेनयान्यत्रापीत्यर्थः भाम
ह्याभिप्रायेणवाइष्टप्रेयोलंकारस्यवाक्यार्थत्वेपिरसादयोगभूताइष्यन्ते
इत्येतदेकंवाक्यम् भामहेनोहि गुरुदेवनृपविषयरतीतिवर्णनेप्रेयोल
कारइत्युक्तम् तत्रप्रेयानलंकारोयत्रप्रेयोलंकारेणोक्तेलंकारणीयइत्यलं
तत्रतत्रलंकारस्यवाक्यार्थत्वमनुक्तम् यदितावाक्यार्थत्वेप्रधानत्वेचमत्कारक
रित्वेतियावत् उद्भटमतानुसारिणस्त्वेकावाक्यावगते यादृश्यादृष्टविष-
येवाक्यार्थेप्रेयोलंकारस्यापिविषयइतिदर्शयत्येवः उद्भटमतेहिभा
वालंकारएवप्रेयइत्युक्तः प्रशमभावानामुपलक्षणत्वात् नकेवलरसव
दलंकारस्यविषयोयावद्वैप्रेयः प्रभृतेरपीत्यपिशब्दार्थः इत्यवकृत्वेनप्रेयः
गृहीतेनरसवेनवरसवदलंकारउपलक्षिताः नदेवाह रसादयोंगभूताइ
ष्यन्तइति यथेति उक्तविषयइतिशेषः प्रदइतिरसांतरेणांगभूतेना
लंकारेणवानामिश्रः ग्रामिश्रस्तसंकीर्णः उदाहरति तत्राद्यो यथा
किंहास्येननमेप्रयास्यसिपुनःप्राप्तश्चिराद्दर्शनंकेयंनिष्करुणप्रवासरु ६५

त्रिमार्केनास्मि हृदीकृतः स्वप्नांते स्थितिर्वा वदन्प्रियतमव्यासस्यामकंठग्र
हे बुद्धेर्वा रहितिर्विकलबाहुवलयस्तारैरिप्रश्लीजनः इत्यत्रकरुणविप्रलंभश्रु
ङ्गाराभावान्नास्यहमेवरसवदलंकारत्वम् एवमेवंविधेविषयेरसानरा
णांस्वरूपांगभावः स्वप्नेस्वागमनत्वसरूपावेनभवनामिमिदमत्रैवविषय
तमः स्वप्नेवलोकितः नमेप्रयास्यसिप्रत्नविविदितः इदानींनार्वादितशान्तभावे
बहुपाशबद्धान्मोक्ष्यामि यतएवविकलबाहुवलयइति स्त्रीकृतस्वप्नोपा
लेबोधकइत्यादि केयनिष्ठकृतोसि वेनास्मीति गोत्रस्खलनादावपिन
मयाकृतापिनवेदितोसि स्वप्नांतेप्रत्नस्याशुतेप्रत्नप्रलपितेप्रत्नः प्रत्नर्भृत
यावद्रुहितिवदन्त्यस्याकेसंवेधीरिप्रश्लीजनोः प्रियतमविशेषेतात्मक
कंठग्रहंदायनुनात्रप्रत्याएवसमन्तुष्टाभूत्यवलयाकारीकृतबाहुपाशः स
त्वात्मनःकंठेरोहितीति पुत्रप्रोक्तस्यायिभावेनस्वप्नदर्शनादीप्यते
नकरुणात्मेनचवैमात्सेनरहस्यीभूतोनवपतिप्रभावोभातीतिकृत्स
प्रकृतवालंकारः नोदितयोगेपवाहूता इतियाहगनलक्षतोयवा

ध्वं॰ लो॰ ६६
66

कार्थस्यात्मत्वायं श्रुतिसंदूषीभूतः प्रधानार्थसौन्दर्यं कुर्वन्नेव महत्त्वमेवेति
वेद्भादिनावस्तुनायथाप्रस्तुते वदलाघ्यलंक्रियते तत्तदुपमितत्वेनचाकत
यावभासात तथा रसेनापि वस्तुवेन वमपक्षवं संदृश्यभाति श्रुतिरसस्या
पि वस्तुनः स्वालंकारत्वे कोविरोधः ननु रसेनाऽऽवेला प्रकृतोयोऽलंक्रि
यते तर्हि उपमायाश्रुपिकिंकृतेन्यालंक्रियते नत्नतपोपमीयते रसेनापि
तर्हि सर्वलीक्रियते सोर्थः इति स्वसेवेषमेतत तेनयत्कोविदस्तद्वदनरसे
नविभावादीनांमथ्यं क्रियते इति तदभ्युपगमपरादृत्तम वस्तु
नार्थस्यालंकारत्वेनाभिधानात् ग्रन्थार्थस्य भूयस्त्वार्थे मुख्यावइतिदर्शयति
एवमिति यत्रराजादेः व्यापनेनात्र रसाद्यर्थेः संकीर्णो रसाद्यलंकार
मुदाहरति संकीर्णो रसादिरंगभूतो यथा क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रस
भमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो ने ६६
क्षितः संभ्रमेण आलिंगन्योवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पला
भिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराग्निः इत्यत्रे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पुरस्थप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविप्रलंभस्य श्लेषसहितस्यां
गभावइत्येवंविधविषयेन्यसहायालंकारस्यान्याय्योविषयः अतएवचे
र्ष्याविप्रलंभकरुणयोरंगत्वेनव्यवस्थानात्समावेशेनदोषः क्लि
ष्टइतिकामपत्नेनाहतः इत्यत्रइत्युक्तः अत्रइतइतिनयनीस्मितः अन्या
लिंगनेनउत्तरवयसंयोगाभावनतुविप्रलंभकृतः सात्त्विकमेकदेशेप्यया
अन्यत्रनिश्रुत्याशातया कामीवेत्यनेनोपमानेनश्लेषानइत्युक्तेनेर्ष्या
विप्रलंभोयमाहृष्टस्यश्लेषोपमासहितस्यांगत्वम् नकेवलस्य
यत्रकरुणेवास्त्वोप्यस्ति तथापिस्मृतत्वाद्वनप्रतीतोनव्याभिप्राय
तइत्यनेनाभिप्रायेणश्लेषसहितस्येत्येतावदेवाप्युक्तं तत्करु
णसहितस्येत्यपिपूर्वमर्थस्यपूर्वेनयोन्येहितंस्पष्टीकर्तुमाह अ
तएवेति यतोत्रविप्रलंभस्यालंकारत्वेनत्वाक्यार्थत्वंनतेनोहितमिति
त्यर्थः नदोषइति यदिहतस्यतत्रत्यात्समादेः प्राधान्यमभविष्यत्त
द्वितीयोरसः समाविशेत रतिस्थायिभावत्वेनसापेक्षभावोविप्र

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं॰ लो॰
६७
67

लेभः प्रोक्तस्यापि भावेननिरपेक्षभावस्य करणस्य विरुद्ध एव एवम
लंकारशास्त्रप्रसंगेन समासोक्तप्रस्तावप्येवविषयत्वेति यदुक्तं तदेवकारस्या
भिप्रायेणाचष्टे ॥ यत्र हि रसस्य वाक्यार्थीभावस्तत्र कथमलंकारत्वम्
अलंकारो हि चारुत्वहेतुः प्रसिद्धः न त्वसावात्मैवात्मनः तथा चाय
मत्र संक्षेपः रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् अलंकृती
नां सर्वासामलंकारत्वसाधनम् यत्र हीति सर्वासामुपमादीनाम्
अङ्गभावः उपमादीनामलंकारत्वे तथाहि रमणीवातोताहृष्येव रसा
दीनां तत्स्वरूपमनेनालंकार्येण भवितव्यं न तथात्र यद्यपि वस्तुमात्रम
पि भवति तथापि तस्य चमत्कारोपि विभावादिरूपतान्वयीवसानाद्र
सादितात्पर्यमेवेति सर्वत्र रसध्वनेरेवात्मभावः ननूक्तं रसभावादि
तात्पर्यमिति तस्माद्यत्र रसादयो वाक्यार्थीभूताः स ध्वनेः प्रभेदस्त
स्योपमादयो लंकाराः यत्र प्राधान्येनान्यो वाक्यार्थीभावे रसादि
भिरुपकारनिष्पत्तिः क्रियते स रसादेरलंकारतायाविषयः एवं ध्वनेरु ६७

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यमादीनां रसवदलंकारस्य च विभक्तविषयत्वं भवतीति ॥ तस्येति प्रधान
स्यात्मभूतस्य एतद्रूपे भवति उपमादयस्य यथा वाच्यार्थालंकृतेर्यथा
यितस्य तद्वेवालंकरणीयत्वं यथोपनिबन्धनमात्रमाख्यातं नामेति वस्तु
तोध न्यात्मैवालंकार्यः कटककेयूरादिभिरपि हि शरीरसमवायिभि
श्चेतनश्चात्मैव तत्तच्चित्तवृत्तिविशेषौचित्यसूचनात्मतयालंक्रियते त
था चेतनेनैव शरीरे कुंडलाद्युपेतमपि न भात्यलंकार्यस्याभावाद्वि
न्यात तस्य वेदृशस्य किंचिदनो विन्यासमिति वस्तुतश्चात्मैवालंकार्यो हृद
लंकृत इत्यभिमानात् रसादेरलंकारतायाः इति चाधिकरणोपक्षेपो
रसादेर्यालंकारतात्तस्य च विषयः एतदनुसारेणैव सर्वेर्वाच्यवा
क्योपस्करत्वे रसादिकं तेनकस्यालंकरणक्रियाम्मनो विषय इति एवमि
ति शब्दस्वरूपेण विषयभागेनेत्यर्थः यत्र रसस्यालंकार्यता रसात्तर
वो गभूतेनालिंगनं च एषु ज्ञाणवोपमादयः तेन रसध्वनेरुपमादीनां
विषयापहारः विभागः रसवदलंकारस्यैवेति ध्रुवेन भावालंकारा

धं॰
लो॰
६८
68

गुणिप्रेयस्सजेस्वि समाहितानाद्ययोर्गुणत्वे नत्वभावालंकारस्यमुद्रस्योदात्त
रणम् यथा नवशलवपशवनमपुरःस्फुतान्तलक्ष्मरणमुलकलदेसन्नभव
वधनितान्तमरवः मदिषमदास्वस्यशिरसिप्रसभेनैवहितः केनवमह्ला
महीधगुरुत्वानामथमेवगतः इत्यत्रदेवतालोकवाक्यार्थमतेविततेविस्म
यादिभावस्यचारुत्वहेतुत्वेनेतिस्नोमात्राज्ञावालंकारस्याविषयः रसाभा
सस्यत्त्वंकारत्वतायथा ममैवस्तोत्रेसमस्तगुणसंपदः सममलंक्रियाणां
गुणीभवंति यदिभूषणंतवतथापिनोदोषणमभु शिवेहृदयवल्लभेयदि
यथातथावेजयेतदेवनवाणितेजगाति सर्वलोकोत्तरं ग्रद्दिपरमेश
स्तिमायंवादः वरमोपादेयमितिवाक्यार्थस्तुगारीमस्याकृत्वहेतुः
श्लेषमहितः नहृदयंवर्णेः स्मृताविताविकायानिर्गुणमेविरलंकार
नैवभवति उत्तमप्रकृतिक्रत्वलवप्रणामक इतिवाकभिधानात्
भावाभासोगतायथा सपात्तवीयस्ट्रतावशोभास्तत्रत्वपणौजनत
जितेषुलावण्ययुकेषापिविवर्मानिवैन्याः हकैतानायनोमलेभ्रवो ६८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

द्रुप्रवृत्तीनामनुचितत्वात्सोभवप्रभावकारणहृतानाइतिभावाभासः प
रेतन्नप्रशमस्यांगतामुदाहार्यम् सेमतितिदिल्लनेनपरमतेन्नचितेनहृदय
णमनुयनस्यति यदिन्तेवेतनानांवाक्यार्थीभावोरसाद्यलंकारस्यवि
षयत्वैवाभिहितास्यात् यस्मादचेतनवस्तुवृत्तान्तेवाक्यार्थीभूतेपुनश्चे
तनवस्तुयोजनया यथाकथंचिद्भवितव्यम् अथवस्तुत्वात्मपितस्याय
त्राचेतनानांवाक्यार्थीभावोनास्तिरसवदलंकारविषयइत्युच्यते त
त्सहृतःकाव्यप्रबन्धस्यरसनिधानभूतस्यनीरसत्वमभिहितंस्यात् ॥
परस्यचायमाशयः अचेतनानांविभावत्वेनतद्रूपरसस्यसंभवात्तदुल्लेन
रसवदलंकारस्यानाशंक्यत्वात्प्रविभक्तएवोपमादीनांविषयइति प
नरुद्धयति तदिविनस्मादचेतनाश्चेतोविषयः नन्वचेतनवृत्तान्तेविषय
इत्येकमित्यप्रकाशाहेतुमाह यस्मादिति यथाकथंचिदितिविभावादि
रूपतया तस्मादिति चेतनवृत्तान्तयोजनायाम् यत्रहिरसस्तत्रावश्यं
रसवदलंकारइतिपक्षसमर्थनेनतेनरसवदलंकारक्षेत्रनेतनवृत्तान्ताक्रान्ति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध॰ टी॰ ५५

६३

इतिपरमतानभिप्रायेणनीरसत्वमुक्तं नतुस्वाकंरसवद्दलंकाराभावेननीरस
त्वम् अपितुधन्यात्मभूतरसाभावेनाशङ्कयंतस्यात्मत्वेन परपद्मदूषणाथो
त्वाहरति यथा नरंगाभ्रूभंगाद्भिन्नविद्रुमाश्रेणिनयनानाविकर्षतीफे
नुंवमननमिवसंरंभविभ्रमविलासा यथाविदंयातिसवलितमभिधायबहु
शानदीभावेनेयंभुवमसद्भनामापविणता यथावा तन्वीमेघजलार्द्र
पल्लवतयाधौताधरेवाश्रुभिः शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्त
पुष्पोद्गमा चिन्तामौनमिवाश्रितामधुकृतां शब्दैर्विनालक्ष्यते चण्डी
मामवधूयपादपतितंजातानुतापेवसा ॥ नरंगापत्रभ्रूभंगायस्याऽवि
कर्षतीविलम्बमानवुलाशादिसंतीवमननसंभुक्ताप्रियतमालंबननिषे
धायेतिभावः बहुशापत्नसवलितवबहुतोयपयाधास्तदभिप्रायपद
द्रवेनैवीडूत्यासद्भनामानिनीत्यर्थः ग्रंथुवमाह्रियोगायश्चानापी
सदिमवलायपगानयेननदीभावंगतेति तन्वीतिवियोगकृशापिस्त्रु
तमावाभरणानित्यजतिस्वकालोवसंतग्रीष्मश्चायः उपायचिंतना ५५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

येमौनं किमिति वपादपतितमपि दयितमुपवनवत्सद् इमिति चिंतया
मौने वेशिकोपना एनौ ज्ञाकोन देलनुावएोनपरोनान्य येला चुत्ररव
सडन्मादाङ्कोनस्यानिकिरूपो पयाया तेषांगोपवूध्व विलासस्तहृदा
गयाबद्रः सालिलोदेमेमदकलिंदशैलतनयालीरेलनावेशसनाम
विक्किवेसारतल्पकल्पनमसृद्वकेवेपयोगेधुनातेजानेजरचोभवति
गलग्रीलविषः पल्लवाः इत्येवमासेविपयवेतनानोयाक्यायीमावे
पिमवेन नवल्लहसीतयोजनास्मेव ॥ देमदलेषामितियेममेवहृद
वेश्यिताः गोपवधूनांगोपीनांयेविलासस्तहृदोनमेसविवालेषकुत्रा
न्यागिलिलीलोहिनान्यातमेसहृद्वतिगयावसालिशयवेनस्यानमि
सालीरेलनागुहानांणोदेमनग्रालुमिति कांक्षाप्रश्नः पर्वतगुहा
पदर्शनप्रवृद्धसंस्कारशालेमनाहीयनविभावासमदेणानवृहृद ति
मावमानमगानमोनसवगर्भमादृ वीरकान्तागोमागवान्हाह्लः स्मरत

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं॰
लो॰
७.
70

लस्यमदनशयाया: कल्पनार्थमनु: सज्जमादंसवायञ्चेदस्तोवनेमए
वापयोत्य: साकल्य भुयवस्यवतैसयन्नसानेनत्वामि: नएवमनु:ख
जसउन्नस्वक्षेतापयोगस्वास्तनपतवविस्मिन्विष्ठितुमयाग्नासीनेकास्मं
नस्यकल्पनातिभाव: भूतयवपरस्परानुरागातिश्रयगर्भमेवाह तेजात
इति वाक्यार्थस्यकर्मत्वम भुभुजा मेरुकोभवेतीति मणिनमविशिष्टनेनवद
नकथिमोणयोगामेमजराजीलीलाखलीकारकलाविदग्धमेवनइतिभा
व: विनालेतीलीलापनिडयधामिन्यनेनेकतिपयकालशेषित्वम्याणोन्व
यानिभरबंधनितम पदमान्नगतेयमाकिर्यहिनाशोपेश्रत्येसंश्रया
द्रागिति: बहुभिकलादरणोमेदतोभयम: प्रबंधस्यातियदुक्तंतस्य
वितुम सुषयत्रचैतनवतत्वहेतोनयाजनाति तत्रस्मादिरतेकार:
तदेवमल्युपमादयोनिर्दिष्टा: शबिरत्नविषयावास्य: नीरसत्वमा
त्रमाभुमिनयभिप्रायेणातिशोभ: ननुयत्रचैतनवत्वहेतमसमर्थयाना
तेप्रवेश: सडपमादेविषयणाभविष्यतीत्याशंक्याह ॥ यस्मात्र ७.

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्यैवाभावेनेन वक्तव्यमितोयदर्थे वेनेनन्तु स्वरूपेणैतयोर्व नानात्वेन
तोविभावनेनेन तस्मादेतावेनेन समादीनामलंकारता ॥ स्वभावलंकाय
वेनेनसपि च एवमानन्तस्य भवता चेतेन मात्रियतोन्येवतावदयं विभा
व्यते श्लिष्टेनच्छोपि यं दोषानश्पतिस्वविशेषोपि वाच्यमानो यश्च
विवहति विभावनोन्यकाकाव्यनावर्ण्यय एव वस्यात् प्रत्येति तामयो
ति तिवाच्येवमते स्पष्टोपितु स्वमतुनेव घटना प्रोत्पसंहरति तस्मा
दिति यतः पूर्वोक्तविषयविषयविभागोनत्युक्त इत्यर्थः ॥ यः शु
नरेषीव स्वभावो वा सर्वोकाव्यमलंकार्य स्पष्टधनेनाप्नोति भावो विति
वाय द्रव्याणां तदा भावः तत्त्व गुणादयः सर्वाकारामिलितक्रियाविशेष-
णे तेन सर्वप्रकारमित्यर्थः शुद्धलंकार्य इत्यत्रैवनालंकार इति भावः
शुद्धलंकार्यव्यतिरिक्तस्यालंकाराभ्युपगतव्यः लोके तथा सिद्धत्वात्
यथा गुणिनो व्यतिरिक्ता गुणाः गुणालंकारेष्वेव द्वारग्रगुणिन्यलंका
रं वसति सर्वाममनतपवो च वरूढमभिप्रायेणाह ॥ किंच तमर्थम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र० लो ७१
71

वलंबंते येंगिनं ते गुणाः स्मृताः ॥ अंगाश्रितास्त्वलंकारा मंतव्याः कट
कादिवत् ये तमर्थं रसादिलक्षणमंगिनं संतमवलंबंते ते गुणाः शौ
र्यादिवत् वाच्यवाचकलक्षणान्यंगानि ये पुनराश्रितास्तेऽलंकारा
मंतव्याः कटकादिवदिति ॥ न केवलमेतावद्युक्तिमात्रेण रसस्यांगित्वेऽया
बृद्धव्यवहारोऽपीति मनसि धार्यः तमर्थमिति कार्तिकेयमभिप्रायकालेऽव
योज्ञाके वलं यथ मूर्षिशा ये प्रथमका श्वेहसत्तामिथा येला व्याख्याय मू
पदेह विश्वाष्यपियांत्र ः ननु बाह्यार्थयोर्माधुर्यादयो गुणास्त्वत्कथ
मके रसादिकमंगिनं गुणाश्रिताः इत्याशंक्याह ॥ यथाव श्रृंगा
रप्रवमधुरः परः प्रह्लादनोरवत ः तन्मयं काव्यमप्याश्रित्य माधुर्यं प्रति
तिष्ठति शृंगार एव परमाता माप्येदयामधुरः प्रह्लादहेतुत्वात्प्रकाशनव
रः बाह्यार्थो यः काव्यस्य माधुर्यं लक्षणो गुणः श्रुत्वेत्व गोजस्तो
विस्तारणमिति तेन वदस्मात्तैन वृद्धिस्थेन पविदाराश्रकारेणापप
यते वैनदित्यर्थः मधुरस्त्वनदेन माह परप्रह्लादनत्वादिति वचोरि ७१

समस्तदेवतिर्यङ्नरादिजातिष्वङ्कुरैर्वासनात्मकैरितिनकिंचित्तद्यत्रनास्थोन
हृदयसंवादमयोवनेरपिहितश्चमत्कारोस्येवर्णितयवमधुरसम्भृतः म
धुरोहिशर्करादिरसोविवेकेनोवास्वस्यमानत्वस्यवाक्यतितिःसनाति
पानस्तावदभिलषणीयोभवति तन्नयामिति सम्भेगारवस्यात्मवेनग्रहः
तोयत्रसर्वत्रयाकाव्यमिति शब्दार्थयोभिलाषः प्रतितिष्ठतीति प्रतिश्ला
गच्छतीतियावत् एतदुक्तंभवति वस्तुतोमाधुर्यनामसंभोगादेरसस्ये
वगुणः तन्मधुराभिव्यञ्जकयोः शब्दार्थयोरुपचरितेमाधुर्यं मधुरस्तुः
गादरसाभिव्यक्तिसमर्थोशब्दार्थयोर्माधुर्यमितिहितल्लक्षणंतस्मान्मा
केनकंतद्रूपमित्याह काविकार्यंतुस्यात् श्रृंगारेइति तत्रश्रृंगनादि
समस्तशब्दार्थमधुरमिष्यतेइतिमाधुर्यस्यलक्षणंनेत्याह श्रृंगारमि
ति सर्वेषुवेत्पनयलक्षितम् गुणसाक्षीति योयः शब्दमित्रहृदि
वेसमस्तवाक्यविवेतिभावः संभोगाश्रृंगारात्मधुरतरोविप्रलंभः
ततोपिमधुरतमः करुणइतितदभिव्यञ्जनकौशलंशब्दार्थयोर्माधुर्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
७२
72

मधुरत्वं मधुरत्वमर्हतीत्यभिप्रायेणाह ॥ शृंगारे विप्रलंभाख्ये करुणे च
प्रकर्षवत् माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मनः ॥ विप्रलंभशृंगारकरुण
योस्तु माधुर्यमेव प्रकर्षवत् सहृदयहृदयावर्जनातिशयनिमित्तत्वादिति ।
करुणे चेत्याहुःक्रमेणाह प्रकर्षवदिति उत्तरोत्तरं तरतमयोगेनेत्यर्थः ॥
आर्द्रतामिति सहृदयस्यापि स्वाभाविकमनाविष्टत्वात्मकं काठिन्यम्
क्रोधादिदीप्तरूपत्वं विस्मयहासादिकृतं विकासित्वं त्यजतीत्यर्थः ॥ अधिकमिति
क्रमेणेत्याशयः । तेन करुणेपि सर्वथैव चित्तं द्रवतीत्युक्तं भवति ननु क
रुणेपि यदि मधुरिमा तर्हि शृंगारकारिकायां शृंगारपदेनैव कारः किम
र्थः उच्यते वाच्यैर्न रसान्तरं व्यवच्छिद्यते पितात्मभूतस्य रसस्यैव परमार्थ
तो गुणा माधुर्यादयः उपचारेण तु शब्दार्थयोरित्येवं कारेण द्योतितमप्
रसार्थमाह विप्रलंभेति । रौद्रादयो रसा दीप्त्या लक्ष्यन्ते काव्यवर्तिनः ॥ त
द्व्यक्तिहेतू शब्दार्थावाश्रित्यौजो व्यवस्थितमिति ॥ रौद्रादयो हि रसाः परां दी
प्तिमुज्ज्वलतां जनयन्तीति दीप्तिरित्युच्यते तत्प्रकाशनपरः शब्दो दीर्घस ७२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मात्सर्यवनालंकृतं वाक्यं ॥ आदिशब्दः प्रकारे तेन वीराद्भुतयोरपिग्रह
णं दीप्तिः प्रतिपन्नरूढ्येति विकासविस्तारप्रज्वललक्षणभावास्ववसमुच्चे
तयाते जश्रशब्दवाच्यानतदास्वादमयारौद्रायासत्यादीप्यास्वादविशेषा
न्विकयाकार्येरूपणालंकृतेनेवसोन्नतानन्यलक्ष्यतेनेनकारणेनकार्योपि
वरौद्रादिरेवतेजशब्दवाच्यः तत्तोलक्षितलक्षणयाप्तनुक्ताप्तनप्रतीतो दी
प्तमानारुवनवाक्यरूपोपिदीप्तिरित्युच्यते उदाहरति यथा चंचद्भुजे
भ्रमितचंडगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्यसुयोधनस्य स्त्यानावनद्ध
उच्चनघणोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यतिकचास्तवदेविभीमः ॥ वेण
ग्रंथे गावतेना भ्योभुजाभ्यां भ्रमिता चंडा गदा हरणायाहतयायोभिभू
तः सर्वतः दुर्योः सान्तलेनसम्यक् चूर्णितेभुजनवलस्थानोपदलेकुलनमूह
श्रुतालेश्रुतार्पदेवोरुद्वयं यस्यतेसुयोधनमनाहन्तैवस्त्यानेनावश्यपानुत्ता
यानन्तकालोनरशुष्कतयावबद्धंदुस्वाभ्यामविवलदूषणमत्यंतसाभ्युत
रंतयाघनंतनत्नेरससमाश्वस्वभावं घृक्कोणितेनरूपिरं तेन शोणाशोणाबाह्नि तो ॰

धं· सौ·
७३

७३

पाणीयसस्मः श्रनयञ्भीमः कानवग्रामसदारीन्निवेति यस्मात्सन्नदपमा
नजातेकृतेदेवमनुचिनमपितस्यात्सवकवाजुमेमयिष्यति उत्रेमवनः क
विष्यतीतिवेणीनमपदहसन्कर्णवृधनशृणणितशाकल्लेलौहितऊस्वमा
पीडनेवपोजनयिष्यतीत्युमेह्ता देवीत्यत्रझलकलयवलीकारस्मवणा
कानिणाकोयसैवोहीयनविभाववेहृतमितिनाचम्पेणारशाकाकतै
व्या स्वपोयनस्यवानाहरणेविहितीयगदव्यानशानायतुयमानस्वमवृ
र्णैनोकृताद्वनन्यानयहलेनदोपदीमन्युभूतालनेवृबास्त्विता से
मामेनवमननवेणवदनस्वभावानावृत्येवेमध्यविशाविमलभमाना
वर्णैनोकृत्यस्यपोयनानाहरणयर्थेताप्रतीतिवेवचनैवभवतीत्या
दन्यपूर्विकोयका श्रन्येनस्वयोयनस्यमवेयिसन्त्यानानुवहयनृशो
णितेनेनपोलणपालितिवितिव्याचष्टते ॥ नत्वकाशितमप्राथोनोपदि
नदाचेस्वमासरवनः श्रसञ्चवावकाभिधेयः यथा योयः णत्व
विभक्तिस्वयमनगुहमदः पोडशीनांवमनोयायः पोवालगोत्रेषी ७३

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

शुद्धधिकवयागर्भेशास्यां गतोवा येयस्तन्नमेमालीवलनिमपिद्रुणे
यष्वयष्वप्रतीपः क्रोधीधप्तस्यतस्तस्वयमपिनगालामेनकस्यानकाद
॥ इत्याचोद्दयोगेजनुलम ॥ प्रसन्नैः गमकेवीवकैः शमिथीयमानः स
मानस्तानपेत्त्यापिदीप्तिकथ्यते उदाहरति यथेति स्वभुजयोगेकर्म
दोयस्वबनमनोमध्येनुनादितार्थः पांचालराजपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन द्रोण
स्याप्यपादनात्मेशमाधिकः क्रोधानेशोध्यस्यान्नः नन्वमेमालीतिकर्णि
प्रत्ति: इत्यधिकर्तग्रामेकमेव्यपायमपिमहित्वथेधनोपवलतिममे
विद्रमावर्त्तियदिवामयवर्त्तिसतिसप्रामेयः प्रतीपप्रतिक्रुलकवाल
एवविधेयद्विसकलजगादेतकोभवति नस्यामदमेनकः किंवतान्न
मान्नुव्यमरेहसवा प्रश्नप्यामृतेनेवद्रूमाहिमपथमात्रणः पूहामहद्रा
भातवांधावामाख्नित इत्यममतेतनवृहीतिनिवेधनम् एवंमापुर्वेत्री
मे: परस्परप्रतिद्वंद्विनयाख्यितेभृगारादिवीद्राहिगतेइतिप्रदर्शि
यतानन्समावेशावैचित्र्यं द्रामप्रयानकवीभत्सणोते उपदर्शितम्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

धं. लो.
७५
74

हास्यस्य शृंगाराङ्गतया माधुर्ये प्रवेशं विकासधर्मतया चौजोपि प्रकृष्टमि
ति साम्यं द्वयोः भयानकस्य भयप्रवृत्तिस्वभावेपि विभाव्यस्य दीप्तिमत-
त्वादोजः प्रकृष्टं माधुर्यमल्पम् बीभत्सेप्येवम् शान्ते तु विभाववैचित्र्या
त्कदाचिदोजः प्रकृष्टं कदाचिन्माधुर्यमिति विभागः समर्पकत्वं काव्य
स्य यत्तु सर्वरसान्प्रति स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः प्रसा
द इत्युक्तः स्वच्छतागाढार्थयोरिति सर्वरसेषु साधारणो गुणः सर्वरचना
साधारणश्चेति व्याचार्यपदीयैवमल्पतया व्यावृत्त्यितोमेतयाः॥ सम
र्पकत्वं समर्पकत्वं हृदयसंवादेन यत्तिपद्यं व्याति स्वात्मावेशेन व्यापक
त्वमिति शुष्ककाष्ठाग्निदृष्टान्तेनाकलुषोदकदृष्टान्तेन च जलदकालत्वप्रस
त्वं तेन सर्वरसानां गुणः उपचारात्तु तथाविधे रचनायैव यच्छब्दार्थयोः
समर्पकत्वेनापि प्रसादः तमेव व्याचष्टे प्रसादेति नवरसानां गुणत्व
न्कथं शब्दार्थयोः स्वच्छतेमाशंक्याह सर्वेति शब्दार्थसाधारणो सर्वे
समसाधारणोमेव गुणः मधवगुणएवंविधः सर्वीवेयेरचनाप्रसङ्गाता ७५

योऽङ्गतामेति समस्तावाऽसमस्ता चेत्तत्र साधारणः सूर्यस्य तावत्समर्पक
त्वं यत्र यत्रैव संभवति नान्यथा शब्दस्यापि रसव्यञ्जकत्वेनाभक्तिय
द्लौकिके येन गुणः स्यादिति भावः एवमाधुर्यौजःप्रसादा नव योगुणा उ
पपन्नाः भामहादिभिः प्रायगुणत्वेन प्रतिपन्नास्त्वादनयानुप्रवेशात्तयातत्र गुणा स्था
योपचरिताः सेतत्तत्तद्यञ्जकयोः शब्दार्थयोरिति नित्यर्थमेव मत्स्यस्य ह
एव गुणालंकारयोर्व्यवहारोऽविभागेनोपपद्यते इति प्रदर्श्य नित्यानित्यदोष
विभागोपक्रमं न तदपवसंगाच्छ्रुतदुष्टादित्वं दर्शयितुमाह ॥ श्रुतिदुष्टादयो
दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः
अनित्यदोषाश्च ये श्रुतिदुष्टादयः सूचिताः तेऽपि नार्थमात्रेऽनुचवे
रोय शृङ्गारे शृङ्गारस्यानितरे किं निवाध्वन्यात्मभूते किं तर्हि ध्वन्यात्मन्येव शृ
ङ्गारे ते हेया इत्युदाहृता अन्यथा हि तेषामनित्यदोष
मेवन स्यादिति वोनाहृदयाश्च सम्भवन्ति हृतव श्रुतिदुष्टप्रदुष्टदुष्टा
नानार्थबलादश्लीलार्थप्रतिपत्तिकारिणः यथा छिद्रान्वेषीम

दासत्वोचानायैवोपसर्पति कल्पनादुत्प्रेक्षयोः पदयोः कल्पना य
थाकथंचिन्निमित्तत्र्यमवगत्याभे ध्वनिकल्पत्वगुणालीदृशो नास्तीत्र
णेच्छोन्मादि शृंगारइति उचितरसोपलक्षणार्थं वीरशृंगाराद्भुतादेव
पितेषां वर्जनात्म चितइति ननेषांविषयविभागप्रदर्शनेनानित्यत्वं
भिन्नदूषणादिदोषेभ्यो वितुर्विकं प्रदर्शितं नापि गुणेभ्यो ऽमितिरिके दोषत्व
म् वीभत्सहास्यरौद्रादेनेषामस्त्वामिकृपगमात् शृंगारादेषवर्जना
दनित्यत्वं वेदोषत्वं च समर्थितमेवेति भावः इत्यार्थं प्रकाशयति श्रुति
मेति ।। इत्यमलनसमव्यस्यसामान्येन प्रदर्शनेपसंहरन्नाह ।। एव
मसंलक्ष्यक्रमोद्योतो ध्वनेरात्मा प्रदर्शितः सामान्येन तस्याङ्गानां प्रभे
दा ये प्रभेदाः स्वगतास्तु ये तेषामानन्त्यमन्योन्यसंबन्धपरिकल्पने गु
णितशास्त्रे यो रसादिर्विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेरेकस्यात्मा य उक्तः
तस्याङ्गानां वाच्यवाचकानुपातिनां नामलंकाराणां ये प्रभेदा निरवध
यो ये च स्वगतास्तस्याङ्गिनोऽर्थस्य रसभावतदाभासतत्प्रशमलक्षणा ७५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

विभावानुभावव्यभिचारिप्रतिपादनसहिताश्चनताः स्वाश्रयापेक्षया निः॰
सीमानो विशेषाः तेषामन्योन्यसंबंधपरिकल्पने क्रियमाणे कस्यचिदन-
न्तमस्यापि समस्तप्रकाराः परिसंख्यातुं न शक्यंते किं मुतसर्वेषाम् तथा-
हि ॥ शृंगारस्य द्वौ भेदौ संभोगो विप्रलंभश्च संभोगस्य
परस्परप्रेमदर्शनसुरतविहरणादिप्रकारात्लक्षणाः विप्रलंभस्यापि
अभिलाषेर्ष्याविरहप्रवासविप्रलंभादयः तेषां च प्रत्येकं विभावानुभा-
वव्यभिचारिभेदाः तेषां च देशकालाद्याश्रयावस्थाभेदा इति स्वगतभेदापे-
क्षयैकस्य तावदपरिसंख्येयत्वं किं पुनरंगप्रभेदकल्पनया तेषां हि भेदाः प्रत्ये-
कं अंगिप्रभेदसंबंधपरिकल्पने क्रियमाणे सत्यानंत्यमेवोपयांति ॥ अंगा-
नामप्यलंकाराणां स्वगता इति श्रान्नगताः संभोगविप्रलंभाद्या॰
श्राम्नीयाविभावादिरताः तेषां निष्टावेणं ताविभावे कारणानि विभा-
वः दृष्ट्याद्येप्रकाशयति श्रंगितस्येत्यादिना परस्परप्रेमदर्शनेति
परस्परप्रेमणा दर्शनमित्युपलक्षणं संभाषणादेरपि स्वतंत्रत्वम्॰

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

धं. लो.
७६
76

त्रिकामालिंगनादि विरहत्वमप्यानंदगमनं श्वादिग्रहणेन जलक्रीडापान
कचंद्रोदयक्रीडादि अभिलाषविप्रलंभोनवयोर्युग्मयोर्नजीविते सर्वला
भिरागमनान्निकायायस्नानुरक्तायामपिकृतनिश्चिड्डेलोरघामसमागमवेमन
यः यथा रत्नवतीति किम्बनेत्यत्र : प्रभृतिवत्सराजरत्नावल्योर्नेत्र
पूर्वं रत्नावल्या खद्रादिवत्यभावे कामावस्थामात्रेतत ईर्ष्याविप्रलंभः
प्रणयखंडनादिना खंडितोयाम्रह विरहविप्रलंभः प्रनःखंडितायाः
प्रसाद्यमानायाअपिप्रसादमगृहीत्वा स्वतः पश्चात्तापपरीतवेशविरहो
त्कंठितयासहमेतव्यः प्रवासविप्रलंभः प्रोषितभर्तृकया सहेति भागः विप्र^
प्रवासविप्रलंभादीन्यादिग्राहग्रहणात्कायादिकृतः विप्रलंभश्चविप्र
लंभः विरहवतायोरभिलाषिणोपि विषयानुलभ्यतेएवमत्रेति तेषांचे
ति एकत्रसंभोगादीनां अपरत्रविभावादीनां आश्रयोमलयादिमारुता ७६
दीनामिति यदुच्यते तदुद्देशेनगतार्थे तस्मादाश्रयकारणात यथा
ममैव दयितयाग्रथितानामणियं सह तत्पथामतिविनिन्यनियोजिता गालि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नगुरुत्वं यापि स्वपरसंविरहादाहृतजोपविवारकम् नसेतिमंगास
श्रगिनांसमादीनांप्रभेदस्तस्मान्नेवपकल्पनेत्यर्थः दिव्यायवत्र्यते येनकु
न्तत्रानांसर्वेतस्याम् शृङ्गारादिनालोकाःसर्वे चैवभविष्यन्ति दिव्यात्र
कृष्णेनेनदिव्युत्पन्नानां सहृदयानामेकरूपिरसभेदंकर्तव्यं गुलेकारे
गाविभावपरिततानाहासादिनालोकाञ्जुरिः सर्वं चैवभविष्यति येने
तिदिव्यावोकेनेत्यर्थः सर्वेतस्यामिति महाकविनेसहृदयनेवप्रस
नामितिभावः सर्वत्रेति सर्वेषुरसादिष्वासादिनग्रालोकोवगमः
सम्यगनुत्पत्तियंपतिसंबंधः तत्र शृङ्गारस्याङ्गिनोयत्नादेकरूपानु
बन्धवान् सर्वेष्वेवप्रभेदेषुनानुप्रासः प्रकाशकः अङ्गिनोहि शृङ्गारस्य
ये उक्ताः प्रभेदास्तेषुसर्वेष्वेवप्रभेदेष्वेकप्रकारानुबन्धितया प्रबन्धेन
प्रवृत्तोनुप्रासोनव्यंजकः तत्रेति वक्रोयदिद्यात्रैसमीत्यर्थः यत्ना
दितियत्नतःक्रियमाणत्वादितिहेत्वर्थोभिप्रेतः एकरूपं तत्रनुबंधं
काविविधानुप्रासोनबध्यमानोनसौष्ठवैकरूपरसत्वम् इत्याविह

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰
७७
77

लोति शृंगिनृ इति हि विकारोऽस्यास्तात्कालिकाभिप्रायेद्दर्शयन्नाह शृंगि
त्वस्य शृंगारस्यैकरूपत्वानुबंधत्वनुप्रासो न विरोधी यमकादयस्त्वाह इत्यभिप्रायेणाह
न्यर्थः ध्वन्यात्मभूते शृंगारे यमकादिनिबंधनम् शक्तावपि प्रमादित्वं
विप्रलंभे विशेषतः ध्वन्यात्मभूतः शृंगारस्तात्पर्येण वाच्यवाचकाभ्यां
प्रकाश्यमानः तस्मिन्यमकादीनां यमकप्रकाराणां निबंधनं दुष्करश
ब्दभंगश्लेषादीनां शक्तावपि प्रमादित्वं प्रमादित्वमित्यनेनैतद्दर्श्यते का
कतालीयेन कदाचित्कस्यचिदेकस्य यमकादेर्निष्पत्तावपि भूम्नालंका
रांतरवद्रसांगत्वेन निबंधो न कर्तव्य इति विप्रलंभे विशेषत इत्यनेन वि
प्रलंभे सौकुमार्यातिशयः ख्याप्यते तस्मिन्द्योत्ये यमकादेरंगस्य नि
बंधो नियमान्न कर्तव्यः यमकादिरिति आदिशब्दः प्रकारवाची दुष्करे
ति महतनुवक्रबंधादिः शब्दभंगश्लेषेति श्लेषे श्लेषो न दोषाय दो युक्तिरभि
रभिधीयते रसाक्षिप्ततया यस्य बंधः शक्यक्रियो भवेत् अपृथग्य
त्ननिर्वर्त्यः सोऽलंकारो ध्वनौ मतः ॥ निष्पत्तावाश्चर्यभूतोऽपि यस्याल ७७

कारस्यस्मादिमतयैवववेथः शान्ताद्भियोभवेत्सोभिन्नलक्षणमथांगयेथुते
वृत्तेकालोमतः नसैववसोगतं सह्यमिमर्थेः पृकोविनिमर्वव्यायकैव
ल्लितमर्थः इमेति इसमाधानेन विभावादिग्रहनामेवकारैमलज्ञोतरी
यकतयाययमासयति एपवाद्यालेकारोरमविघ्नकार्येवमर्वेयानेतिका
प्रकावाहेपदृत्सहृदयमधुरार्थिवोहृतविद्धीनोल्लोकावर्जनाभि
प्रायेणानमथास्मतावेविषलेभेवविशेषश्चत्वमितिभावः तथाव
इसैगतवत्सहृदयोनुविघत इति सामाभ्युदयति निश्चयाविति प्रतिभा
नुग्रहान्नपमेवमेपग्नोनिष्पादनानयत्नाधामित्यर्थः शाश्वयंभतर
ति कथयेषणिनदइसहृतरसस्थानम् उदाहरति यथा कपोले
पत्रालीकरतल निरोधेनमृदितानिपीतोनिःश्वासैरयममृतहृ
द्योधररसः मुहुः कण्ठलग्नस्तरलयतिबाष्पः स्तनतटीप्रियोमन्यु
र्जातः स्तव निरनुरोधेनतनुवयम् क इति मन्युयत्नस्तवहेनाध्यासा
परिवर्तमानवाष्पभरनिकटकठोविवाधिग्रहतदित्वबलजैवतराणां

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो. ७८

78

बस्तुपरिमाणतोवाङ्मात्रापावस्तुस्वायत्वेनावदीक्षाविश्वलंभगतानुभा
वब्वेणावृहित्वेनसप्तवृकः शेषरूपकत्वातिरेकाग्रायत्वनिष्कत्रा
बर्वेपिनरपिरपिनदसचर्वेणाविद्भुमादयतीति ॥ रसाजनवेचनस्य
त्वदणम त्वमप्रस्थापत्वनिवेन्द्रेरतिरसंवेशुश्रूपवमितस्य
कार्येर्येत्नुकारालोवामनामस्तुज्ञस्यत्वातरमाक्षिन्रस्वनिष्पद्यते. स
नरसाणामितिप्रमकेवपवेयनवुद्धिप्रवेकक्रियमाणेनियमेनवेपत्वा
तरपरिपरस्पापत्वेतिप्रहविशेषणान्वेषरूपोलंकारांतरेक्षापितानुल
मितिवेत्रेवम पलंकारांतराणिदिरूप्यमाणहुर्वेदन्यापि रसमाहि
नेचनबः प्रतिभानवनः कवेरहप्रविकयापरूपणेति यथापरर्देवेर्था
कारहवरीदर्शनावसरेण्याववमायाभिरोदर्शनविहलाप्तासीनादे.
न्नामिति पुरत्नमितिच्यापकुमित्यर्थः प्रबंधनक्रियमाणेति सं
बंधः पूनप्रवशुद्धि प्रवेकमवपूर्यमाणीतिवुद्धिप्रवेशाद्रूपात्रः रस
समवधानात प्रमोयत्नोयत्नातरेनिरूप्यमाणानिमति दूर्वेरना ७८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

निबुद्धिपूर्वकं विकारोपि नान्यादिक तेन मधुराव्यानीत्यर्थः तथानिर्
धमालवैडुर्येरनानिक यमेनानिरचितानीत्यर्थः विलयावदानी
न्यर्थः शृङ्गारे इति शृङ्गाररसे शृङ्गारादावहङ्कारो शृङ्गारे इत्यर्थः
शृङ्गारे इत्यस्याभाग्रोहं शविकारग्रह मितिनिपातोविभक्तिप्रतिरूप
कोस्मदर्थवृत्तिः पूर्वं चेतनगोन रसावाच्यविशेषैरेवालेश्याल्लस्पति
यादके शुशहे लक्ष्य कालिनोवाच्यविशेषाणवद्रूपकादयोलंकाराः
तस्मात्रतेषोवहिरंगत्वम् रसाक्षिप्ततो यमकदुष्करमार्गेणतत्निष्पत
मेव बहिरंगत्वेयत्नरसवतिकाविनिबद्धानियमकादीनिरूपते
न रसानामेतायमकादीनांबिगिनेवरसाभावेवांगत्वमव्यावि
हहु गुणितयाय्यैरथनरसेनागानेपृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यानायमकादिः
गुरोर्व्यायन्संबध्नद्धौकाः रसवतिनवन्ननिसालंकारारणिकानि
विधाय एकेनैवप्रयत्नेननिर्वर्त्तेतेमहाकवे यमकादिनिबंधेतु
यत्नान्तरमास्थायते प्राकस्यापिवैरंगत्वेतस्मादेशोनविद्यते रसा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व. लो.
७२
79

गतत्वाद्यत्नतोऽपि यमकादेर्नैवार्यते ध्वन्यात्मभूते शृंगारे ह्यंगता नोपपद्य
ते ॥ इदानीं ध्वन्यात्मभूतस्य शृंगारस्य व्यंजकोऽलंकारवर्गः ख्याप्यते ॥
ध्वन्यात्मभूते शृंगारे समीक्ष्य विनिवेशितः । रूपकादिरलंकारवर्ग ए
ति यथार्थताम् ॥ अलंकारो हि बाह्यालंकारसाम्यादङ्गिनश्चारुत्वहेतुरुच्यते
वाच्यालंकारवर्गश्च रूपकादिर्यावानुक्तो वक्ष्यते च कैश्चिदलंकाराणा
मनन्तत्वात्स सर्वोऽपि यदि समीक्ष्य विनिवेश्यते तदलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य ध्वनेर
ङ्गिनः सर्वस्यैव चारुत्वहेतुर्निष्पद्यते ॥ उक्तश्चनिभामहादिभिरलं
कारलक्षणकारैः वक्ष्यते च तत्रैवेदन्तमाह अनन्ता हि अलंकाराणा
मिति प्रतिभानन्त्यात् कैश्चिदिति ग्रन्थैरपि भाविभिर्विमर्शैः ॥ यावा
स विनिवेशनसमीक्षा सा सा च सम्यक् ख्याप्यते विवक्षा तत्परत्वेन नो
गित्वेन कथंचन काले च ग्रहणत्यागौ नातिनिर्वहणैषिता निर्व्यूढा
वपि चाङ्गत्वे यत्नेन प्रत्यवेक्षणम् रूपकादेरलंकारवर्गस्याङ्गत्वसाध
नम् रसबन्धेष्वत्यादृतमनाः कविर्यमलंकारं तदङ्गतया विवक्षि ७२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ति ॥ समीहा इत्यनेन शाहेन कारिकाया मुक्तेनिभावः श्लोकपादेषु व
न्तुर्षु श्लोकार्थे वांगाने सायन मिहेत्र पकादेविनिश्चयेवं संबंधः यमलेकु
वेलहेतन यावि वलिनि नांगावेन यमव सेहरहन्तियमव सेरत्यजतिय
नात्वंनंनि वैकुंमिक्षुनि नं यत्नादेवा वेन प्रत्येव हाने सप्तवत्पनिबध्यः
मानोरमाभिर्यातिरेहनभवनीनिविनतेन महावाक्य तन्महावाक्यमध्य
वेदाहरमावकाशामहाहरएलबद्धयंनयोजनेन समर्थेनवनिरूपयितं
ग्रंथानवमिनिहनिर्ग्रथमूलंवंधः उदाहरति ॥ यथा वलायामार
त्रिसरजनि बद्धश्चावेयथुमनीरहस्यायोयवमवनलिमरुडकर्णोतिव
गतः करुंगाथनवमाः पिवसिवनिमवें स्वमधरं वयं तज्ञानेषान्म्य
करहतासलत्वहहृती युयुमरसभावोतिरलेकावोरसानुगुणः
नोगितेन भ्रायानेनकेनविन हेमधुकर वयमेवे वियाभिलाषवाड
प्रवणाश्रयितवानेष्वादिति वं स्तुहतोनि ध्रमाणोहतानाशायासमाव
याचीशनानानावेलल्लिनिनियानेनायत्नसिद्धनैववगरिताथैम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व. लो. ८.
80
८.

त्तिपरं तत्सांशप्रत्यभिलाषिलोकुपञ्चं तत्सेयमुक्तिः तथाहि कथमेत
दीयकसाहनगोत्रराभूयास्यकृत्यमेषामस्मदभिप्रायं जनकं वहोवचन
माकर्ण्येन कथं न हृष्यदनिस्कृत्या गृहपरिपुनं विधेयास्मिनियद
स्माकं मनोराज्यपदवीमधिशेतेनैवायत्नसिद्धम् भ्रमधार्मिकेति लोम
लधियातनराशंकाकातरो सहिष्णु नः शुनः स्फुरति श्व एण्वकारात्
येन लाञ्छनीलोकस्य शंकानवगमात्तेवेदं धन्यमानश्रुतेसदृजमोकु
मार्यत्राप्यकातराधारतिनिधानभूते विकसितारविंदजबल्ल्यामो
दमधुरमधरेपिवतीति भ्रमरस्वभावोक्तिरितिस्वभावोक्तिरलंकारो
गतामेव प्रकृतेकरस्याणताः अन्येतत्भ्रमरस्वभावे उक्तिः येषां तद्भ्रम
रस्वभावोक्तिरत्ररूपकव्यतिरेक इत्याहुः ॥ रसादितात्पर्यविरहितेलो
पिहलेकारः कश्चिद्दृग्गोचरेनलक्षः यथा चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव
चकार यो राहुवधूजनस्य आलिंगनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोत्सवं
चुम्बनमात्रशेषम् अत्र हि पर्यायोक्तस्याङ्गित्वेन विवक्षा न रसादितात्प

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

येसत्यपीति ॥ यक्ताभियातएवप्रसभात्तालनीयोनियोगात्स्याये
ाइदयितानांरतोत्सवेबुवनमात्रशेषंवकारयतश्चालिंगनम्हाम
श्रयानयेविलासेषुतेवैस्वमृन्यश्रसोरतोत्सवः श्रवादकाश्विनयो
योत्सेवाश्रकवेः श्रयात्रेनविवत्तितेनन्तरमादितात्स्यैसत्यपीति
नैवंवासदेवप्रतापोयशविवद्दितः सयाश्रयाहवेदेत्समयानुवका
त्ति श्रपितय यौयात्समेवयथापिवाश्रवात्रेनकदापिहीयायाकात
यापिहर्षतावदेतत् यत्यकृतसपोषणीयसत्वश्रपतिरस्कारोतोव
तोष्यलंकारः संपयते ततश्चकविदतोविन्यमानात्रुतीत्ययंश्रयकत
श्राशायः तथावश्रेयकारएवमग्रदर्शयिष्यति मदालसनादेयाद्वा
वनमात्मनएवदूषणमिति नेदहेयोदादवीदत्रम् श्रुत्यावेनाविव
वहितमपीयसवसरेटत्कतिनानवमरेश्रवमरशृहीतियथा उदा
मोन्कलिकांविपांडुरकवेणरब्धजंभाक्षणाद्यासेष्ठसनोद्गमैर
विरैवात्नवतीमात्मनः श्रयाद्यानलतामिमोमसदनानारीमिवा

प्र· स्तो· ८१

81

तेभ्रूवंयथापत्कोपविपाटलयतिस्मवंदेश्याः करिष्याम्यहंन इमत्र

श्लेषस्य उद्दामा बाहुउद्गताः कलिका यस्याः तत्कलिकाश्च रूहरूहि

कालण्णावसिन्नेवावृनरेभ्यारश्रोविकासोययाजेभावमन्मथरूतोग

मेदः घूसतोन्मैर्वसंतमाकतोह्लासेवान्यूतोलतनालवलण्णस्ययाम

मायामभमानसमानमाहोतलनयत्नमानन्वती निःश्वासपवनस्त्र॰

भिश्चात्मनगणासंहृदयस्थित[illegible]माउपमतत्वेनोरकरीजवीणा

लद्धमदनाख्येनेट्टतेणामदनेनकामेनव शरोपमाक्षेषईष्याविष्टले

मसाभाविनोमानेषपविश्लोषकद्वेनस्थित[illegible]तत्त्ववेण्णभिन्नवैजवेत्र

वसरेवमस्यप्रथमलीभावदृणायापुरःसरायमाणागृहीतरतिभा

वः श्रभिनयोपण्णश्रावकरगावेततुगावद्याश्वोभिनयेनापांगादिना

ननुसर्वेष्यानाभिनयइत्यलमर्तातरेणभुवशाश्रभावीष्याविका

राश्चयानजीवितम् गृहीतमपिचयमवमरेत्यजुतितदूसानुग

णतयानेकाकानवायेतया यथा रकस्तनेवपल्लवैरहमपिस्त्रा॰ ८१

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

छौः प्रियायाश्च गौरस्त्रामायां तिलिकिल्लीसुताः स्मरयन्मेकाः मुले
मामपि कोऽनायादतुलादूतिस्तवमन्देतवन्नमाप्याविया: सर्वैव
त्यमशोकवकेवलमरूपात्राणाप्रारीत्र: कत: शृङ्गारप्रवेयप्रसंगो
पिष्ट्रेणोव्यतिरेकविवदत्यात्यजमानोऽरसविशेषश्रुमाति दर्को॰
लोहितः शब्दमायिरक्तःप्रवज्ञानुरागः नवचप्रबोधकेविभावः
स्तदीयपल्लवरागाइतिमेतथ्यम् एवंप्रतिपादे मायोर्थेनाप्तिवः
प्रतपवदेनक्लेशायसहतत्यमादेनुलेकाराणांहियस्यासंक्लेषानु
गाहवने श्रुतेनैवाभिप्रायेणाभामटोऽस्तूर्यंप्रवत्स्यद्दोत्रायमादि
तुति दैष्णाद्विविधमिलुकानन्तन्त्यालङ्कारान्प्रदर्शनताविकी
षेषावृत्तविप्रलंभम सलयाकशृङ्गारेनव्यतिरेकमानयतोशोकसहृ
भनानाविदविलादीनाविप्रलंभपरिपोषकाणामवयुभावे
वः नात्यलङ्कारत्वयसन्निपातः किंतर्हि प्रलंकारान्तरमेव श्रु
षव्यतिरेकलक्षणेन रसैरुद्दिति वैचित्र्यतस्य प्रकाशेन हेतात्वात्व

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध. लो. ८२
82

स्यानान किंतर्हीति संकुचालंकारपक्षायं नन्वकिंवक्तव्यं किंवा गृहीतमि
तियस्याभिप्रायः यत्रद्विश्लेषविषयेएवशास्त्रे प्रकारांतरेणव्यतिरेक
प्रतीतिः क्रियते तत्रस्थविषयः यथा सद्दविनोभ्रादयः सद्दविर्वैरतव
गानिवेदनेनमादृ गुरावे ग्रन्यचवशात्म्लेषस्यविषयः ग्रन्थचव्यतिरे
कस्यच द्विविधविधेयविषयेलंकारांतरव्यक्ल्पनाक्रियते तत्संसृष्टेविष
यापद्मस्यपवस्यात् श्लेषप्रकृत्वेनैवाव्यतिरेकस्यात्मलाभ इतिन्यायेन संसृ
ष्टेर्विषयइतिवेन्व्यतिरेकस्यप्रकारांतरेणापिदर्शनात् तस्यतिसंक
रस्यैकवाद्विविषयेलंकारांतरयेप्रतिभोल्लासः संकरः सद्भवेषाइत्थ
कोविषयः यदिसद्दवि: सद्दविभि: सद्दविरिति श्रूयतीति श्लेषोन्यो
व्यतिरेकस्यादिशाहुत्वशाह्यस्यार्थेषु तत्वमित्यवेत्यत्र: ग्रन्थइतिरते:
न्याघ्रादयः ननेवंवाक्यान्मकंविषयमाश्रित्यैकविषयत्वादस्तुम
तन इत्याशंक्याह यदीति एवंविधेवाक्यालंकारेविषय इत्येकवंति
वर्तितंबोद्धव्यं एकवाक्यापेतया यद्येकविषयत्वमपाततंनदूषकं चिंत्य ८२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ष्टिः स्यात्तं करेणाव्यामनाव ननूपमागर्भो व्यतिरेक उपमावच्छ्लेषम
वेनैवयानेति श्लेषो व्यतिरेकस्यानुग्राहक इति संकरस्यैवैकविषयः
यत्र तु ग्राह्यानुग्राहकभावो नास्ति तत्रैकवाचकानुप्रवेशेपि संसृष्टि
रेव तदेतदाह श्लेषेति श्लेषबलानीतोपमात्वेनेत्यर्थः एतत्व
सिद्धवत्तिनेति गृह्यभावः किंतद्वेद्योपमायाः स्वशब्देनाभिधानेव्य
तिरेकोभवन्नुत गम्यमानत्वे नेत्याशंक्याह शब्दोपात्ते प्रकारांतरेणे
ति उपमाभिधानेनविनापीत्यर्थः एतदेवोदाहरति यथा नोक
स्यापायवाचो रदयरूपयदलस्याधरस्यापि शाम्यमागात्केशीलीत्वल
श्रीरहलिनवद्दितानोनमः कज्जलेन श्यामीत्यलिः एतेनात्र
रूपवातालोपमस्यविशेषोवर्तिः सेवान्यत्र श्यामत्वयन्तनिखिलदी
पदीपस्यदीप्तिः अत्रसाम्यप्रपंचप्रतिपादनेविनैव व्यतिरेको द
र्शितः श्यामाश्यामयित्नुश्यावेत्यर्थः दीपवर्तिस्यवाश्यामा वेणाश
मयितं श्यावातेतमण्वकज्जलेनेननोरदहनायित्नवद्दिहितैवदीप

ध्वं॰ लो॰ ८३

83

वर्त्तिस्वतन्त्रमसाधिगुणकाभवति यत्रोत्तमप्रकरणात्कजलेनोपरिवरणे
नयते गादर्को ह्येकदेशवर्त्ति: पुनः सालभाङ्क्षमतेनोत्थाप्यते साम्याति
साम्यस्योपमाया: श्वपवेनप्रबंधेन यत्यतिपादनेन सशाह्नेनतेनविना
यीत्यर्थः एतदुक्तंभवति यतीयमानैवोपमाव्यतिरेकस्याङ्गतायाहि णी
भवतीनाभिधाने एकं ठेनापेदितेतन्मात्रश्लेषोपमाव्यतिरेकानुग्रा
हिकेनोपात्ता ननु यथयथचनैवं तथापीह तन्नवेऽप्येनैवसोयायात्रात
दप्रावीण्ये स्वयंचारुत्वहेतुत्वाभावादिति श्लेषोपमाव्यतिरेकालंका
रभावमेवानुभजते तत्राह ॥ नात्र श्लेषमात्राच्चारुत्वप्रतीतिरस्तीति श्लेष
स्य व्यतिरेकाङ्गत्वेनैव विवक्षितत्वं न स्वतोलंकारतेत्यपि न वाच्यं य
त एवंविधविषये साम्यमात्रादपि सुप्रतिपादिताच्चारुत्वं दृश्यत एव ॥
एतदसिद्धं स्वसंवेदनबाधितत्वादिति हृदयेन गृहीत्वा स्वसंवेदनमुपकु
र्वाने य एवं श्लेषोपमामात्रेण चारुत्वसंपद्यतेऽस्मदादिदृष्टान्तरं दर्शयितुमिहत ८३
दीकरोति यत इत्यादिना उदाहरति यथा आक्रन्दाः स्तनितैर्विलोच

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नजलान्यश्रोंतफलांबुभिस्तरहितैदमुवश्यशोकशिशिरेनस्वल्यालङ्
त्रिप्रभैः ग्रंतसैदृशेनामप्रवेतवशाशीहृतिः समैवावयोस्तत्किं मामति
शुमसविजलपवनंदप्रमेवोपतुः इत्यादौ वसन्निर्वेदृणोकलानहृदयस्य
इत्यस्मिन्नुदाहरणश्लोके न नीयात पदेशनत्यशाङ्गोभिसेवनीयः श्रुत्यन्त
वैवकस्त्वमितिवयोजनम् एवं ग्रहणत्यागौ समर्थ्य नातिनिर्वहणैषितेभा
वं व्याचष्टे रसेति चकारः समीमायकारः समुच्चयार्थः योयवनात्यंते
निर्वोढुमिच्छति यथा कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेनब
द्धा दृढं नीतावासनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः भूयोनैव
मितिस्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं धन्यो हन्यत एव निह्नुतिपरः
प्रेयान् रुदत्या हसन् अत्र हि रूपकमात्रेण मतिर्निर्व्यूढैव बाहुलतिका
पाः पाशत्वेन रूपणं यदि निर्वाह्येत दयिताव्याधवधूः वासगृहं का
रागारं पञ्जरादीनि परमानौचित्यं स्यात् सखीनां पुरः इति भवनेनाततव
तेश्च वननायमेवं करोति तत्पश्यन्निदानीमित्यर्थः स्खलती कोपा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं॰ लो॰ ८४
84

वेशेन कलामप्यरागीर्येस्पशः कामो मीरित्याह भूयोनैवमिते वंचरण प
वमिति यद्वृत्तेनत्किमित्याह इष्टेष्वेनतयदाहि से सख्या गत्यादिनि दे
शेन कृत्यनपवेतिनन्वेषो व्याहितो नुनयो नुकथ्यते यतो सोदृशनेति
मितो हृत्यनिद्रुतिपरः प्रियतमस्यातदीयं व्यलीकं कामो ढुसमयैति प
रं समश्रुयेनिर्वोढुमिच्छमपि यथमाह इयावेन प्रत्यवेक्ष्यते यथा रूपाम्
सं गोचकिनदृदिलप्रेलितेरक्षिपातेनांडकायो शोभितानिशानिवेनांवद
भा रेखकेपातु उन्यरूपामिमतनुघनदीर्घाविप्रभूविलासान्हतैक
स्यबाविदपिनतेषी कृमाररूपमस्ति इत्याह समएवंबुध्यमानो लकाले
वमाभिव्यक्तिहेतुः कवैभवति निर्वोढुमितिनिःशेषेण परिसमाप
यितुमित्यर्थः रूपामात्र रसगाधिप्रियगतेनासपोढमातनिष्ठाकोठ
किनेन वर्णागात प्राप्तिनीतियाऽस्माल उन्यरूपामीति यत्नेनोत्थ
तेनावितसंपादनायेत्यर्थः इतीतिकर्तृ एवस्यामात्र रूपाभावेहि
दोलायमानो हृमर्वे प्रविष्टिमोनोऽवेचिदेकवशतिलभरति भावः भी

८४

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पिति योऽदिकानवद्यद्योभवतिनाशोसर्वत्रसमेकस्थंप्रापयतीत्यर्थः
शुत्रस्येत्तायामलङ्कारवस्थायांवर्णयाम्भ्रुतशलाकेसोरथ्यपयोयप्रका
नेतया निर्वादितमपिविप्रलंभस्यपोषकमेवजातम् उक्तप्रकारान्तेतिक्र
मेणनियमेनैवरसमेनादेनुः संपयनेलक्षंवतयापिविप्रलंभमपिमहाकविप्र
बंधेषुरसपनेवदृष्टाः ननुसतिसद्भावयोनितानमेनामहतादयोहाप
वणामालनपवद्वर्णभवतीतिनविभज्यप्रदर्शितं किंतुरूपकालं
कारवृगसंरयेयेऽस्यनेकवेनरसादिविषयेलक्षणादिग्दर्शिता नामनुस
न्नर्ययान्यलक्षणमनेकमालोचयलक्ष्यमशक्तित्वमनेनगोकमेवधने
वान्यानन्त्यपनिवभातिसुकविः समाहितचेतालक्ष्यमालोभवतिम
हीयानिति ॥ नन्वलक्ष्यनप्रदर्शितमितिसंबंधः शून्यलक्षणमिति प
रीतामकारमित्यर्थः तद्यथा शुवमेत्यमकस्यापि श्लेषरूपेणमित्यादि
यथामसैव शीतांशोरमृतच्छटायदिकराः कस्मान्मनोमेभृशं संप्लुष्यन्त्य
थकालकूटपटलीसंवाससंदूषिताः किंप्राणान्नहरन्त्यतोप्रियतमासम

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

जकलमंग्रालयैरलंते किमन्योन्यमेभिरहहानो वेत्सि कोयं गतिः ॥ इत्यत्र हि
रूपकमेदेह निरपेक्षानामलङ्काराणामेकपात्रारस्यविशेषकार्यत्वलम एवं वि
वक्षितान्यपरवाच्यस्य प्रथमे भेदे अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यात्द्वितीये भेदे विभक्तमा
द् क्रमेणप्रतिभासात्मायो ध्वानुस्वानसन्निभः षष्ठोयं प्रातिपदलक्ष्या
सोपि हेयाध्यवस्थितः अस्यापि विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः सेकसंख्यप्र
ताहृनुरणनरूपव्यङ्ग्यश्राब्दाशब्दशक्तिमूलोर्थशक्तिमूलश्चेति द्वि
प्रकारः प्रथमपादेनुवादेभायोरहनेनोपात्तः यत्तद्यारिहशब्दरण
मभिधानजशब्दापत्तयाव्रमणेवभाति सोपीति नकेवलमलक्तोधुनि
द्विविधः ध्वनिनापिकेवलमविवक्षितवाच्योद्विविधः प्रयमपिद्विविधः
एवेत्यपिशब्दार्थः विवृणोति अस्येत्यादिना ननुशब्दशक्त्या यत्रार्थान्तरं
प्रकाशतेसयदिध्वनेः प्रकारउच्यते तदिदानीं श्लेषस्य विषयएवापहृ
तः स्यात् नापहृतइत्याह आक्षिप्तएवालङ्कारः शब्दशक्त्याप्रकाश
ते यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवोहिसः यस्मादलङ्कारोनवस्तुमा

द्य यस्मिन्काले भगवान्प्रतापप्रकाशने मत्स्यावतारे वेदाः विधिनिविष्टस्मार्के विवक्षि
तः ॥ कारिकाराने हि भगवान्व्याजहेय यस्मादिति शूलेकारः भगवान्कच्छपे येन
वत्समात्रम् वत्सरूपेण भगवान्प्रतापप्रकाशमाने शेषः यथा येनभुक्त्वा
नोभवेनबलिजिन्कायः शुरानोपहतो यश्चाहंन भुजंगराहू वलयोगगोव
कोधारयत् यस्माद्धः खाणिमण्डिवेदादरइतिस्थितिवनामामराःपायात्स
स्वयमेवपवत्द्रयकरस्त्रांसर्वेदोमाधवः यशाहस्तशाहस्यार्थयेनेति ॥ ये
नधर्मेत्वाक्लिष्ठयामनः शंकरं शुभवनेनाजेनमुक्ताबलिनोदानवा
न्योजयतिनाहरयेनकायः शरामनद्धरणकालेस्त्रीवेशापितः यश्चाह
नैसमदंकालियाख्यंभुजंगंहतवान् देवदशाहेलयोयस्यप्रकारोविस्तीर
ण्युके: यश्चागंगोवर्धनपर्वतंगां वभूमियातालगनामधारयत यस्मिना
मस्तत्सस्यमघयशाहः किनतः शाश्वतम स्थालीतिद्विपवादुस्तस्याशिगोद
रः मूर्धापदारकः सनोमाधवो बिल्वः सर्वेपदः पायात् कीदृशोधकज
जनानांयेनदलयोनिवासोहारकायाकृतः यदिवामोमलेइषीकाभिः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं
लो
८६
86

तेषां द्वयोर्विनाशः कृतः द्वितीयोऽर्थः येन तु धवलकामेन सततावलिजितो विमलः
मेवधीकायः पुरा त्रिपुरनिर्दहनावसरे स्त्रीकृतः शम्बनीतः उद्धृतभुजंगा
पवहारावलयाश्रयस्य महाकिनीवयोधारयन् यस्य ऋमस्थः शशिमचंद्र
युकेशिवग्राहुः हरइति वनामस्तुत्यमाहुः स भगवानस्वयमेवांधकासुरवि
नाशकारी त्वां सर्वदा सर्वकालं त्वमावहतुमः पायादिति यत्र वस्तुमात्रेद्विती
यं प्रतीतेनालंकार इति श्लेषस्यैव विषयः शक्तिमस्राहू सकाविकागतस्य
अवकाशे तु दर्शयितुं वोपक्रमते नन्वलंकारांतरप्रतिभायामपि श्लेषस्याव
पदेशाइति प्रदर्शितं महोद्भटेन तस्तुनरपि शाह्नशक्तिमूलोधनिनिरवका
शाङ्गन्याभेदमुक्तं शक्तिमइति तस्यमर्थः यत्र शाह्नशक्त्या साक्षादल
कारं वाच्यमलंकृतिभासते स सर्वः श्लेषः यत्र तु शाह्नशक्त्या सामर्थ्यादिमेवा
च्यव्यतिरिक्तं वस्तुमेवालंकारांतरं प्रकाशते स ध्वनेर्विषयः शाह्नशक्त्या
साक्षादलंकारांतरप्रतिभा यथा तस्याविनापिहारेणानिसर्गो देवदावि
क्ति जनयामास तनुः कृत्सावित्रिस्मयं तनपयोयधो श्रुत्रंगगारत्यभिचारीति विस्मया

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्क्षोभात्ः साक्षाद्विरोधेनैकात्म्यप्रतिभासोपि विरोधच्छायायास्तु गृहीतः
श्लेषस्यार्थविषयः ननु न स्यानोपस्वरूपस्यपने: शब्दैकक्रमव्याप्यप्र
तिभासस्यानुधनेवोध्येनु श्लेषेणाविरोधेनुचाव्ये जितस्यविषयस्य तस्मा
विनापीति अपिशब्दोर्थविरोधमात्रव्यवच्छेदार्थं हृदयाभिधायार्कि नियच्छति
द्वयोर्हृदयमिति हृद्यारिणोर्हृद्यो विद्यते ययोस्तो हृद्यारिणाविति अतएवावि
रूपयमाह स्वभावार्थेर्प्यापोहलकः अपिशब्दाभावेन न तत्प्रत्यायेदयामि
धानात् स्वसौन्दर्ये दुरवलनयो विस्मयहेतोपपने: विस्मयात्क्षोभात्र इति
हृद्यतामभिप्रायेणोपात्तेयथाविस्मयः श्लिष्टेन प्रतिभाति विस्मय इत्यनेन
तच्चाविरोधोपि प्रतिभात्यणीत्यनेन व्याहृतं ननु किं सर्वव्याप्रधनिनो ली
त्याप्रकाराद्र शब्दश्लेषेति विरोधेनवेति ग्रहणेन श्लेषविरोधसंकरालंकारो
यमिति दर्शयति अन्नयहयोगादेकतन्त्र्यात्ग्रहणेनिमित्ताभावाद्वि
पाहेन स्यात्त यथा ममैव श्लाघ्याशेषतनुं सुदर्शनकरः सर्वाङ्ग
लीलाजितत्रैलोक्यां चरणारविन्दललितेनाक्रान्तलोको हरिः बिभ्रा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

णां मुखे सिन्दुरपमखिलं चंद्रान्मवद्भुदे यत्स्थाने यास्तनतो रपशुपदपिकं.
मारुकिरणौ वो वमानसृष्ट्यावाच्यनयैव व्यतिरेकच्छायानुप्रासोऽलंकारः ध्वनीय
ते एव ॥ मद्दर्शनेन वर्षं वर्षं येयस्य व्यतिरेकपदेन मद्दर्शनेन ज्ञाप्यो व कवाचेवय.
स्यवर्णावि दलललिते त्रिभुवनाकमलः श्रीरामरूपेन चल्यपरि यत वाच्य
तयैवेति स्तनतो रपशुपदपिकामिति शाब्देन व्यतिरेकस्तोकतान यथाव॥
भुतमसृतिमलमहत्तांयलयमक्षातमः शरीरमादेव मरणवृजलवृ
भुजगाजे भ्रमयशक्तेविषविषवियोगिनीनाम् भुजगशाखासंयद्भावलोचना
वलादेवविषशोअलमभिधायापिनविरं मन्मदते शुपितद्वितीयमर्थे.
हालाहललक्षणमाह तदभिधानेनविनाभिधायायाएवसमासमताल भूमि
प्रभृतीनामवर्णतानां साधारणवार्थः यथावा वसद्विश्रममाणम
केवलकश्रुतिम्मदिग्रपविमलाजः मग्रंवुडिग्रदाणपमतावेद्रुणक्रलिग्र
स्मिश्रगाद्वा श्रुवत्रपकच्छायानुप्रासोऽलंकारो व्यनयैवावभासते ॥ नि
राशीकृतनेनरावडितानियानिमानमानिशाक्तहृदयानितान्येवकोचन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

पंकजानि स्मरसारत्वात् तैर्हृतभूतैः निस्तादिग्गुणपरिमला इति यस्तत्पला
यमानाः गुणवद्भिर्विशाणेन प्रसराबाहुपविद्याणपवाजैर्द्रुतइतिगजेन्द्र
गण्डवणाश्रमदिग्वशाहः परिमलगण्डस्थोदानगण्डस्थ्रशोरत्नसौरभमद
लक्षणानर्थोऽनर्थान्तिपाद्यपिनपरिममाभिधाव्यापारानुभवेलीति उक्तस्त
त्रपरिहितीयमप्यर्थमभिदधत्येव एवमादिनमस्यावक्रेषशब्दश्लेषैवकार
स्यावक्रेषदर्शयितुमाह ॥ स्वादित्तिमोऽलंकारोऽपगतः शब्दान्तरेणाभि
हितस्वरूपस्तत्रशब्दशक्तान्दूवानत्वेनापरपरौपम्यर्थनिश्चितिद्वैवशब्दः
नत्रवक्रोक्त्यादिवाच्यालंकारव्यवहारएव उभयार्थप्रतिपादनशब्दशक्त
प्रयोगोऽयुक्तावदेकतरविषयनियमनकारणमभिधायनास्ति यथा. येन
ध्वस्तमनोभवेन यत्रवाप्यनन्तरद्वितीयाभिधाव्यापारसंज्ञावावदेकं प्रमा
णमस्तियथा नमस्तादिनेन्यादौ वमहीत्यनन्तरावत्सोऽर्थोऽभिधेयएवेति
स्फुटएव । यत्राभिधायापवक्तरवनियमहेतुः प्रकरणादिर्विद्यतेतेन
द्वितीयस्मिन्नर्थेनाभिधासंज्ञामहे तत्रद्वितीयोऽर्थोऽस्मा वादिनमस्याते

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो. ८८ ४४

तत्रापि यदि पुनस्तत्तारकशब्दो विघटते येनासौ नियामकः प्रकरणादिरपहृत
सूलिकः संपद्यते श्लेष एव ताभिधायाः शक्तिर्योपि नापि समीशतिसतेव तत्रापि
न धनेति विषय इति तावत्प्रथम न शब्दोपि शब्दार्थभित्रक्रमः शाब्दिमत्त्वोपि
शाब्दिमतया ऊर्णिति सम्भावयितुमारव्योपीत्यर्थः न तस्माद्वाच्यत्वमः शा-
ब्दान्तरेण तेनाभिधायाः प्रतिप्रसवनादभिहितस्वरूपः संपन्नः पुनः
ग्रहणेन प्रतिप्रसवं व्याख्यानेन स्तवयति तेनैव कारणाभावश्शाब्दिमाभासं
निराकरोतीत्यर्थः वक्रोक्त्यादिकाव्यालंकारविषयमनुवादइति यथा
दृष्ट्या केशव गोपरागहृतया किंचिन्न दृष्टं मया तेनैव स्खलितास्मि नाथ पति
तां किं नाम नालम्बसे एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिर्गो
प्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम् एवंजातीयकः सर्व एवम्
वनुकारो मवाच्यत्वविषयः दृष्ट्येत्यत्र गोपरागलिप्तनयया दृष्ट्या न किंचिद्दृष्टं
मया तेन नु कारणेन स्खलितास्मि मार्गे तां पतितां सतीं मां किं नाम कस्माद्वि
लग्ने न येत्वालम्बसे दूरेण न यतस्त्वमेवैकः प्रतिशयेन बलवान् मित्रे गात्रे तेषु सम ८८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तेषामबलानां बालकृद्धांगनादीनां त्रिविभ्रमनर्मांगनं मरणाकुर्वतांग
तिकालंबनायुपायः स्पेवं विधे धैर्यपरा अनेन प्रकारेणेन नियंत्रितानामिया
प्तकयः प्रात्मान्त्रयापि द्वितीयार्थं व्याख्यास्यमाने भिप्राप्ताति निरु
ध्यमानापि सतीमलेशमित्यनेन प्रत्युज्जीविता श्वश्रमलेशम स्तवनमि
त्यर्थः स्वलीभावनेहि स्तवनेमेव दैकेशाव वोपस्वामिन् रागहतयाह
स्पेतिवासंबंधः सवलितास्त्रिचुंडितचरित्राज्ञानाम्नियतितामितिभरे
भावंमांशति एकरत्नसाधारणसौभाग्यशालीनत्वमेव यतः सर्वासाम्
बलानां मदनविधुरमनसामीर्ष्याकालुष्यनिवासेन सेव्यमानः सन्नाति
जीवितरक्षोपायः स्पर्थः एवं श्रृंगालंकारस्याविषयमवस्थाप्यधुनेदाह
॥ एतत्तत्सामर्थ्यादितिभ्रमदलेकारांतरेषु प्राचुर्यान्मुखप्रकाशते समर्थ एवधु
नैर्विषयः यथा श्वेतांतरे ॐ स्फुसमयपुनामपमंदार ब्रजंभनगीयामि·
धानपुलमल्लिकाधवलाहुट्टोसामहाकालः ॥ ॐ स्फुसमसमयात्मकं य
धुगामास्तवर्यंतदुपमंदरनधवलानि हृद्यानि श्वहानिश्रायणायेनना

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध॰ ली॰ ८५

89

त्फुल्लमल्लिकानां हासो विकसनमिति तथा च फुल्लमल्लिकाप्रकाशव
लात्तु हासो मेति लक्षणया व्याख्याने जललक्षणया नमिलेनतुल्यमेतस्मात् मह
ह्रासादिनिदेशे दूर इति वाहृत याथोगात्कालः समयः यत्र लक्षणेन प्र
लाचति तत्पर्याभिधानशक्यः शक्यतावच्छेदकसिद्धेः समुदायप्रसि
द्धिर्बलीयसीति न्यायेन समाजे वेने महाकालप्रकृतयः शाह्यप्रकमेवार्थ
मभिधायकत्वेन न्यायप्रवर्तकं वेनेतरम योगवगतिधनेन व्याख्यानादेव शक्य
तिमलात् तत्रैव विप्रमन्तेतयनवेतयो शाह्यानोस्वेमर्थोतरे भिधानतय
तेन लक्षणानिरूपयेतरेरूपतदभिधायकेरव इति पञ्चालीयेषिताभिधा
शक्तिकेभ्यः पवनेभ्यः इति पक्षिधनेन व्याख्यानादेवेति शक्यशक्तिमूलत्वं
प्रथते वा तिविरुद्धम् युक्तोत्तमाभिधेवद्वितीयार्थसामर्थ्यं ग्रीष्मस्वभाव
लादेवतादिविशेषमाहृष्यान्वयं महकाविवेनयेत वलेबनेतत्तोषनन
व्याख्यारूपोच्यते इति एकेनतु शाहल्लवृषलावद्धेदेवतेति शाह्नस्यार्थस्त्रपि
शक्तिमेदाद्धेदमेद इति दर्शने द्वितीयः शाहल्लयानीयतेसद्धकदा ८५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

विदमिपार्थ्यापावाषयोभयोद्वरदानायस्चेनोथावनीतिषश्चोद्वरादैवात
त्रशाहूं तरवलाहस्पितदयौनंश्वतिपत्रशनीयमानम्नलनासनीयमानमे
वधुकामितिश्नवेनहितीयपत्नव्याघ्यानेयुदर्थसामर्थ्यानेनद्वितीया
भिधैवषतिशस्यतेननद्विहितीयोयोभिधीयतेएवनधमनेनरदेन
ंनुनस्यद्वितीयार्थस्पषतिपत्रस्पषसुमार्थेनयाकर्वाणकेनस्यकेया
त्रुपणानावज्ञाधेवनवान्यनः शाहादितिसाधनेनव्याप्यावानयामि
धाद्याकेःकस्याच्छिदप्यनाशकनीयत्वात् तस्यावद्दितीयाशद्धशक्ति
मेलनयाविनानस्यात्रुपणायाश्चनुष्यानानात् शतुपवालकारधतिर
यमितिप्रुक्तंवदन्यतेवासंबंधाभिधायिर्वेचमाश्वसादीदिन्यादि शवंच
नुमलेपणेदैवासंबडनातिराश्कलायेनधसलेन्यत्रसंबडनोनेवभा
ति तस्याविनापीन्याद्यापिशाहेनश्राव्यन्यत्राधिकशाहेनश्रमिमि
त्याहैवत्रुपकेणासंबडतानिवाश्वनेतिनान्यथेम यथाव उक्तं तःशा
हमज्ञार:कालागुरुमलीमस: पयोधरभरस्तन्व्या:केनवक्रमिला

६०

ध्वं॰ लो॰ ८

१०

खिलम् यथावा दमानंदाश्रजानांसमवितमसमयात्रिःसह्रैः पयो
भिः पुरीक्लीविप्रकीर्णादिशाविरमत्यक्रिसंहारभाजः सीमाप्राग्रीवेड
त्वयमवभवमयोदन्वदुत्तास्वनावोगावोद्यः पावनानोपरमपरिमितो
प्रीतिमुन्नाहयंत्र एवं पुरहृदरेण शाहशासनाप्रकाशमाने सन्यप्राक
रणेकेर्थांतरे वाक्यस्यास्य उपर्योभिधायित्वमाशंसानीदिति अप्राक
रणिक उपाक्रयमानोपमेयभावः कल्पयितव्यः सामर्थ्याद्दिप्ताद्दि
मापभूषानधारापाउरू इति भित्रुण्वंभूषाद्दनुत्तानोपमेयत्वमप्यस्य
नेविषयः पयोभिविलिप्यानीयैतो घुसहावधूमएकवद्वाङ्क्वनं च
ताबोवधूमय् सरमयश्व अमंबराद्ग्धोभिधायित्वमिति अमंबध्य
मानमेवेत्यर्थः उपमानोपमेयभावइति तेनोपमावरूपेणव्यतिरेव
नतिहू्वादयो व्यापारमात्ररूपाण्वाचास्यादुपनीतेः प्रधानत्रिघ्नो
तिस्थानंतरूपमेयादीति सर्वत्रालंकारध्वनौमन्तव्यम सामर्थ्यामिति
ध्वननव्यापारादित्यर्थः अन्यायवालंकारः शहूप्रातिमत्वानु

८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्वानुरूपं यं येषु नो संभवं नेव तथाहि विरोधाभिधायि पदाद्व्याप्तिमत्वानु·
स्वानुरूपो रूपणेनैव यथा स्यादवीक्षणतायामनन्तपदवर्णेनेभहृवाण
ण यत्र च मत्तमातंगगामिन्यः शीलवत्यश्च गौर्यो विभवरताश्च श्यामाः
पद्मरागिण्यश्च धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदिश्वसनाश्च प्रमदाः
यत्र हि वाच्यो विरोधः काव्यानुग्राहकः श्लेषप्रधानमिति तत्प्रधानं वक्तुं सामा
न्यच्छलेन विरोधालंकारस्याप्रकाशितत्वात् मत्तमातंगेति मातंगाश्च
ण्डालांश्च गच्छन्तीति विरोधः विभवरता विभवमदाढ्या श्यामा नीलि
ताः पद्मरागवत्यश्च काशपद्मसरसलोहितमयूखाश्च धवलैर्द्विजैर्दन्तैः
शुचिनि निर्मलं च वदनं यासाम् यत्र हि साक्षाच्छब्दनिवेदितो विरोधालं
कारस्तत्र हि श्लिष्टोक्तौ वाच्यालंकारस्य विरोधस्य श्लेषस्य वा विषयत्वम्
यथा हर्षचरिते समवाय इव विरोधिनां पदार्थानां तथा हि सन्निहि
तबालान्धकारा भास्वन्मूर्तिरित्यादौ यस्मान्न श्लेषो नैकोऽत्र काव्यत्र पायो
न त्वयो विरोधश्लेषयोर्वैविध्यकरः तस्य विषयत्वेन सविषयो भवती

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध॰ लो॰

त्यर्थः नैवं विशेषश्लेषे वाच्यालंकारत्वं स्वदमिति ज्ञापवन् उदाहरति स
मति बालेषु केशेषु प्रकारः कार्ष्ण्ये बालः प्रत्यग्रश्चांयकावन्तमः नत्र
मालेगन्धाग्रवपि पमेहृपेपश्चमकारः सविशेषणेन कणवस्तुग्रयाप्रति
पमेसर्व्वयमेनैवानकविद्युमन्वाषेयदिसमुच्चयार्थः स्यादित्यभिप्रा
येणोदाहरणान्तरमाह यथा वा ममैव सर्व्वैकसरणमक्षय
मधीशं धियां हरिं कृष्णम चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नमत चक्र
धरम अत्र हि शाब्दशक्तिमूलानुरूपो विरोधः स्फुटमेव प्रतीयते
॥ श्रवणमूलमत्यत्रपरमशहकथ योगीशः सकलधियामीशः
योहरिः कपिलः सकलधेकुलः चक्रः पराक्रमयुक्तोयस्मात्मासक
थनिष्क्रियः श्रुतिणामनयुक्तवोयोनाशयिनामकथेवक्रेवहुमाने
नधारयति विरोधश्रुतिविरोधनमित्यर्थः प्रतीयते इति स्फुटं तेनोक्त
ते एवं विरोधव्यतिरेकेपि दृश्यते यथा ममैव त्वयेत्सु ज्वलयति ल
ननसेयेवानलोज्ञातिनोयेशस्मातिसरोकरदृश्यपमधः द्विमाज्ज्वा

91

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

सद्भूते येभ्यर्थसत्वभाविनः क्षितिभूतां येषां मतानां शिरोमणिजं भय
पितेस्तिनपतेः पादः स्थितेर्मलनः पञ्चमेव्यपि साहूपार्किम् लान्तुला
नुभूपाधनिषन्नाणः संभवेतिनिरुपयं मह् हृयेबन्धमन्नेयाः रहन्ते गंथ
विलसभयात्रभयंवः हृतः नहिर्दुद्गास्यन्तेन्थवपणलिदवामनेउङ्ग
सेते उभयवध्यमात्मनोगुलीः पाद्मीयुवयवरूपाश्रेत्मर्थेः समहशाद्ग
शान्तस्वधनिकुकार्येषामनुष्टंबंदर्शयति श्येषान्तुष्टवलनोथ
प्रार्थेः सेश्काशाते गुलान्तयेलवलन्यहद्ग नकस्मिं विनालतः यत्रा
र्थेः सक्ताममूर्खा हृयातनमलिख्यनकि शाह्याणार्दविनेवमोर्येशान्त
द्वेवानामानुसानेगाप्रमेन्द्रयोधनिः श्रुन्यइतिशाहूशाकनुद्रवान्त्व
नः मान्यर्पलेति श्रुभिपाश्रापाबनिराकबलापरमिदेंधननपापार
माहूनन्नतात्पर्येषाकिं साहिवावयार्थ्यश्रनीनावेबोपदलीलोनु लेशा॰
क् श्रुवनेनैवाशायेनरूशैयावहे यचेति स्वतइतिशाकुः स्वशाहेनया
ख्यातः उर्कि विवेनेतिव्यावहेशाहूयापारेविनेयेति उदाहरति ॥ ५

ध्व. लो.
५२
92

या एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी लीलाकमलपत्राणि गण
यामास पार्वती अत्र लीलापत्रगणनमुपसर्जनीकृतस्वरूपशब्दव्यापारं
विनैवार्थान्तरं व्यभिचारिभावलक्षणं प्रकाशयति न चायमलक्ष्यक्रम
व्यंग्यस्यैव ध्वनेर्विषयः यतो यत्र साक्षाच्छब्दनिवेदितेभ्यो विभावानुभा
वव्यभिचारिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः स तस्य केवलस्य मार्गः यथा कुमा
रसंभवे मधुप्रसंगे वसन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णनं मनो
भवशरसंधानपर्यन्तं शंभोश्च परिवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादि सा
क्षाच्छब्दनिवेदितम् इह तु सामर्थ्याक्षिप्तव्यभिचारिमुखेन रसप्रतीतिः
तस्मादयमन्यो ध्वनेः प्रकारः ॥ अर्थान्तरमिति लज्जात्मकं साक्षादि
ति व्यभिचारिणो यत्रालक्ष्यक्रमतयानुवर्णितेष्वेव प्रतिपत्तिस्वभावा
दिबलात् यत्र साक्षाच्छब्दनिवेदितत्वं विवक्षितमिति न पूर्वापरविरोधः
पूर्वसूक्ते व्यभिचारिणामपि विभावमात्रेणाहृतेः प्रतिपत्तिरित्यादिविल
रतेः एतदुक्तं भवति यद्यपि रसभावादिरर्थो ध्वन्यमान एव भवति न

५२

वाच्यः कदाचिदपि तस्मानसंलक्ष्यक्रमस्याविषयः यत्रहि विभावानु
भावेभ्यः स्थायिगतेभ्यो व्यभिचारिगतेभ्यश्च पूर्णेभ्यः कृतिरिति एवं स
व्यक्तिरलक्ष्यक्रमः यथा निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं संधुक्ष
यन्तीव वपुर्गुणेन अनुप्रयाता वनदेवताभिरदृश्यत स्थावरराजकन्या इ
त्यादौ हि संपूर्णालंबनोद्दीपनविभावतायोग्यस्वभाववर्णनम् प्रतिशद्धीतेष
णयिप्रियतमाविलोचनेनस्तानुपयत्नमेव सम्मोहनंनामचपुष्पधन्वाधनु
ष्यमोघंसमधत्तबाणम् इत्यनेनविभावतयोपयोगः उक्तः हरस्तुकिंचित
विवृत्तधैर्यश्चंद्रोदयारंभइवांबुराशिः उमामुखेबिंबफलाधरौष्ठेव्यापार
यामासविलोचनानि इत्यत्रहि भगवत्याः प्रथममेवतत्प्रवणतावस्थचेष्टा
नीतदुन्मुखीभूतचात्मपरिणायिप्रियतयाचपक्षपातस्य संविततस्यगाढा।
भावाख्यस्यात्मनः स्थायिभावस्यौत्सुक्यावेगचापल्यहर्षादेश्च व्यभिचा-
रिणः साधारणीभूतोनुभाववर्गः प्रकाशित इति विभावानुभावचर्वे
णैवव्यभिचारिचर्वणायां पर्यवस्यतो व्यभिचारिणो पारतंत्र्यादेवयाऽह

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो. ८४

93

सत्र कलत्रस्यापि सर्वेषां विश्रान्तेरलक्ष्यक्रमत्वम् इदं तु पद्मदलगणनमधो
मुखत्वं चान्यथापि कुमारीणां सम्भाव्यते इति उक्तमिति लज्जायां विश्रम
यति हृदयमपि तु प्राक्तनैतच्चर्यादिवृत्तान्तानुस्मरणेन तत्र प्रतिपत्तिक
रोतीतिक्रमस्यैव च रसस्य यातिरूपव्यभिचारिसत्त्वरूपपर्यालोच्य
मानेभातीति न तद्रूपे लयाल्लक्ष्यक्रमत्वेन लज्जापेलयात् तु नालक्ष्यक्रमत्व
म् एवमेव भावमेव शब्दः केवलस्यानुसरयति उक्तिं विनेति यद्युक्ते त
स्य वक्तृत्वं दर्शयितुमपक्रमते यत्र च शब्दव्यापारसहायोर्थोर्थान्तरस्य
व्यंजकत्वेनोपादीयते स न अस्य ध्वनेर्विषयः यथा संकेतकालमनसं
विटं ज्ञात्वा विदग्धया हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् अत्र
लीलाकमलनिमीलनस्य व्यंजकत्वमुक्त्यैव निवेदितम्॥ शब्दव्यापारा
स्यार्थे अस्येति सलक्ष्यक्रमत्वं तथापि स्यादेवेति भावः॥ उदाहरति
संकेतेति व्यंजकत्वमिति प्रदोषसमयप्रतीतिः शेषः उक्त्यैवेति श्लोकप
दरचनेनेत्यर्थः यद्यपि चात्र शब्दान्तरसन्निधानेपि प्रदोषार्थप्रतीतिनकस्य ८४

विद्धभिधानशक्तिः यदास्येति व्यंजकत्वं विद्यते तथापि शब्दैर्नैवोक्तस
मर्थ्यमर्थान्तरस्य व्यंजक इति नतत्र धने ये ज्ञायमानतो दितश्च कृताम
कत्वेशाणितेन तद्यदूलितम् यथा कश्चिदाह गंभीरोहं नमे कश्चित्कोपि
वेदतत्त्वं वितनुं कश्चिद्ब्रवीमीति तेन गांभीर्यं स्ववचनार्थः प्रत्युतापि कृतत्व
व श्रुतत्वाह व्यंजकत्वमित्युक्तं वेति च प्रकारान्तरकारत्वयोग्यसंख्यातेन
तीयप्रकारस्तु वनेवैकनयत्नेन कवेर्मीमांसायेन स्वार्थात्प्रणामवतरण
यदं प्रतिपादितमिति तत्र यथा च शास्त्रार्थशतमालिनी मोपि व्यंजयोत्थैः
कविनाश्चनः यत्राविष्क्रियते स्वतया सान्येवालेकृतिर्यदनेः पाठशा।
स्त्रार्थ्ये शतता शास्त्रार्थे शतमालावालिनी मोपि व्यंग्यं व्यंग्योत्थैः कविनाश्रुनयत्र
स्वोक्त्या प्रकाशीक्रियते सोस्मादत्तुला नोयम व्यंग्यस्याह नेवमयव
क्रमः प्रलम्बकमव्यं यस्य स्ववाधने मतिसंभवेस्तत्रापि गम्यालेका
रः ॥ तेन बोकप्रकारद्वयेनायमपि त्रितीयः प्रकारो मतव्यं ग्दत्वयः
शास्त्रार्थे प्रशास्त्रार्थो विन्यकशोयः सान्येवेति न धानेन्म्रो गुपिन्न

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं
प्रौं
२४
94

श्लेषादिरलंकार इत्यर्थः अथवा ध्वनिग्राह्येनालक्ष्यक्रमस्यालंकार
स्यालिंगिनः सत्त्वयोषीमाशालेकारापेक्षयाक्लिष्टतीयालोकोऽलंकारश्च
लंकार इत्यर्थः एवमेवद्वहमौधिह्यापान्नावसते ग्राह्यमाकेनादिना न
व्यग्राह्यमानायथा वर्षेमागाविषार्देयुमसनूमरुजवेसंन्यजोधेश्च
तंकंयः कोवाग्नुरुसेभवन्तवलविदाजेभिननावयाहि प्रत्याख्या
नेनवाणाक्षितिभयग्रामनुक्तस्वनाकारयितायसेलक्ष्मीसदाहः स
हन्तुवितिमयस्मृतापयोधिः विषमतीतिविषादः ग्रुधेप्रहतम
गिमित्यवायोमेतस्यः कपः भृपोयतिः कोत्रसेवा नवगुरुः व
लभिदाहेन्द्रोलाजंभितवगात्रसंमर्दनानाकंवलभिनलेनापुसकारिता
न प्रत्याख्यानमिति ववयैवाक्लिष्टतीयार्थोद्भाभिधीयतेइतिनिवेदि
तम कारयितेति साहिकमलापुण्डरीकावमेवहृदयेनिधायोच्यते
तिभयमेवं वेदांतवाणांप्रत्याख्यानंकरोति स्वभावसङ्गमारतया २४
मदवान्दोलितजलधितरंगाभंगापयाऽऽलीकृतानेनप्रतिबोधयितानत॰

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्मरणीवरणमन्यत्रदेवोद्धरनेन शुचयाहीतिवाहुमिनयाविशेषेणास
कलनुणाद्दर्शकेनकृतं श्रतएवमेयमुद्धामित्याह इत्युक्तप्रकारेणाभ
यनिवारणव्याजेनस्मरणाप्रत्याख्यानमेयमुद्धोलक्ष्मीकारयित्वापयोधि
र्यस्मैतामदात्मवायुष्माकेइरितेदद्वितिसंबंधः श्रयमुक्तायथा श्रवा
प्रोतेत्रवह्रूपाविणतवयसामगृहीत्वतातोनिःशेषागावकमेश्रमस्थिथि
लतनुः कुंभसंभवोत्याव श्रस्मिन्पापादमेकाकतिपयदिवसप्रोषितश्रा
णनाथायाश्चेयेन्यतनकणाकथितमवदत्याहइतिबीजमवम उभयशृंगा
यथा हन्मानकेशावगोपुरागाहतयेत्याहौ अत्रैकैकस्यपदस्यव्यंजकत्वेह्रूद
यैः स्वकल्पमितिस्वकंठेननोक्तम व्याजशाह्हात्रम्बोक्तिः एवमुपसंहारे
व्याजेनप्रकारद्वयमोहाहरणनिरूपणतीयप्रकारमाह उभयेति शङ्कः
प्रतिमावव शाङ्कशुभ्रवपूतन यावदत्रराधारमणस्याविलनकणाज
नकम्नानुरागगाविसांपदवंनविदितंतावदर्थीनरस्याश्रतीतेः सलेश
मितिम्बोक्तिः एवमर्थप्रात्युद्भवस्यसामान्यलक्षणमनेकेषांपल॰

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

धं० लो० ९५

95

कारस्य शब्दस्य विभक्तो विषय इत्युक्तः अधुनास्य भेदप्रभेदनिरूपणं करोति ॥
प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः संभवी स्वतः । अर्थोपि द्विविधो ज्ञेयो वस्तुनोन्य
स्य दीपकः ॥ अर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यंग्ये ध्वनौ यो व्यंजकोर्थ उक्तस्त
स्यापि द्वौ प्रकारौ कवेः कविनिबद्धस्य वा वक्तुः प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरए
कः स्वतः संभवी च द्वितीयः योर्थान्तरस्य दीपको व्यंजकोर्थ उक्तः सोपि
द्वितीयः न केवलमनुस्वानोपमो द्विविधः यावत्तद्दीपको यो द्वितीयः सोपि
व्यंजकार्थो हेतुविभेदद्वारेण द्विविधः इत्यपि शब्दार्थः प्रौढोक्तेरयं वा तत्र भेद
माद्भूत्वा अर्थशक्त्यादिमा तेनैतत्त्रयो भेदाः संभवंति प्रकृष्टेण रूढः सं
पादयितव्येन वस्तुना यामलल्लुशालः प्रौढः उक्तिरपि समर्पितव्यवस्तुपि
होचिता प्रौढेनुच्यते कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो यथा सज्जेइ सुर
हिमासो ण दाव अप्पेइ जुअइजणलक्खमुहे अहिणवसहआरमुहे
णवपल्लवपत्तले अणंगस्स सरे ॥ सज्जयति सुरभिमासो न तावदर्पयति
युवतिजनलक्ष्यमुखान् अभिनवसहकारमुखान्नवपल्लवपत्रलाननंग ।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

स्थगयन् अत्र वसंतेनोद्दीपनेनांगस्य नमस्तामस्त्रयति केवलं न तावदर्पयती
त्येवंविधया समर्पयितव्यवस्तुयंणाऽऽघालयोन्यासदृकारोनेहिनीव संत
द्दृष्टयायन्नुद्धात्रोधन्यमानं मन्मथोन्माथकस्यादेभूक्रमेणगाढगाढी
भविष्यन्तेविनक्ति: शैढ्य: ॥ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरी
रो यथा शिखरिणीत्यादे यथावा सायंरवितल्पस्थमनोद्वाणदृष्टयलेव
मसर्णसंतेहि अभ्युत्थानमिवव्रम्भदः सहिस्फुरिलान्तद्दष्यणेहि ॥ अत्र
लोहितंबिंबफलमभ्युत्थाद्दशानीति अंजकतालाकाचित् यदान्न कविनिब
द्धस्य सखाभिलाषसमुत्कृष्णस्य वक्तुरित्य प्रौढोक्तिस्तत्तोव्यंजकत्वम् सादराधि
तीर्णयौवनहस्तालंभेह्वावामयत्रमसमाभ्याम् अभ्युत्थानमिव मन्मथस्य दत्ते
नवस्तनाभ्याम् स्तनौ तावदिहप्रधानभूतानन्तोपिगौरवितः कामस्ता
भ्यामभ्युत्थानेनोपचर्यते यौवनेनावयोः परिवारकभावेनास्थितमित्येवं
विधेनोक्तिवैचित्र्येणवदीयस्तनावलोकनप्रवृद्धमन्मथावस्थः को न
भवतीति भंग्यासाभिप्रायधनन्तेकृतम् तं वक्तारूपेनोद्गतौस्तनावि॰

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

धं. लो. ९८

९६

तिद्विवचनेनव्यंजकतानकेवलमिति उतिवैचित्र्यंतावन्स्वर्वेनयोपयोगि
भवतीतिभावः स्तनः स्तंभवीययोश्चिन्त्येनवद्विरपिसंभाव्यमानस्तज्ञाग्रेन
केवलंभणितिविशेषेणैवनिष्पन्नशरीरः यथोदाहृते एवंवादिनीत्यादि य
थावा सिद्वेपिच्छकलाहराजाश्चावादः सवाङ्खिणीभमरः सप्तापलवश्च्रण
माहणाणंमुत्ते सवत्तीण ॥ क्षितिविपिञ्छकलीशराजायाज्ञाथसखाविली
भ्रमति सुखकायफलरचितप्रसादनानांमध्येसपत्नीनाम् क्षितिमात्रमात्मणमे
चतदामतस्पृहति अन्यासतासकोहक्लिनोपमारयदिति बहुवचनेनात्र
मुत्रसखेभावंरचितानिविविधभंगीभिः प्रसादनानीतितासांसंभोगसु
खिमाभावान्नडिनरतिः प्रदर्शिता गर्वश्चबाल्यादिविवेकादिनापिभवतीति
नात्रस्रोकिमस्त्रावः शंकः एवचार्थोयथायथावर्ण्यतेसास्लीवावर्णनाव
द्विरपियदिप्रत्यन्नादिनालंक्रियते नूयात्तयासौभाग्यातिशयंव्याप्यवष्टा
योतयति एवमर्थशक्त्युद्भवोपिभेद्धायस्तमाश्रमव्यंजनीयतेवस्वयमुक्ति
रूपयाविरूपितः इदानीमन्नसेवालंकारानुद्देशंजनीयेलंकारवर्धनीत ९८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मपि भवतीत्याह ॥ अथ यत्रैकेरलंकारो यत्राप्यन्यः प्रतीयते अनुस्वानो
पमव्यंग्यः सप्रकारोपवोधनेः वाच्यालंकारव्यतिरिक्तो यत्रान्योऽलंका
रोऽर्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानोऽवभासते सोऽर्थशक्त्युद्भवो नामानुरणनरूपो
व्यंग्यप्रभेदो ध्वनिः ॥ अर्थशक्तेर्नकेवलं शब्दशक्तेरलंकारः प्रतीयते श्वीन
नीत्या यावदर्थशक्तेरपि यदि वा केवलं शब्दशक्तेरलंकारः प्रतीयते ।
यावद्यत्रालंकारोऽपीति शास्त्रार्थः अन्यथा ह्यर्थशक्त्याख्यावशेषे वाक्यमिति ॥
तत्र प्रविरलविषयत्वमाशंक्य कश्चिदन्यत्र रूपकादिरलंकारो वर्ग्यो यो वा
च्यतोऽश्रितः स सर्वो गम्यमानत्वे विश्रान्त्या प्रदर्शितः अन्यत्र वाच्यत्वेन प्र
सिद्धो यो रूपकादिरलंकारः सोऽन्यत्र प्रतीयमानतया वाहुल्येन प्रदर्शि
तस्तत्रभवद्भिर्भट्टोद्भटादिभिः तथा च ससन्देहादिषूपमारूपकातिश
योक्तीनां प्रकाशमानत्वं प्रदर्शितमित्यलंकारांतरस्यालंकारांत
रे व्यंग्यत्वं न यत्नप्रतिपाद्यम् ॥ तद्वेतिकोऽलंकारो भातीत्याशंका
वीजम् सर्वं इति प्रदर्शितं इति च पदेनासंभावनात्रमिथ्यात्वेत्याह ॥

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं. लो.
९८
97

उपमानेननवंचभेदस्ववदतः पुनः सर्वदेहवद्भवः स्तन्येसर्वसंदेहोविद्वर्य
श्येति तस्याः पाणिरयंनाम्नाहतावलनयोगुलिः पल्लवइत्याद्युपमा
नुपकंवाध्यन्यतेश्रुतिप्रायोलेकेप्रायशः सर्वालंकारेषुधर्मस्मानवम
लंकारांतरमेवेति यत्रालंकारोपिलंकारेष्वनेतित त्रवस्तुमात्रेणाः
लंकारोध्वन्यतेइतिकियदिदंसभाव्यमिति तात्पर्येणालंकारोध्वन्यत
इतिप्रकृतमदः श्रुयेप्राकृत्रवेष्वनोवस्त्विवालंकारोपिव्यज्यइत्येता
वतः प्रस्तुतत्वात तयावोपसंहारयंश्ये तेलंकारायत्रायोतिध्वन्यमाना
नाताइत्यत्रस्ताकेइतिहद्भव्यमानोवोभाभ्यांप्रकाराभ्यामित्युपक्रमपतत्रेह
प्रकरणाद्वयंमानेनेत्यवगंतव्यमितिवदति शरीरशाहाराभयत्रापि
विशेषपर्यायः वैषयिकीसप्तमीनतुयथारव्यात्वायामिवनिमित्तसप्त
मी उदयमर्थः वाच्यालंकारविशेषविषयेयत्रमन्यालंकारोव्यज्यतइति
तेरूपकातमेवकेवलंतेलक्षणकारकहावाच्यालंकारविशेषविषये
पिनतेनाद्रुवितिभावः वक्तृसर्वैरवपदोदम्हकेकिमर्थेनवयन्न

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

इत्याद्युक्तत्वात् । इयन्तु न रूढमुच्यते अलंकारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र ।
भासते तत्परत्वेन काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः । अलंकारान्तरस्वरूप
कादेरलंकारस्य प्रतीतौ सत्यामपि यत्र वाच्यस्य व्यङ्ग्यप्रतिपादनोन्मुखत्वेन
चारुत्वेन प्रकाशते नासौ ध्वनेर्मार्गः । तथा च दीपकादावलंकारे उप
मायाः गम्यमानत्वेन चारुत्वस्याप्यवसानान्न ध्वनिव्यपदेशः । तथाहि ।
चंदमऊहेइ णिसा णलिणी कमलेहि कुसुमगुच्छेहि लआ हंसेहि स
रअसोहा कव्वकहा सज्जणेहि करइ गरुई । इत्यादिषूपमागर्भत्वेऽपि
सति वाच्यालंकारमुखेनैव चारुत्वं व्यवतिष्ठते न व्यङ्ग्यालंकारतात्प
र्येण । तस्मात्तत्र वाच्यालंकारमुखेनैव काव्यस्य व्यपदेशो न्याय्यः ।
इयदिति ग्रन्थाभिनिविनिराकरणेषः । पुनः शाङ्खलदुकादिविशेषोऽपो
चंदमऊ इति चंद्रमयूखादीनामपि न निशादिना विना कोऽपि परभाग
लाभः । सज्जनानामपि काव्यकथां विना को हर्षो साधुजनता चंद्रम
यूखैश्च निशा यथा गरुकीकरणं भास्वरत्वं अमलादिवत् क्रियते कमलेन ।

ध
लो
१९८
98

लिन्याः शोभापरिमलसन्नादिः उत्तमगुच्छैर्लतायाश्च अभिगम्यत्व
मनोहरत्वादिरूपैः गुणव्यङ्ग्यशोभायाः स्कन्धस्तबकरूपमनोहरत्वा
दि तत्सर्वैः काव्यस्य कथायाः सज्जनैर्विख्यातायाः न यमन्योगुरुकीक्रिय
ते इत्येतन्नहीयकवलाद्युकालिकयाशाह्वमाह श्रासनतातावत्काव्यस्य
केवलसत्काव्यविशेषाः सज्जनैर्विनाकाव्यमित्येवशब्दाद्योपिविशेषतने
नेपुत्तसन्त्यालेरुभगंकाव्यंकाव्यशब्दव्यपदेशभाजमपिशब्दसंदर्भ
मात्रंतथ्यातथ्यात्वैः किंपतेयथ्याद्रव्येणीयतां प्रतिपद्यते इतिदीपकस्य
वशायात्मनोपमायाः एवंकारिकार्थमुदाहरणेनप्रदर्श्यास्या
एवकारिकायाव्याख्यानेकेयवलेनयोर्थोभिमतोयत्र तत्परत्वेनमधुने
मोर्गाद्वेषवंद्भुपसंख्यावृहे ।। यत्रतत्स्मरणपरत्वेनैवकाव्यस्य
स्यापनेतत्रकाव्यस्यप्रत्वेनैवव्यपदेशोयुक्तः यथा ग्रामतरुणीवेष
स्माज्ञानेवृपिमयितेमथ्येवदेवविदग्ध्याद्विग्रामप्यामसश्चवीमवीम
नलसमनसालेवंस्तभावयामि सैनवप्रातिश्चयः किमितिवसक १९८

तद्वीपनाथानुयानसख्यायातेवितर्कीनितिरूपतरवाभातिकंयः पयोपेः
तत्रवाच्यालंकारस्याभावएववेतिविभूतिविकल्पः एतत्त्वपथ्यायोगमहा
द्रुतलेशयोजनम् उदाहरति यानेति कस्मिंश्चिद्दनंतबलसमुद्रयवतिनर
पतौ समुद्रापरिसरवर्तिनि शत्रुवैवैद्यद्रूपनदीयवलावगाहनादिनानिमित्ते
नपयोपेत्तावनकेयोजान : सोनेन संदेहेनोत्प्रेक्षते इति ससंदेहोत्प्रेक्षयोः
संकरालंकारोवाच्यः नेनूववासदेवरूपनातनस्यनरूपतेर्थेन्यते यथापिवाद
व्यतिरेकोभाति तथापिश्रीवासुदेवस्वरूपानयतनतादृपतननेनभग
वतोपिश्रामश्रीकरुणनालस्येनसकलद्वीपाधिपविजयिनेनवर्तमानता
त् नवसंदेहोत्प्रेक्षानुपपत्तिवलाहृपकस्यादेशोयेनवाच्यालंकारोपल्क
रवैव्यरपरुपभवेत् योयः संग्रामलक्ष्मीकोनिर्व्याजजिगीषाक्रांतः सम
मस्त्रीपादिग्यायर्थसंभावनात नवश्वनरपीति श्रवामितिभूयइतिशोऽ
दुयमाह्यथोर्थः श्वनरर्थस्यभयोर्थस्यचकतेभेदेपिसमुद्रमात्रेणाप्युपप
नैः यथापृथ्वीसर्वकार्तवीर्येणाजिताश्वनरपिजामदग्न्येनेतिश्वीवाचनि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ञ्जनाशुद्धायवक्ष्याणामपीति त्रिरूपकध्वनिरेवायमिति शाह्यापारैर्विने
वृत्त्ये सौंदर्यबलाद्रूपणाशक्तिपत्तेः यथा वा ज्योत्स्नापूरप्रसरधवले सैकते
स्मिन्स्त्ररथ्यागादयूतस्तत्त्विरमभवन्निह इयनोकथोऽस्मिन् एको वादीन्यथम
निरन्तरं केशिनं कममन्योन्मानतरकेपथ्यभवनाकोऽहं ततस्तत्रशुद्धम् इतिकै
तुहातूर्णमत्रपठंति तदसत् भवतेऽत्यनेनतबलेनावश्चबाहद्येव इत्यर्थ
स्मरसूचीकृतत्वात् यथा वा ममैव लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मि
न्स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये सु
व्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः इत्येवंविधे विषयेऽनुरणनरूपरूपका
श्रयेण काव्यचारुत्वव्यवस्थानाद्रूपकध्वनिरिति व्यपदेशो न्याय्यः
लावण्यं संस्थानमसृणिमा कान्तिः प्रभा ताभिः परिपूरितानि संवि
क्तानि हृद्यानि संपादितानि दिङ्मुखानि येन ग्रहणात् कोपकालुष्याद्द्रुत
तरप्रसादोल्लासेन स्मेरे ईषद्विहसनशीले तरले आयते आदाहृत्नौवि
कासहृदयग्राहिणी यस्मात्तस्या आमन्त्रणम् अयं चाधुना न परिदृश्यते न ल

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्तणं तरे लोभमग्गमग्न कापकषायपारत्तेमेरं च तत्र वन्नत्तं संख्याहणस्य
तिष्ठाप्यरमेऽलमेवेति भाव्यम् लोभणंवलविन्नेतयामसंयस्य नवेति
नन्नव्यक्तमन्वयेतयायेनलताधि जोऽग्नसंवयः जलादयः प्राह्णाग्रयष
यानास्तत्तुकेषाकु श्रत्रवलोभामदनविकारात्मामह दयस्यवन्नत्वाव
लोकेन भवतीत्यभिप्रायः विष्णातवाङ्गपकृ पत्न्यमानमेव वाच्यालंकारस्त्रा
द्रेषः सवनवेजकः श्रनुवणेन तृपयइपकुमथेशालिमंयतदाश्चे
णे हूकाव्यस्यवारुतेव्यवतिशलेतनस्लनैवव्यपदेशा इतिसंबंधः उपमाय
नियंथा वीवाणं वामइत्तु सिणं कुणम्मिणतया विर्गंथणउ छंगो दिट्ठी
विउगग्रउं हन्तुलेमिजइव्वरलसिंइवे वीवाणं वमतेचुस्तणहणेनतथा
प्रियास्लनोमंगो हरिपिरिभराजउं भम्भलेयथा वहूलसिंइवे॥ भसादि
तप्रियतमाश्वासनतया समनेन दीप्तत्युइववितमनस्क तयाव दोलाय
मानहरिहेवेपिपुइववातिशायइवव्यतिरेकोवाच्यालंकारः तवन्नयेयं
धन्यमानौपमाप्रियाङ्गवज इमला भ्यां सकलजनग्रासकरेषपिप्राणत्रवे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध॰ टी॰
१००
100

कुसुमदनोद्दिने श्रृगाजकुंभस्थलेषु तदेषो नरतिमयानामिव बहुमान इति सेव
यं मनातिशाय चमत्कारं विधत्ते इत्युपमायाः प्राधान्यम् यस्याः वामम एव विषम
बाणलीलायाम स्वरूपरक्षणं कामदेवस्य तेनाणस्मिन्महोग्रसरस्य
णा हृतप्राणम्यहि श्रृंगमेकं कृत्तम् विवाहे हेपि प्राणाणि वेस्मि श्रृंगकसमबा
लेन श्रृस्वरूपरक्षणम् इति त्रैलोक्यविजयोद्यतत्राख्यवर्णम् तेषामस्व
राणां पातालवासिनां ये: पुनः पुनर्भिंदुर्भावमर्दनादिकं किं न कृतं त
न हृदयं येभ्यस्तेभ्यो निर्दृष्टेभ्योप्यकमनीयत्वरसायम् तत्र श्रीमहोद्दा
णामतपवानि वीर्यात्कषोणाभिमर्थः तेषां वन्तानामासमंताउरण
पञ्चरसत्वरयहृदये नवबालसमबालेन स्वकुमारेन तेपकवणसंभारे
णाश्रियाणां विंबाधरेनिवेशितं तद्वद्दोचकनृपतिं चुंबनदर्शनमात्रम
कृतकल्यनाभिमानयोगि तेन कामदेवेन हतं तेषां हृदयं यदन्यतं विजि
गीषाज्वलनज्वाज्वल्यमानमभूदिति यावत् अत्रातिशयोक्तिर्वीर्याले
कारः प्रतीयमानाबोधमासकलत्वं मारतल्यां विबाधव इति हिते १००

यो वर्द्धमानो वा लब्ध एव अमृत एव न रूपकध्वनिः रूपकस्योपचारेण वा लब्ध
त्वात् तेषामसुरवारणं च सहर्षमेव सा हि रूपस्फूर्ति निमित्तत्वेन च सा हि रूपच
मत्कारहेतुः प्रान्येन शब्दैरूपध्वनिर्यथा सत्वरमखिलानन्दशाङ्को हृदय
ग्रीवास्थितानगुणान् यो च कौमेः परिच्छेदं सानन्दशाको महोदधेः अत्राति
शयोक्त्या हृदयश्रीवगुणानामवर्णनीयता प्रतिपादनरूपस्य अस्याथाव
णनदिद्युक्षप्रकाशनपरस्याहेपस्य प्रकाशनम् गुणानामवर्णनीयता
प्रतिपादनमेवाहेयस्य रूपमित्युपतिषेधात्मकम् तस्य प्राधान्येऽविवक्षि
षु लक्षारेणाह अस्माधारणेति अर्थान्तरन्यासध्वनिः शब्दशक्तिमू
लानुरणनरूपव्यङ्ग्यः अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्च संभवति
तत्राद्यस्योदाहरणम् दव्वायत्तम्मि फले किं कीरउ एत्तिअं पुणो भणा
मि किंकिल्लिपल्लवाः पल्लवाणमण्णाणं ण सरिच्छाः पदप्रकाशक
त्वायं ध्वनिः ॥ संभवतीत्यनेन प्रसंगागतं शब्दशक्तिमूलस्यात्र विचारय
तिदर्शयति दैवायत्तेवफले किं क्रियतामेतावत्तु पुनर्भणामि रक्ताशो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध॰ लो॰ १

कपल्लवाः पल्लवानामन्येषां न सदृशाः अशोकस्य फलमादिवज्ञास्ति किं
क्रियन्तां पल्लवास्तस्येव रुया इतीयताभिधासमासैव अत्र फलशब्दस्या
किंचलात्समर्थकमस्य वस्तुनः शब्देनैव प्रतीयते लोको नरजिगीषात
दुरणाय अहमस्यापि हि फलं सपल्लवं देवायत्ते कदाचिदुद्भवेदपीत्येवं
रूपं सामान्यात्मकम् ननु अत्र सर्ववाक्यस्यात्र स्खलत्प्रयोगस्यात्मैवमन्या
तन्कथमर्थान्तरन्यासस्य व्यंग्यतादेश्यत्वं गपदेकत्र प्राधान्यायोगादित्या
शंक्याह पदप्रकाशतेति सर्वो हि ध्वनिप्रपंचः पदप्रकाशो वाक्यप्रका
शश्चेति वक्ष्यति तत्र फलपदे अर्थान्तरन्यासध्वनिरेवायमिति भावः॥ द्वि
तीयस्योदाहरणं यथा हिअअट्ठिअमन्नुं कुखणकट्ठमं ... मं पसा
अंत अवरद्धस्स वि ण हु दे बहुजाणअ रूसिउं सक्कम् अत्र द्वितीयावि
वक्षेणापराधस्यापि बहुज्ञस्य कोपः कर्तुमशक्य इति समर्थकसामा
न्यमन्वितमन्यमात्पर्येण प्रकाशते हृदयस्थितो बहिः प्रकटितो मन्यु
र्यया तया अत एवापराधानिन्दोषमसीमिमां प्रसादयन् हे बहुज्ञ गुणवा १

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

दृष्टस्यापि तद्वचनत्वलक्षणेषु प्रकारणं शक्यम् अत्र बहुत्वेनामंत्रणायां विशेष
णपर्यवसितः अनेनवंतु तद्रथ्योपयोगोऽवनायत्त्यासमान्यरूपके समर्थ
कं प्रतीयते तदेव चमत्कारकारि समाहित्वेऽर्जितासती वैदग्ध्याद्नीता
तोऽप्युपमायादर्शयतीत्यमाह यः कश्चिदङ्कुरोद्भूतः सपत्नात्स्तपुरायो
पिस्त्रापरायां वृक्षाणामाकदयतीति तुमात्मनिर्द्धानेनमिथ्यायतीरि
ति अन्वितमितिविशेषसामान्यस्य संबन्धादिति भावः व्यतिरेकस्य
निरप्युभयरूपः संभवति तत्राद्यस्योदाहरणं प्रागदर्शितमेव द्वितीय
स्योदाहरणं यथा ड्ड्डज्ञवणे हे प्रोक्तज्ञश्चिश्रणाश्रवसड्तवतोमा
माण स्मिलोणवाडुवसिडोदरिह्रो अत्रहित्वागेकरसस्यदविद्राक्ष
जन्मानभिनंदनं व रितपत्रऽअग्रहपाभिनंदनं वसादाक्कहवाच्यम्
तथाविधादविपादपामाह पूस्सुभसउपमानोपमेयभावप्रतीतिश्चे
के श्लोकतायामापिकं तानर्थेण प्रकाशयति अपिशब्देनार्थांतरन्या
सवेदविशप्रकारमाह प्रागिति दृकत्वन वपहवैरित्येतत् जाये

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध॰
लो॰
॰२
२

यवनोहेशाणववनसैकांतेगहनेयत्रसूरतवद्रुहलसंपमाशेद्वितोपि
नकश्चित् तत्र इति रूपकवहुनादोनोपयोगीयदिहितयत्र इतिकायाम
पिनकवोतितस्यकाश्यफलवत्वेनाभिप्राय: नारदेणापिकदाचिदा
दांगानिकस्योपयोगीवहितयत्र इतिकायामपिनकवोतितस्यकाश्य
फलवत्वेनाभिप्राय: नारदेणापिकदाचिदांगानिकस्योपयोगीभवेद्रल
कादेर्निवासायवेतिभाव: अत्रवाच्यालंकारोनकश्चित् अत्रेति अस्मि
न् जाड्यत्वेनमूढादरणोउपमानेनोत्पनेनव्यतिरेकसमागोपरिमुद्रेकरोति
श्राधिकमितिव्यतिरेकमितमर्थ:॥ उत्सेलाधनिर्यथा वेदनासक्तभु
जगानि:श्वासानिलमूर्छित: मद्दुयत्नेषपथिकान्सयोमलयमारुत:
अत्रहिमयोमलयमारुतस्यपथिकमूर्छाकारणत्वमन्यशोन्माणदयिते
नैवनत्वेवेदनासक्तभुजगानि:श्वासानिलमूर्छितत्वेनोत्प्रेक्षितेइत्य
लेषतासादनुकापिवाक्यार्थसामर्थ्यादनुरणनरूपव्यंग्यात्प्रतेन
वैवविधेयविषयेद्रवादिशाद्रप्रयोगमंतरेणाप्यसंबद्धेवतिश्चकोवक्रो ॰२

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

गुमकत्वात् प्रत्यक्षापि चतुर्दष्टयोगेनस्यावगतिर्दर्शनात् विषयातेनमू॰
च्छिन्नोहं द्विन उपचितो मोहं करोति एक स्मृत्यच्छिन्नः पयिपूकः पयिमध्ये
नैषामपि पिपैर्यचुतिर्विदधन्नङ्गीकरोतीत्युभययोर्व्येत्ता नन्वत्र विशे
षणमपि केन भवेदृत्तन्तयैव संगतेनतः किमपि देन्तः परमार्थतस्तथा
पिन्देन्तन्तउमेतत्तेयदिप्यत्किंचिद्देतसुदितिनस्यैवादेवप्रयोगेपित
स्यात्मेद्ध्यानूपस्यावगतेः प्रतीतेर्दर्शनेनतस्मात् एतदेवोक्तं द्रवति ॥
यथा ॥ ईसाकल्पसः सवितृहमद्दस्यणात्पुरुषम पञ्चिमावदृश्यन्नुम
निमन्त्रणं यावित्पुणग्रंथेयोविशुणमार ॥ ईश्वीकल्पवस्तापिईश्वदृत्तण
क्रायाकस्यपद्दिन्नश्रमञ्जस्यमत्त्वस्यसार्द्रूपमनदेहेन्नवींद्रावात्किंत
याविन्नमुखवितेतद्भवतीति मनोरथानाम पापयमिदमित्यपिश्रोहस्या
भिप्रायः ग्रंथेस्वदेहेनमात्मैवदर्शादिषुः प्रचयति एतोयपश्यताकाले
नपर्केदिवसमात्रमिमत्वर्थः श्वरश्रणीवेद्भेणदिर्शनशरणेस्वस्वमिद्धमेवो
त्मेदात्ते ननशब्देनवितर्कोत्मेदात्तू पमाचत्ताणेनासंबद्धनात्रपराहते

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ २ 3

निसंभाव्यमानउदाहरणांतरमाह यथावा ग्रामाऊल: पतिपतन्यतितो
निकेतान्तुभिर्नैकैश्छिद्रदर्पितन्निभिरन्त्ववंपि नयोतयापिनम्रगा:कुविदे
गनाभिराकर्णपूर्णनयनेशुद्दनेत्रणश्री: शद्दार्थश्चवद्दावेवप्रसिद्धिरेव
प्रमाणम् पतित:सर्वतोनिकेतान्यपितनश्राक्रमत्रकैश्छिद्रदर्पिवापपालि
भिरसोमस्रोतावद्दल्यापिनकुविनम्यांग्रामवापलयोगान्स्वाभाविकाद
वनश्चयोम्येत्वाधन्यते मृगनाभिराकर्णश्रणेन्नेत्रशोरेद्दनाईवर्णश्री: स
र्वस्वभूताय स्यपतोनोननस्या नन्वेतद्दपसंवद्धमस्तित्याशंक्याह शब्द
श्चेति श्रुवधनिर्यथा रम्या इति ग्रामवती: पताकाराणविदिशा इतिवर्यं
ती: यस्यामसेवंततमल्लीका: समेवपूभिर्वलभीर्गेवान: मुत्रवधाभि:
सहवलभीरसेवेतेतिवाक्यार्थप्रतीतेरनेनरवधाइववलभ्य: इतिश्लेषप्र
तीतिरघाद्दाप्यर्थसामर्थ्यान्नप्रेयमेनविवतेते ॥ पताकाधजयसान्या
मवतीरम्याइत्यतोद्दतो: पताका: प्रसिद्धा: ग्रामवती: किमाकारा:
प्रसिद्धारम्याइत्येवमाकारा: विदिशाअन संजुलवाभावादित्यतोद्दतो २

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

द्यांसंभोगाभिलाषं वर्धयन्तीः अतो हेतोः विविक्ताविभक्तां तां गवोलस्य भः
नमेति वलीकान्निह्नुदयर्थेत भागायास्तनमेत्या वल्याश्च वलीलक्षणायासा
म्यमिति सहेत्यर्थः ननु मध्यशब्दात्तुल्यार्थे प्रियतीति: सत्यं सोपि श्लेष
वलात् श्लेषस्य नाभिधाहेतेनादिमः अपि च यः सौंदर्यं वला देवेति सर्वत्र
धन्यमानएव श्लेषः अत एव वधूः इव वल्लभ्यः स्यादपि दयिताविकृतिहेतोर
माधनिवृत्तिनोत्के श्लेषसैवाद्रमूलत्वात् समः इति यदि सहृङ्भवेत्तु दोषः
मायाएवस्य हत्वात् श्लेषस्यादादिमः स्यात् समभिनिविष्टेतेनसामहार्थ
हृत्तिर्यं जनकनवलेनैव क्रियाविशेषणेन प्राप्त श्लेषतामेति नवनेनवि
नाभिधायानपरिहृतताकाविदत एवसमामायामेवाभिधायासहद्वयेः
सहितोयोर्थः प्रयत्नयत्नेनावगम्यते यथा तेषां क शब्दार्थ शासनता
नमात्रेणैवेत्यादि एतत्र सर्वोदाहरणेषु नमेनव्याम् वीनश्लेषोदिवानाः
तीति अत्राभिधैव पर्यवसिते तिसैव स्वात्मनिर्वाहाय यत्नेरवाकर्षती
ति अत्रमानस्पष्टतात्पर्यचेर्वीनाविकमीमांसपदेतयोनेथनिषमंगाः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं॰ लो॰ ॰५
5

त्पलेवहुना नदाद शाखायीति यथार्थस्यास्य ध्वनिर्येथा अंकुरितः कोरकितः
पल्लवितः पुष्पितश्च सहकारः अंकुरितः कोरकितः प ल्लवितः पुष्पितश्च
मदनः अत्र हि यथा हि मामनुहे शोयस्पारु वमनुवर्णनत्रयेमदनविशेषणा
नोऽकुरादिशब्दागलेतन्मदनसहकारयोस्तुल्ययोगितासमुच्चयपल्लवलक्षणावा
च्यादतिविद्यमानमालक्ष्यते एवमन्येष्वलंकारा यथायोग्यं योजनीयाः सर्वे
षामेवार्थालंकाराणामभन्ययमानतासंभवते तथाचदीपकध्वनिः मामवंतम
नलः पवनोवावरणोमदकलः परभृतो वा वल्गसिंहरूकविश्वविसृतं स्खलिते
स्तुलतयासहहृदा॥ इत्यत्रवापि श्लेषितिगोप्यमानादेवदीपकादन्यंतस्त्वेदा
सदनप्रतिपत्त्याचारुत्वनिष्पत्तिः अवश्लतशशाभाथमिरपि कुकुंलितम
रीहिमिकंकुशवलिश्रश्वनाय मालश्कुसुमसविहंभमरभमंतालापावि
हिमि शिथनमेनसाकं उद्यानेविहरंतीकाचित्प्रायिकाभ्रमरमेवाहेतिर्मंदग
स्यानिधृायं शत्तुनमेवननयामंत्र्यणादशत्तुतशशासामसमायोपुनरभिधायां
वाच्यार्थवलादन्यापदेशतामभ्युपैते यत्नोभावयाभिमानश्णीसिकुमार

॰५

परिमलमालतीकुसुमसहस्रशीतसुरपकुलवधूनिश्वासजप्रेमपरवशतयाकृतवै
दग्ध्यलब्धप्रसिद्ध्यातिशायिप्रेमलीलंकंठकान्वामांनिद्रामोदकेकाकीवन ।
स्थानीयासिवेश्याकुलानिश्वसनन्त्रानश्रूयमाणेप्रियतममनुपालभते अथ
कृतिम्बनिर्यथास्मद्दुपाध्यायमहेन्द्रराजस्य यः कालागुरुपत्रभंगावचना
वासैकमानायतनेगौरांगीजनवर्जंमधूविरहभग्नाभोगेस्वपापामनि विरहे
हानलदीपितोन्तकवनितायेनोविलासोऽवसन्नायेविनिनीवरेवविनतैनंगो
नेनांगिस्मरः अथचेदमंडलवर्तिनोलक्ष्मलोविर्योगाश्रियविविनावनि ।
ताहृदयोपगतलोघृमलीमसकुविमलम्याकारतयापद्भावोधन्याते अथैव
वृसेदृश निर्यतश्रद्धवतिनसूत्सनामापिनशृद्धीते अपितु स्तनाभोगास्था
नीयवेश्मसिकालागुरुपत्रभंगविक्लिन्नस्पंदहेनयः सावलाम्बनस्कशनामा
वरनीतिनज्ञानीमः किमेतलल्लिनिमंदेहोपिधन्यते अथैवमनेगीकृत
प्रणयामनुतमांविरहोत्कंठितावल्लभागमनप्रतीक्षापरवेनकृतप्रसाद
नादिविपिनयाचामसकमसजीभूतांशूर्णावेन्द्रोदयावसरेऽस्मीमन्यानीतःप्रि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ ५
5

यतनमस्त्वदीयञ्जवकलशान्यस्लकालागुरुपञ्चभंगरवनामनमसोह्यीयका
त्ति क्वीतिवाडुकेञ्जवोणवंदत्रवतिनीचेपंञ्जवलयदलभूणामलंकातिचेवमे
वकवोतीतिश्रुतिवल्लूपमाधनिरूपि स्वधाधम्मनीलिवेद्रूपयोयतयाउक्त
मपिपदस्तताय्यंनिनितीशुविन्म्बदेन्तनामपियनकीतिदवलंकारधनि
रूपि नदीयञ्जवशोभाभूर्गाकोशोभावमदमदनम्बह्यीयपतनशतिमद्गेलिध
निरूपि मन्कुवमदशाखदसखदममः ञ्जवाभोगाइतिश्रुतीतेदूपमेयोयमा
धनिरूपि एवमन्येप्यत्रभेदाः शान्तुनेदामहाकविवाक्येस्याः कामधेनु
नानयतः॥ हेलापिकस्यविदविन्यफलभमत्येकस्यापिनालमणवेपिक
लायुयन्तः हिव्देतिरोमयलनेभवणीधनोतिचोलेपवनञ्जपिलतोव ल
येत्रभूगः पथानभेदानांसंसृष्टिवेसंगरवेयथायोगंचिन्त्यम् श्रुतिपायो
क्तिधनिर्यथाममैव केलीकंदलितस्यविभ्रममधोधुर्यंवपुस्तेदृशौभंगी
भंगुरकामकार्मुकमिदंभ्रूनर्मकर्मक्रमः आपातेपिविकारकारणमहो
वक्त्रोउजन्मासवः सत्यंसुंदरिवेधसस्त्रिजगतीसारत्वमेकाकृतिः श्र ४

द्वेरि मधुमासमदनां त्रैलोक्ये सुभगानामन्योन्यं शोषकत्वेनन्नेवयितुं कोऽनर्हे
णाव्यवसायः यच्छिलाइत्यतिशयोक्तिर्ध्वन्यते शब्दार्थतौविविकार्यकारणमि
ति शास्वादनयस्यास्ययाथिविनाविकारात्मनः फलसंपत्तिरितिविभा
वनाध्वनिरूपि विभ्रममथोर्थ्येमितितुल्ययोगितार्थनिरूपि एवंसर्वालं
काराणांध्वन्यमानत्वमस्तीति मंतव्यम् ननु यथा कथंचित्प्रयुक्तविषयीकृ
तम् यथायोग्यमिति किंचिदलंकारः कश्चिदलंकार्यमिति प्रथः योज
नीयाः शब्दयोजनाः ननु कालान्वयिरीति नैरलंकाराणां स्वेषामनुभवता
यदिव्यंग्यत्वेन प्रदर्शितं किमिदमित्याशंक्याह एवमलंकारध्वनिमार्ग
व्युत्पादनप्रयोजनवत्त्वमस्यापयितुमिदमुच्यते शरीरीकरणं येषां वाच्यत्वे
न व्यवस्थितम् तेऽलंकाराः परां छायां यान्ति ध्वन्यंगतां गताः ध्वन्यंगता
चोभाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यंजकत्वेन व्यंग्यत्वेन च तत्रेह प्रकरणाद्व्यंग्यत्वेने
त्यवगंतव्यम् व्यंग्यत्वेऽप्यलंकाराणां प्राधान्यविवक्षायामेव सत्यां ध्वना
वंतःपातः इतरथा तु गुणीभूतव्यंग्यत्वं प्रतिपादयिष्यते अंगित्वेन व्य

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ष्पुतायामपि अलंकाराणां द्वयी गतिः कदाचित्संभवमात्रेणावस्थानं कदाचि
दलंकार्योपकारेण यथा अलंकाराणामत एव न शरीरीकारणे शरीरभूतास्व
दनादर्थादर्थान्तरभूतया शरीराणां कटकादिस्थानीयानां शरीरतापाद
नमपि न व्यवस्थितं सकवीनां यत्नसंपाद्यतया यदि वाच्यवस्तु सन्ति येषां
येषां शरीरतापादनमपि न व्यवस्थितं दुर्घटमिति यावत् तेलंकारा अथ ने
व्यापारस्य कार्यस्य अंगतोऽपरूपतया गताः संतः पराङ्मुखाक्षा
यामात्मस्वरूपतां यान्ति॥ एतदुक्तं भवति सकविविदग्धपुरंध्रिवद्भूषण
यद्यपि श्लिष्टं योजयति तथापि शरीरापत्तिरेव तावदस्य कान्यस्य कष्ट
साध्या केऽकमनीति कायाश्चात्मताया लक्ष्यसंभावनापि एवंभूताचे
यं व्यंग्यतायां प्रधानतया भूतापि वाच्यमात्रालंकारेभ्य उत्कर्षमलंकारा
णां वितरति बालक्रीडायामपि राजत्वमिवेत्यमुमर्थं मनसि कृत्वाह
धृतेऽपि गतेत्यादि॥ तत्र॥ व्यंग्यत्वे वस्तुमात्रेण यद्यालेख्यत्वे यत्तदा भू
षणत्वं गतानां तासां॥ अत्र हेतुः काव्यहेतोस्तदाश्रयात् यस्मात्तत्र तथावि

यद्व्यंग्यालंकारपरत्वेनैव काव्यं प्रवृत्तं अन्यथा तु तद्वाक्यमात्रमेव स्यात् ता
नामेवालंकृतीनामलंकार्यान्तरव्यंग्यभावे ध्वन्यंगता भवेत् चारुत्वोत्कर्षा
न्तो व्यंग्यप्राधान्ये यदि लक्ष्यते उक्तं चैतत् चारुत्वोत्कर्षनिबंधना या वाच्यव्यं
ग्ययोः प्राधान्यविवक्षेति वस्तुमात्रव्यंग्यत्वेलंकाराणामनेन तत्र दर्शिते
ऽप्यत्रोदाहरणेऽन्यो विषय उन्नेयः तदेव मध्यमात्रेणालंकारविशेषरू
पेणार्थेन वस्तुनस्तस्यालंकारस्य वा प्रकाशने चारुत्वोत्कर्षनिबंधने
सति प्राधान्येऽर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यंग्यो ध्वनिरवसेयः तदेतद्
ध्यांगतेऽस्मिन्दृष्टे नवीन्यायेऽपि निर्णेयः काव्यस्यैकवियापारस्यबु
द्धिलक्षणप्रसाधलंकारप्रवृत्ताः।। अन्यथेति यदि न तु स्वरूपमित्यर्थः
तेन तत्र गुणीभूतव्यंग्यता नैव शक्यते तिलात्पर्येण तासामेवालंकृतीनां
मित्यर्थे वटिश्ववालंकारिकोपस्कारः।। ध्वन्यंगतेति ध्वनिभेदत्वमित्य
र्थः व्यंग्यप्राधान्यमित्यत्र हेतुः चारुत्वोत्कर्षनिबंधन इति यदीति तत्प्रा
धान्येन वाच्यालंकारप्रधानमिति गुणीभूतव्यंग्यत्वेनेति भावः ननु

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ ८

7

लंकारो वस्तुमात्रं व्यज्यते इत्यथोदाहरणानि किंचिन्निदर्शितानीत्यर्थः ।
कारः वक्ष्यति एतस्मिंस्तु प्रयोगे सर्वमुद्रिति तदेवमिति ध्वन्यस्य च अव्य
स्य च प्रत्येकं वस्तु लंकाररूपतया द्विप्रकारत्वात्तु विधेयमर्थं शब्दाद्द
व इतिनाम्नः स्येम एव ध्वनेः प्रभेदानिति पायनदाभासविवेकं कर्तुमच
ते यत्र प्रतीयमानोऽर्थः प्रस्तिष्टत्वेन भासते वाच्यस्यांगतया वापि नास्या
सो गोचरो ध्वनेः द्विविधोऽपि प्रतीयमानः स्फुटोऽस्फुटश्च तत्र य एव स्फु
टः शब्दशक्त्यार्थशक्त्या वा प्रकाशते स एव ध्वनेर्मार्गो नेतरः स्फुटोऽपि
योऽभिधेयस्यांगत्वेन प्रतीयमानोऽवभासते सोऽस्यानुरणनरूपव्यंग्यस्य ध्वने
र्गोचरः ॥ प्रभेदानिति अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्य इति
द्वौ मूलभेदौ आद्यस्य द्वौ भेदौ अत्यन्ततिरस्कृतवाच्योऽर्थान्तरसंक्रमित
वाच्यश्च द्वितीयस्य द्वौ असंलक्ष्यक्रमः अनुरणनरूपश्च प्रथमोऽविवि
धः अर्थशक्तिमूलः शब्दशक्तिमूलश्च पश्चिमस्त्रिविधः कविप्रौ
ढोक्तिसिद्धशरीरः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धशरीरः स्वतः ८

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

संभवीव तेच षत्येकं अरयव्यंजकुयोकतभेदनयेन वनुधीति द्वादशवि
धोर्थेश्राक्तिमूलः श्रायस्सवनारोभेदा इतिषोडशमूलध्वनिभेदाः तेचपदवा
क्यप्रकाशकत्वेनप्रत्येकंद्विधावस्थिते मूलध्वनिक्रमानुवर्णेपदवाक्यसं
यस्तनाप्रबंधप्रकाशकत्वेनपंचविंशद्भेदाः तदाभासेभ्योध्वन्याकारेभ्यो
विवेको विभागः श्रस्येतिप्रात्मभूतस्यध्वनेः श्रसौकाव्यविशेषोनगोच
रः यथा कमलाकरणांमिलितश्चाहंसाउड्डाभिमाणनश्रपिडक्काकेणवि
णामलताण श्रवश्रमात्रंकुलिदन श्रवहिप्रतीयमानस्यमरवधाज
लयस्यप्रतिबिंबदर्शनस्य साक्षादागतमेव एवंविधेविषयेन्यत्रापि॥ कमला
करानमिलिताहंसाउड्डायितानवसद्मास्म न्येद्रायितश्रद्धायावितस्वमडु
यमामैयतेकेनाप्यतिनिपुणेन यामनसाकेश्रभून्नस्यानके हिमवार्य
गतमेवेति वाच्येनैव हि विस्मयविभावरूपेणध्वन्यर्थ्यमानितिप्रायः प्रतीयत
इतिवाच्याद्वेवचारुत्वसंपादनवाच्येनस्वात्मोपपत्तयेर्थांतरं स्वपरस्कारकं वा
कृयायान्न ति॥ यत्र तत्वंगमयावैतयावाच्यस्यचारुत्वोत्कर्षप्रतीत्याप्राधा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध. लो. ८

न्यमवसीयते तत्रवंशस्यागुणेनप्रतीतेधनेरविषयत्वम् यथा ॥ वाणीर-
कुडङ्गोड्डीनशउणिकोलाहलंसुणंतीएघरकम्मवावडाएवहूएसीअंतिअंग-
णाइं ॥ एवंविधेहि विषयः प्रायेणगुणीभूतव्यंग्यस्योदाहरणत्वेननिर्दिश्य-
ते ॥ वेतसलतागहनोड्डीनशकुनिकोलाहलंशृण्वन्त्याः गृहकर्मव्यापृ-
तायावध्वाः सीदन्त्यङ्गानि अत्रलतासंकेतवीर्यकामुकसमागतस्यानेप्रा-
प्तिः प्रमानाव्याख्यमेवायस्फुरते यथाहि गृहकर्मव्यापृतायास्तया-
नायाश्रुत्वेत्यरतिशायलतागारत्वेनत्रकुयाश्रयाणिगानीतिएवमपिन
ताहशेगांयज्ञाभीर्याविहिल्यवर्त्तनसंवीनेसीदन्तीतिश्रालोगृहकर्मसे-
पादनस्वात्मानमपिपर्वनुतेनप्रभवतिगृहकर्मयोगेनस्फुरंतयालत्वमा-
णानीत्यस्यादेववाच्यान्त्वानिश्चयमदनावसरवशातावतीतेस्वाहृतस-
पत्तिः ॥ यत्रतुप्रकरणादिप्रतिपत्त्यानिर्धारितविशेषोवाच्यार्थः पुन-
प्रतीयमानांगवेनवाववभासतेसोस्यैवानुरणनरूपव्यंग्यस्यध्वनेर्मार्गः
यथा उच्चिणसुपडिअकुसुमंमाधुणसेफालिअंहलिअसुह्णए दह ४

एविसमविरामोसहरेणसङ्गेवल्लशृसहो ग्रथ्यविनयपतिनासहृदम॰
माणस्रतीवृद्धिः शृतवल्लथकलकलयोसख्याप्रबोध्यतेएनदपेद्नणी
यंवाच्यार्थशतिपत्रयेपतिपत्रेववाच्यार्थेनसाविनयाक्षादनपतिपादन
तात्मर्थेणाभिधीयमानत्वात्मनत्र्येयवनमेवेत्यस्मिन्नत्रसरणतत्रू यवाग्रेपध
नावंतर्भावः यत्रवितिप्रकरणमादिर्येस्यश्लाक्षोतरसन्निधानमाममर्थ्योलि
गादेवयत्रार्थोनिश्चितः समस्तस्याम्नायगतेः संपत्प्रशूर्णत्वादेवयत्रार्थो
निश्चितः समस्तस्याम्नायगतेः संपत्प्रशूर्णत्वादेवतावन्मात्रयपर्यवसा
यीनभवतितथाविधप्रतीयमानस्यांगतामेतिसोस्ययनेविषयइत्यनेन
वैवक्ष्यतामयेनिर्वचनस्मुरेदयतावत्पयगुणीभावेतेनविपरीतमेवनिर्व
चनेमेतत्प्रमितत्वंभवति उच्छ्रितपतितानितरसमानिमायुनीः शेफा
लिकाद्गलितत्वेषे एवंतेविषमविरावः स्मरेणसुतोवल्लयशक्तः
यतः स्मरः शेफालिकालतिकाश्रयत्वैरदेतस्याग्राकर्षणाधूननादि
नाकम्पितेनात्रविषमपरिपाकवमेतवाम् अन्यथास्वतोवक्ष्यमाणादे

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध. लो. २

७

यः स्यात् शुद्धबकः सदा गन्धोभावो सो इत्येतदनुसारेण व्याख्या कर्तव्या वा
व्यार्थस्य प्रतिपत्तये लाभाय यत्नस्त्वयमपेक्षणीयम् अन्यथा वाच्यार्थो न
लभ्यते स्वतः सिद्धतया वचनीयप्रयत्नो ऽर्थः स्यादिति यावत् ननु वंशस्य
स्यापस्कारतया प्रमुखम्भेदिन्याशाकारात् प्रतिपत्तेवेति शाब्दार्थ इति या-
वत् एवं विवक्षितवाच्यस्य ध्वनेः सदाभावविवेके प्रस्तुते सम्प्रति विवक्षित-
वाच्यस्यापि तत्कृते माह शब्दार्थशक्तेः यौ निर्वेधाय सत्ववन्नतेः शु
द्धस्य वन्नतेयः स विभिर्विवर्ण्यो ध्वनेः सत्वन्नतेह यद्ववित्तस्य शब्दस्य शक्ते
रथ्यस्य यौनिर्वेधाय सत्वनध्वनेर्विषयः पत्नस्य सर्वेष्वप्रभेदेषु स्फुर
णेनावभासनम् यस्त्वन्यस्यो लभ्य तस्यतत्संप्रधिनिरूपणम् तत्रोदाह
तविषयमेव कस्यत्तदाभासाइत्यपेक्षयामाह विवक्षितवाच्यस्येति ॥
स्फेहत्स्या ख्यानेषस्तुतइत्यसंगतं परिसमाप्तौदि विवक्षितवाच्यस्यार्थः
शब्दशक्तितत्त्वशक्त्यादिनिबन्धनतानस्यर्थमस्फति: यथा प्रेयस्स्त्वमप्रबंध
प्रवृत्तिविचित्र्यमोढसीमतिनीनावित्ताका प्राप्य काम्यविहरति सततं यः ५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

समस्तो भावप्रभृतिः॥ शब्दानुप्रासरसिकतया शब्दं वदितिलालालिणकः वि
नेमाकाराणामिति यौगाः प्रयोगः कविनाकृतोपि न धन्यमानरूपतद्वत्प्र
योजनोपायपर्यवसायी प्रकाशकाहृत्वपिशरणाघसमर्थ्यं यथा विषम
कोऽयं कड्डवकसंचयप्रवरवारियोपततावया जलतरंगविच्छुजितभाज
नेविचलितात्मनिकुञ्जमयेहतः प्रत्रथवर्गतमाय्यदवेदमस्युपवृति
नेभाजनमित्यादावयेजडज्यमयर्द्धस्यविवक्षेकामपिकांतिनप्रप्यतिऊ ते
हृदयभवणान्न सवेति प्रथमोद्योतेयः प्रसिद्धानुरोधप्रवर्तितव्यवहाराः
कवयस्त्यव वदन्तिविमनीयवत्रघायनमित्यादि रमानिलः सकेवलंध
निर्विषयोघावद्दयमन्योपीतिवशाकृस्यार्थः उक्तमेवध्वनिस्वरूपेणतलाभा
मविवेकेदृत्वतथाकाविकारोनुवदतीत्यभिप्रायेणलहतित्रिकडुपक्वाकारेद्र
दानि यतश्रुति प्रवभासमानमिति भायानयनेद्वयानयनमितित्या
यादवभासनेश्रवणंच्युनिलक्षणंध्वने: स्वरूपंशब्दोभासनेनद्वनेलक्षणं
प्रमाणांतस्वशब्दोऽपाधनिस्वरूपनिवेदकतात्र प्रथवाक्यानमेवध्वनिल

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं॰ लो॰ १०

10

त्वंलक्षणस्य तानपरिक्षयणात् हृन्नवेवकारेण ततोन्यस्य वाभासत्रूप
त्वमेवेति स्ववचनात्तदाभासविवेकहेतुभागोयः प्रक्रान्तः स एव निर्वा
हितः इति शिवम् प्राच्यमोहात्समात्रेस्याज्ज्ञेदेनामंस्वनेयया वृदेमिनव
गुप्तोदः पश्यतीनामिदं ज्ञानात् इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्याभिनव
गुप्तोन्मीलिते सहृदयालोकलोचने ध्वनिसंकेतो नाम द्वितीय उद्द्योतः ॥
२ ॥ स्मरामि स्मरसंहारलीलापाटवशालिनः प्रसह्य शम्भोर्देहार्धं
हरंतीं परमेश्वरम् ॥ उद्योतान्तरसंगतिं कर्तुमाह एवं व्यं
ग्यमुखेनैव ध्वनेः प्रदर्शिते सप्रभेदे स्वरूपे पुनर्व्यंजकमुखेनैतत्प्रका
श्यते अविवक्षितवाच्यस्य पदवाक्यप्रकाशता तदन्यस्यानुरणनरू
पव्यंग्यस्य च ध्वनेः अविवक्षितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्ये प्रभेदे
पदप्रकाशता यथा महर्षेर्व्यासस्य सप्तैताः समिधः श्रियः यथा वा का
लिदासस्य कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायाम् यथा वा तस्यै
व किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् एतेषूदाहरणेषु समि

·१०·

पठति सत्त्वज्ञा इति मध्यमानामिति च पदानि व्यंजकत्वाभिप्रायेणोक्त-
तानि शुद्धवाच्यमुखेन तावदविवक्षितवाच्यान्ययोर्भेदः वाच्यं च यद्यपि
व्यंजकमेव द्वयोरंतर्यत्वार्थः स्फुटोवेति तथाप्यविवक्षितवाच्यो व्यंग्यप
न्येन्यपरभावितः विवक्षितोन्यपरो वाच्य इति व्यंग्यार्थप्रवणएव वाच्य
ते इत्येवं मूलभेदयोरेव द्वयोर्यास्वरूपमेवांतरभेदसहितो व्यंजकरूपार्थः
स्वरूपमस्तु शब्दतात्पर्येण तयैव भेदमासादयति अतएवाह व्यंग्य
मुखेनेति किं च यद्वयोर्व्यंजकत्वं तथापि व्यंग्यतायोग्यत्वमेवाभवती
ति शब्दस्तनकदाचिद्व्यंग्यत्वमपि तद्व्यंजकत्वमेवेति तदाह व्यंजकमुखेने
ति न च वाच्यस्याविवक्षितरूपेण योभेदस्तत्त्वमर्थस्यैव व्यंजकत्वमुखेना
स्तीति पुनः पाठेनाह व्यंजकमुखेनापि भेदः सर्वथैव न प्रकाशितः
किंतु प्रकाशितोप्यधुना पुनरपि व्यंजकमुखेन तथाहि व्यंग्यमुखेन प्रदि-
तथाविनापदे वाक्ये वर्णे पदैर्भागे संघटनायां महावाक्यमिति स्वरूपतः
व्यंजकानां भेदाः नचैषामर्थवत्कदाचिदपि व्यंग्यतासंभाव्यतेइति

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्वं

ले

९१

ंजनवैकानियतः सवरूपेयवत्वेनभेदः प्रकाश्यतेइतितात्पर्यम् यत्र
त्वाबहे व्यंग्यानावस्तलंकाररसनाम्रत्वेनेतिसर्वत्रशब्दः एतन्नावत्रि
भेदत्वेनकाविकारणोक्तं नेहविकारेणाल्दर्शितेनचेदानीहतिकारोभेदप्र
करलंकरोति तत्रप्रेदकृतभिदं क्रियतेइतिवर्त्तभेदेकासंगतिः नचैताव
तासकलप्रकारनग्रंथसंगतिः कृताभवति श्रविवक्षितवाच्यादीनामपि
प्रकारत्वं दर्शितत्वादित्यलेनिजश्रवेन समोपैः साकेविवादेन नवका
विकायायथासंख्यंभेकानिहतत्र्यंः तेनाविवक्षितवाच्योद्विभेदोपिप्र
न्येकंपदवाक्यप्रकाशइतिद्विधा तदन्यस्यविवक्षिताभिधायस्य संबंधी
यात्रितीयोभेदः क्रमद्योतोनामस्वभेदसहितः सोपिप्रत्येकोद्विधैव शब्द
लेनेनवृत्तानामास्टपंचयपूर्वनाटकमात्रयंयद्यतनस्पलर्थः महर्षिभिरवने
नेनतदनुसंबध्यनेयत्त्वात्गुत्ते ग्रंथ्यवरामायणमहाभारतप्रभृतिनिबन्ध
इत्यवदुः इतिहतिः तस्मादयातयः श्रोवेकाकृणंपवाणानिषुरा मित्राणां ९१
वानभिद्राहः समेताः समित्रः प्रियः समिक्षहार्थमाजैसर्वयातिरस्क

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रोहंभवान् समिद्धहेन वंगयार्थीनन्यापेन्नललद्गणोह्यीपनत्लमवंसमा
नोवद्भिर्भिश्रेतेषनितम् यथापिनिःष्यासाय इन्यात्सदाहरणानमण्य
यमर्थीलभ्यतेतथापिश्रेयागाद्दुलक्षआपितेद्दर्शयितुमुदाहरणानता
लघुकानि अत्रचवाक्यस्यान्यतनिरस्कारः सर्वोत्कर्षमत्र स्वन्योयजनीयः
किं अनकेन मत्रउपदेनवाद्यासंभवान्त्वार्थेनापनवंललनयतावद्भि
भिश्रेनानिष्कारणिकत्वाश्रेतिकार्यवाश्रेत्ना सर्वेकाविवादयोधन्यते न
येवमथुरणाह्नेनसर्वविषयवंजनकत्वदर्पकत्वादिकंललनयतासालिश्रा
णाबिल्लाषविषयत्वमितिवङ्कभिश्रेतंधन्यते तस्यैवार्थेनरसेककमितवा
क्ययया रामेणपियजीवितेनलमस्तंतंश्रेणःप्रियेनोविनम् अत्रवामेन
न्यतनपद्गुस्ताहृसैकरसत्वादिवाक्यार्थसंक्रमितवाच्यव्यजंक यथाव
सेमज्ञणांनिस्वादेतकवोलोवमरुससिविंवम् परमन्नाविश्राविनण
वंदेविदेविश्रवराङे अत्रद्वितीयश्रेद्गशद्गार्थेनरसेककमितवाच्यः
अत्राविवक्षितवाच्यस्यद्वितीयोभेदस्तस्यैवार्थः अन्याख्यानकथः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध॰ लो॰ १२
12

हृतं समुचितं कुरेणेन तत्त्वमामो मोऽहं तथा तथाज्ञलजनोपन्नेयथोक्तैः श्रि
दः वर्यं संश्रुति विभ्रतापनु विंदं वल्याणद् : सादित्ण इति तस्तः स्वभाव
त्वाद्वय : श्रुतश्रुन भिलेख्य सूक्तमना तु मेदतयाचवसपनिराक्रियमाण :
क्रोयत्वस्य तत्त्वावल्क विग्रहति समुचितमनुष्ठ पक तेनाममान्योषि कश्चि
न्नमात्रां लंघयिष्यतीति तेइति यथा ताडगपि तथा तगणित तत्त्वस्यास्त
वैयर्थ्यः तदपि तथा विकारिणोन्तवृत्त्यानेऽविस्तारितानवश्वसादि
दिलक्षणया मोहं येन प्रकारेणेदानीं तन ज्वलज्जन इति यः कश्चित्त्वा
मदप्रायोपि कुलवभूशालूयाव युक्तैः श्रितो पन्नेण वं विधाः किल वयं कु
लवधा इति श्रयवर्णिर् : कतेनावसरे तया श्रीचंद्र नामिति तथा
मोऽहं तथोक्तैः श्रितोऽहं यथा न्योपि कुलश्रीजन उक्तैः श्रितो पन्नेति त
थतेन तथा एवं तावलम्यत्नव वसमुचितकारि तेति वीरं हं समप्युन:
सर्वमेवानुचितं पर्यवसितं तथाहि राज्यानिर्गमनादिनि वकाशी १२
हं तयत्तु व्यापारमात्रस्यापि कलत्रमात्रलक्षणश्रयोजनमपि यद्याप

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ममत्वसंघटितत्वाद्वलितत्वान्नावज्ञायामेवनिष्प्रयोजनम् तथापि
वनज्ञातृयामितश्चननिजजीवितरक्षावाक्यप्रयोजनत्वेन संभाव्यते न
चैतद्युक्तं रामेणान्यसमस्ताहसत्वसत्यसंधत्वानुचितत्वादिदमेवपर
मोत्तरं पारिणतेनेत्यर्थः काशकुशादिष्वपि यत्तिगृहस्थादिशाद्वाद्विति
यद्याख्यातंतत्स्वकाशकुशयैस्तदेवशून्यतोचितं स्यात्. प्रियइतिश
हमात्रमैवैतदिदानीं सैषाग्रहमितिमितियुक्तिः पशुहस्यप्रयोगामतद
प्यत्रौचित्यकल्पनमितिनिपुणाकालत्ववनोद्दीपनत्वविभावयोगात्कर
णरमोसोमस्यमसृणीहृतइति पमेग्रइति एवमेवस्वयमविवेकाव
तयाजनइतिलोकप्रसिद्धिरनानुगतिकामात्रशरणस्तस्याइत्य
स्थायावरणगुणगणमहार्घवर्पः कपोलोपमायामितिनिर्योज
लावण्यपर्वसंभूतमृलवर्तिप्रधानभूतकपोलतलस्योपमायाघ
नुतलदर्पितकरणगुणवत्वकर्त्र्यततोद्भवनिष्कलंकशशिबिंबकल
कव्याजनिलीहतम एवंपयपणिगद्विकाप्रवाहयतितमभितः

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰
लो॰
१३
13

पतितो लोकः तथापि यद्विपरीतलक्षणाः परीक्षंते तेन दर्शकः कृपैकभा
जनेयमुन्मत्त इति प्रसिद्धः अत्र द्वयवदन्त्यन्तविलासस्त्यक्तमलिनतथ
मोल्लत्वसंक्रान्तो गुणः अत्र च यथा वंश्यस्य मोलत्वसंक्रांतिस्तथा शुक्लत्वम
मुद्रैयेयम् एवमन्तरत्रापि २ एवं प्रथमभेदस्य द्वावपि प्रकारो यद्यश
काशकेनोदाहृत्य वाक्यप्रकाशकेनोदाहरति ३ अविवक्षितवाच्य
स्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यप्रभेदं वाक्यप्रकाशनतायथा या निशा सर्वभूताना
तस्यां जागर्त्ति संयमी यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः
अनेन हि वाक्येन न निशार्थो जागरणार्थः कश्चिद्विवक्षितः किं त
र्हि तत्त्वज्ञानावहितत्वमतत्त्वपराङ्मुखत्वं च मुनेः प्रतिपाद्यते इति ति
रस्कृतवाच्यस्यास्य व्यंजकत्वम् तस्यैवार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य वा
क्यप्रकाशता यथा विसमइउच्चिअ कणवि वोलेइ अमअणिम्माए
उ कणवि विसामअमउ कणवि अविसामउ कालो अत्र हि वा॰ १३
क्ये विषामृतशब्दाभ्यां दुःखसुखरूपावाच्याभ्यां वाच्य इत्यर्थान्तर

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

संक्रमितवाक्यस्यासम्यग्जनकत्वम् शुद्धाहि विवक्षितइतितेनयुक्तेनेन
किंविद्वदुपदेशेनप्रत्युपदेशःसंभवति निशायांजागर्तितस्यामित्युक्ता
त्रिविदामितस्यामितिकिमनेनोक्तेनतस्याबाधितस्वार्थमनुवादकमेव
मिनोलोकोन्नवतालनुणेननिमित्तेनतन्त्रदस्यामवधानेमिथ्याद
शोवपराधीनत्वंयुक्तमितिसर्वेषामाप्तार्थोन्यथानुपपत्त्यायमर्थःप्राप्तिमो
मतव्यः सर्वेषांब्रह्मादिस्थावरान्तानांवन्तुदृष्णानामपिभूतानांया
निशास्यामोहजननीतत्त्वदृष्टिलक्षणातस्यांसंयमीजागर्ति कथंशाब्दीति
तितत्त्वविषयवर्जनमात्रादेवसंयमीतियावत् यद्वा सर्वभूतानि
भूतायेमोहेन्योजागर्ति कथमिति अदृष्येति यस्यान्नमिथ्यादृशोसवो
लभन्ताजाग्रति श्रुतिप्रायेनसुप्तबुद्धरूपाणिसानस्यरात्रिः प्रबु
द्धोयविषयः तस्यांहिदेहादायांनाम्नाप्रबुद्धः एवमेवलोकानदृश्यवासि
तःपश्यति मन्यतेच तस्यवातवदेहिकदृणाद्यनिश्चित्तरितार्थान्परास्त
पश्यति नमन्यतइति तत्त्वदृष्टिपरेणभाव्यमिति तात्पर्यम् एवंपश्यत

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

इतिमननेविनिवृत्तस्यार्थमात्रविश्रांतमपिनवंरयएवविश्राम्यति यत्रक
श० र्तृभोक्तृत्वस्वतंत्रार्थनेतिसर्वमेवायमाख्यातस्थाय: पद्मसंहोक्षेरयपर:
नदाहानेनाहृवाकवेति श्रुतिपघतइतिश्रुत्यतइत्यर्थः तया विश्राम
०२५ यितोविषयपतोयाम: केषांचित्तुरुच्छ्रुतिनाम श्रुतिविवेकिनोवाकेषां
14 चित्स्वकृतानाम श्रवणविवेकिनां वाश्रुतिज्ञानस्यस्तुतिनिर्मीण: केषां
चिद्विश्रुतकर्मणांविवेकाविवेकवतांवाविषामृतमय: केषामपिमूढ
प्रायाणांयावाशनभोगारभिकाद्रूपाणांवाविषामृत: कालोतिक्रा
मतीतिसबंध: विषामृतपदेवलावएयादिशाह्ववित्रिरूढलवणात्रय
तयास्तुखदु:खसाधनयोर्वतंते विषतिंबममृतंकपित्थमिति तथा
त्रह्मखदु:खसाधनेतन्मात्रविश्रांतेश्रुपितस्वकर्तेयमह्मखदु:खपर्यव
सिते तत्साधनेनसर्वथानविवक्षिते नि:साधनयोस्तयोरभावात्
तदाद्संक्रमितवाच्याभ्यामितिकेषांचिदितिवास्यविशेषसंक्रांति: ०२५
उपलक्षणार्थंतविषामृतग्रहणमात्रसंक्रमणमात्रेहृदविहिताया

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

त्यातं न स्याद्वाकेनेति २ एवं कार्तिकाद्यथमावलंबिनाऽस्मत्तुरः प्र
कारानुदाहृत्य द्वितीयकार्तिकाबलीऽहृतानमानकारान्कमेणोदाहृ
रति ॥ विवक्षितनामिधेयस्यानुवर्णनं रूपत्वं गयस्यशाहृयात्तुद्ववेप्रभे
देयद्प्रकाशाता यथा ग्रानेयनेदेवथिजनस्यवांक्का देवेन स्ह्रोयदिना
मनास्मि पथियस्य ग्राहपरत्नगकः कृपो यद्वा किन स्ह्रनोजडोद्म
ग्रह्दिनः उइत्येतत्याये निर्विशेषेन वक्तात्म समानाधिकरणेन याथ्यु
क मनुवर्णनं रूपतया कृपसमानाधिकरणता स्वशक्त्या प्रतिपाद्यते ॥
ग्रानेयनैदिति पदयिनेयनैरिति बहुवचनम् योयेनाधीतस्तेने
तिस्ववनार्थेन ग्रनण्वार्थिग्रहणम् जनस्येति बाहुल्येन कोथना॰
धीननगुलेरूपकाराधी देवेनेत्यध्याकापर्यनुयोगेनत्यर्थः अस्मीति
ग्रन्थोदितावहवसऽयेकश्चित्स्ह्रोनवह्मितिनिर्वेदः ग्रमत्रंलोकोप
योगिग्रस्नुपारयतीति कृपो यद्वेति लोकेरप्युलस्यमाणइत्यर्थः ॥
श्रत्मसमानाधिकरणेन येतिजडः किंकर्तव्यतामूढइत्यर्थः ग्र

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ष॰
लौ॰
॰२५
15

यत्कृपोजडोयोगिना कस्यचोद्धृतीन्यसंभवस्त्विवेकृ इति श्रुतएव जडः श्री
नतो निर्वेदसंतापरहितः तथाजडः सततजलयोगित्वयापत्ययकाव्यम
मर्थः अनेनतत्तीयार्थेनायंजडशाहूलजडकार्थेनञुन हृतकार्थसंबंधःप्रत्य
मिप्रायेणाह कृपसमापिकवर्णनामिति सद्यश्लेति शाहूशत्पुङ्गवं
योजयति नशेववाक्यप्रकाशता पश्चाद्धृविविने सिद्धनादवाक्येष श्ले
स्मिन्महाप्रलयीयवर्णावर्णायाधनावशेषः एतद्दिवाकामनुवर्णं
द्वयमृत्यौतरं शाहूशतानास्तु हमेश्रकाप्रायति महाप्रलयइति महा
नाममनतानलक्षेयघनासूषिशोककरणेश्वतेहमेघवर्णावाज्यप्रवःध
वर्णावाप्तामनायवशेषः शिञ्चमाणः इतीयता श्लोकवाक्यार्थकल्पनाव
सानेश्लीठभारोहहनहलमणफणानागराजइवदिग्दंतिश्वमृ तिष्ठपीन्य
योतरम् ॥ अश्राञऋवावश्चसंयपमरद गमाणाहरसग्रामोत्युग्रतणा
मिशेगाहिमुक्तसमसरेणमद्भुमासलकंरस्यदृ अस्यार्थः इतोकवाप
नंसंमहार्वेणाङमवप्रकरेणमनोहरसरम्यमन्मथदेवस्यग्रामोदस्त्वब ॰२५

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मल्कारो यत्र सर्वाङ्गस्मृस्वरनिपातः प्राकृतेपिनियमाभावात् कृत
इस्तस्तव ः सुसमर्पितमपि गृहीतं कुसुमशरेण मधुनामल्लक्ष्म्याः स
त्वप्नाश्रेभाव ज्ञेचतुःस्वरत्वामेहयुतं भवति यथा देभेकाम श्चिन्नमादिप
तीभेतावानमर्थः कविशिक्षोकायां तिरश्चोप्तक ः संपादितः अत्रच
विविदइवमलश्रोच्छोतिमान्ननिछत्रशरीरः संभवी स्वतः इति वर्गाव्यक्ता
विकाराइयत्रैवोदाहृते भवेदिममभिप्रायेण ॥ अस्येव कविशिक्षोक्तिः
मात्रनिछत्रशरीरस्याश्चर्याव्यवयभेदेपदप्रकाशता अत्र ललितभित
मध्यसमर्पितमपि गृहीतं कुसुमशरेण मधुमासलक्ष्म्या नवलम् यथा
द्वविजये अपणमस्तुति अत्र सकचित्रविशुद्धिवर्जं कुसुमशरेण मधुमा
सलक्ष्मीग्रहं अत्र यसमर्पितमपि कुसुमशरेण मधुमासलक्ष्म्या मृते
गृहीत मध्यसमर्पितमपि नदूर्योभिधायि पदमर्थेशालता कुसुमशरेव
लाल्काराश्रप्रकाशयति अत्रभेदवाक्यप्रकाशता यथोदाहृते प्राकृ स
त्रोसे इस्वरहिमासहयादि अत्रदिमत्र इति वर्णाभिमासोन तावद

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व० लो० १६
16

पेयत्वं गायश्रावणिमयं वाक्यार्थः कविश्रेष्ठोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो
मन्मथोन्मादायकता पादानावस्थितानां वसंतसमयस्य सूचयति स्र
समर्पितमपि गृहीतं उस मधारेण मधुमासलक्ष्मा मुखं पादे भो वद्धं
वनच्चुम्सरामोद्युक्तं भवति मधारंभः कामूचितमादिपत्नीन्येनावान
यमर्थः कविश्रेष्ठोक्तो मनार्थान्तरव्यंजकः संपादितः स्वतकविनिवद्ध
वक्तृश्रेष्ठोक्तिशरीरवार्यभानुरवेपदवाक्यप्रकाशतायामुदाहरणं
यं न दत्तम श्रेष्ठोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः संभवी स्वतःशितव प्राच्यका
त्रिकायाः इयमेवोदाहृतं भवेत्यभिप्रायेणानुपदप्रकाशतायथा स
त्यमनोरमाकामाः सन्यव्याविभूतयः किंत्वमङ्गोगव्याणांगभंगि
लोलं हि जीवितम् इत्यत्र कविना वीविरागीवक्तानि वृद्धस्त्रेष्ठो
क्त्या जीवितं आहोधर्थं शक्ति मलतयेदेवनाति सर्वप्रवार्थीकामा विभूत
यस्तु जीवनमात्रोपयोगिनः तदभावेपि सद्भिरपितैरसमायते तदेव
जीविते प्राणापायलहवनास्यमुखे हेतुश्रेष्ठोवत्याः दनयमाद्यपदमिति

१६

विषयेषु वाक्ये गुणं किं हेषो ह्येषस्तथैर्जनेनेन निजमेवन्न जीवितमनुपाल
भ्येन हर्षवानिमर्श्चं वल्लमितिनम्रापराधमिमेनुज्ञाढ्यं वैराग्यमिति ।
वाक्यप्रकाशनाय यथा क्षिहविशीत्वाहो स्वतः संभवत्पारीवार्थशक्त्यु
द्भवेषु भेदे पदप्रकाशनाय यथा वाणिग्रहून्नियर्हमाकस्योश्वयाणंवाग
कत्रीम्रनावल्लिरालग्रमहीयरम्मिपरिसंकायस्वण्ह्ना ॥ अत्र विल
लिनालकमस्त्रीनेनमन्दंव्याथवधाः स्वतः संभावितशरीवार्थसनकीड
त्ति किं स्वयंस्त्रीयस्यभर्तुः सततसंभोगसत्रामत्नाप्रकाशयति नमे
वाक्यप्रकाशनाय यथा शिशिरमिष्ठकस्वपुत्रावयग्रावादः सगमिरीभम
रमनकायफलेनशृगपमाद्राण्णानम्रद्भेमवतील अत्रैनवाक्येन व्याथवधाः
शिखिविचिहृवर्णेश्वराधानवपविणीतायाक स्याश्चितो भाग्यातिशयः प्र
काश्यते तत्संभोगे कवमौमयूरमानुमारणसमर्थः पतिजीतहृत्पर्थ्यः
प्रकाशनान् तदन्यासांवचिरपविणीतानां स्वकफलरचितप्रसाधना
हनानां दौर्भाग्यातिशयः प्रत्याय्यते तत्संभोगकालेसयथव्याथःक

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ १८ 17

निवद्धायां यावत्समयं चाभोदितेत्यर्थप्रकाशनात् गुणवाणिजकवद्भाति तदं
ता: कृतोऽस्माकं व्याख्यानसमयस्य यावद्दिव्यलितालकमुखी शृङ्गेयोऽपि
सत्कृते सविषमेवं क्रमतेऽस्तु सा यथा विलसिलिनेति स्वरूपमात्रेणाविशे
षणमवलिमत यावद्दलितं नाघयवहरणं संभाव्यमिति वाक्यार्थस्यानां
वस्यैव न काचिदनुपपत्तिः लिङ्गिविंके निश्चयमेव योजितानामाख्या ननु
ध्वनिः काव्यविशेषः इत्युक्तं तत्कथं तस्य पदप्रकाशता काव्यविशेषो
हि विशिष्टार्थप्रतिपत्तिहेतुः शब्दसंदर्भविशेषः तद्भावश्च पदप्रकाशत्व
वेनोपपद्यते पदानां स्मारकत्वेन वाचकत्वात् समुदायरूपध्वनित्वा
रूपत्वेनायमेनत् तद्भावश्चेति काव्यविशेषणमित्यर्थः शब्दवाचकत्वादिति
यदुक्तं सोऽयमप्रयोजकोऽहेतुरिति कुलेन नावहृष्यति उच्यते स्यादे
षदोषः यदि वाचकत्वं प्रयोजकं ध्वनिव्यवहारे स्यात् न त्वेवं तस्य व्यञ्जक
त्वेनव्यवस्थानात् एवं ज्ञातेन परिच्छेदस्त्वरूपेणोपदर्शितं किं च क
व्यानां शरीराणामिव संस्थानविशेषावच्छिन्नसमुदायसाध्यापि चारु १८

नुप्रतीतिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां भागेषु कल्प्यत इति पदानामपि व्यंजकम्
ह्विन स्मृत्यवस्थितैर्ध्वनिः व्यवहारेन विरोधी यदि परोक्षयात्रेमयथावाद्व
कं वेषु न्यभावदे नकृते किन्नस्य काग्रवनाकांक्षाप्रतिपत्तिर्वा विवाक्य
नपरमिति तथा हि समयेनानयापि पदैर्ध्वनिरस्माभिरुक्तम् अपि च
समुदायएव तथाच पदस्मृकाशेयुतिविशेषकाद्यापदेनोक्तम् ननु
पदस्मृतनयनयाविपं सामर्थ्यमिति ज्ञतो ह्येउपव प्रतीतिक्रम इत्याशंक्या
ह काव्यानामिति उक्तं हि यान्विवेककाले विपदाभ इति ननु भागेषु
पदस्मृपेषु कथं साचाक्रमप्रतीतिरारोपयितेष्याव्यावानि हि स्मारककालेव
व तनः क्रम मनोदाविद्ध्यैपार्थ्यैः स्मारकव्याडिवेऽप्रतीतिर्निबंधनत्वे
केनवार्यते यथाष्कृतिदृष्टानालेपपूर्वादिपदानामसमयमेलायथे
प्रतिनवारकत्वमपि न स्मारकत्वम् ननु पणस्थाकह्णकाव्यष्कृतिदृष्ट
मन्वयव्यतिरेकाभ्यां भागेषु व्यवस्थाप्यते तथा प्रकृतेपीति तदाह
प्रतिष्ठस्पष्कृतिः पदसायादयतिदृष्टनाम ष्कृतिदृष्टादिशब्द्येकेन

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध्व॰ लो॰ ॰१८ इति हेतुश्च निर्गुणम् अभीष्टार्थस्मारकस्येत्यर्थः इष्टनामित्यत्रवाक्यत्व
म् गुणमिति वाक्यत्वम् एवं दृष्टान्तमभिधाय पादत्रयेण तु येनादार्ष्टा
न्तिकोर्थ उक्तः अथ नोपपन्नमिति पदानां स्मारकत्वेपि पदमात्रावभा
सिनः तेन ध्वनेः प्रभेदेषु सर्वेष्वेवाखिलव्यक्तता यत एव स्फुरति श्रा
वणमात्र इति तेन हेतुना सर्वेषु प्रकारेषु ध्वनिरूपितः स पदमात्रावभा
सिनोपि पदप्रकाशस्यापि ध्वनेरव्यक्तस्य स्मारकत्वेपि पदानामिति
समन्वयः अपि प्राहः काकाक्षिन्यायेनोभयत्रापि संबध्यते अथ ना॰
वाचकत्वशक्तौ तेषामन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति विच्छित्तिशोभिनैकेन
भूषणेनेव कामिनी पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती इति प॰
रिकरश्लोकः एवं कारिकां व्याख्याय तदुपसंगृहीतमलक्ष्यक्रमव्यं
ग्यो ध्वनिर्वर्णपदादिषु वाक्ये संघटनायां च स प्रबन्धेपि दीप्यते तत्र
वर्णानामनर्थकत्वाद्द्योतकत्वमसंभवीत्याशंक्येदमुच्यते शषौ सरेफ
संयोगौ ढकारश्चापि भूयसा विरोधिनः स्युः शृङ्गारे तेन वर्णा रसच्यु ॰१८

18

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नः तथ्यवत्तनिवेशरूपं तेवीभत्सादौ रसे यदा तदायं दीपयंत्येते तेन वर्ण
रचनाः स्मृताः तच्छब्दः पूर्वभेदेभ्यो सविशेषयोजनकः गुणे समस्तायश्च
पदेन समस्तपदा योवाक्यं संघटना यद्यपि ताकाव्यगता वसेत्येतिनवाकास
महावचः पूर्वं यद्यप्यभिप्रायेण वर्णानां यथाक्रमम् उपादानम् आदि
ग्राह्येन पदैकदेशपदहितीयादीनां ग्रहणम् समस्तानि भिन्नवस्तु
कम् दीप्तानेन भासते सकलकाव्याभासनयेति पूर्वोक्तव्याविशे
षणे समर्पितत्वं भूयसेति प्रत्येकमभिसंबध्यते तेन प्रकारो भूयसे
त्याख्यानमेव कप्रधानः संयोगः कंडू इत्यादि सोपि भूयसाविरो
धिवद्रतिपक्षाहग्निविरोधिनी शृंगारस्य यतः तेवर्णा भूयसाश्र
यमाणान्नरसाः व्यातेतिसर्वेतिपदिवातेन शृंगारविरोधिनत्वे
नेनावर्णाः पेसादयोरसाः शृंगाराद्यावंते तेन व्यंजयंतीति व्या
तिरेकद्वकः शब्दयमाह तथ्यवर्तितिषणादयः तमिति बीभत्सादि
कवसेदीपयंति योनयंति का दिकाव्यं ताव्यर्थेण व्याचष्टे श्लो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ध० लो० १५

कतृयेन वर्णानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां योतकं दर्शितं भवति यथा सं
ख्यापविद्रावयेच्छ्लोकाभ्यामिति नकुलनमश्चर्वे श्लेकेनाद्व्यतिरेक उक्तः
द्वितीयेनान्वयः शृङ्गारविषयेच्छृङ्गारलक्षणश्लेषादिप्रयोगः सम
चितमभिवांछतानकर्तव्य इति वैकल्ल्यादुपदेशसक्तादिकारेणान्व
पूर्वव्यतिरेक उक्तः नवसर्वथानकर्तव्योऽपि न वीभत्सादौ कर्तव्य एवेति
पश्चादन्वयः इति कारेणान्वयपूर्वको व्यतिरेक इति शैलीमनुसृतेनम
न्वयः पूर्वरूपानुः एतदुक्तं भवति यद्यपि विभावानुभावव्यभिचारिभि
रिति सम्पदेव रसास्वादे विवेचनम् तथापि विशिष्टमतिक शब्दसम
र्प्यमाणस्तैर्विभावादयस्तथा भवतीति सर्वं सिद्धम् द्वः तेन व
र्णानामपि श्रुति समर्थोपलक्ष्यमानानर्थान्नपेक्ष्यापि ह्याद्वैकश्या ह्या
सह्रदयहृदयसत्मास्वभावो रसास्वाद सहकार्येव श्रुतेन एवमहकारि
णामभिव्यक्तिनिमित्तसमभीक्षता वर्णोविविधुति नन्ववर्णैरेवरसा
भिव्यक्तिः विभावादिसंयोगादमतिव्यक्तिरित्मनेक उद्दशः ध्याद्वैकया १५

सोपि च स्वभावो रसनिष्यंदे व्याप्रियत एवा पदगीतवत् शृंगारगाधनि:
यमितविशिष्टजातिकरणग्राणायनुकरणशब्दवच्च पदे चालस्वक
मध्यरपस्वयोतक त्वैयथा उत्कंपिनीभयपरिस्खलितांशुकांतात
लोचने शतिदिशं विधुरेक्षिपंती क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा
धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षितासि सद्यो हि तदपकृत्य देशमयुवे
न स्फुरमेवावभासते यथा च उ गीतिकनककपिशेयसरसहेमरंग
रभसविकसितानासरछिपातां श्रियाण: पवनविलुलितानांम्रस
लानां पलाशे: प्रकरमिव किरन्त: स्मर्यमाणा दहति पदेवेति पदे
सतीन्यर्थे: नैव रसप्रतीतिर्विभावादेव तेन्द्रविभावादयो यदावि
शिष्टेन केनापि पदेना र्थ्यमाणा वस्तुमन्कारविधायिनो भवति त
दापदस्यैवासौ महिमा समर्पित इति भाव: तत्र हरतिवासवदत्ता
हाहाकृतेन मधुरशोकनिर्भरस्य वत्सराजस्य देवस्तु नम् तत्र सो
कोनाम सज्जनो विनाशप्रभव इति तस्य जनस्य येम विदेयकरान्तव

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

र्तनयः शृंगेरतिविभावनामवलंबतेस्म शृनएवान्यंतेविनष्ठास्यंतेइदा
नींस्मृतिगोचरतयानिरुपेतभावनशालोकरूणमूर्ह्यीयपुतीतिरिय
तेतेलोचनश्लितंकृह्मलहोवनगतस्यसर्वेर्यमपदेशणानेनगुणग
स्यरुणाकाव्ययोनकोरमलस्यामाधारुणानिमित्ततायामः तेनयत्किं
चित्रोदितंपरिहृतंचतन्निश्चयव तथाहिवोधेप्रक्रांतपरामर्शस्यतंकृ
ह्मलकृयमियतिसामर्थ्येमिति उत्तरेच रत्नविहोत्रयनष्ठेहेनितकृस
यमनुन्यानोपदतम यत्रादिवृनहिष्ममाणयमीनवसाहिन्यायोस्य
यमेयोगिवंवलनोपकृहेनाभिधायतत्रु डिस्यधर्मोनवसादिस्येतच्छेन
निर्वाह्यते यत्रोचाते यत्रहोत्रिन्याभिलषादिति तत्रश्रृंवेप्रक्रांतपरा
मर्शोकृतयेत्यास्तामलीकपरामर्शेकः पंडितमन्यः मदृविवादेन उ
कंपिनोत्यर्दिनानदीयभयानुभावोन्मेलत्यामयानिर्वाहितप्रतीका
रमितिधोकावेगस्यविभावः नेश्रुतिप्रणातिप्रायविश्रमेकायतननरूप २
प्रपिलोचनेविभ्रमेकादिप्रतीकतयानिलेग्नेतिपंतीकस्त्रातामकामाया

ष
लो
२
२०

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ऐषश्च इति तयोर्लोकनयोरन्तारुणीवावस्थोनिरन्तरं ग्रोक्तहीएनमती
दत्तैनेतिन स्वायंस्वभावएवेति किं कृतं तथापिभ्रमेणाधीकृतो इष्टम
मर्थ्य इति तत्र सविवेकस्येरश्यानुविनकारिवे संभाव्यते इति स्वयं मोहं
तदीयसौंदर्यमिरान्नीस्मातिप्रायश्रेकावेशाविभावनो ग्रामभिति ग्राह्य
सतिसवीयमर्थ्योनि केदृढ एवंतत्र तत्र व्याख्यातव्यम यादावयवेन चयो
तनेयथा मध्याम्'''' प्रकितद्विणीदाविने त्रिभागा इत्यत्र त्रिभागाश्च
हुः ॥ त्रिभाग इति गुरुजनन मवधीर्यापि स्वामाश्रया तथापि कामिला
षमन्युदैन्यगर्वमिश्रं विलोकितवती लघ्वेत्स्व रेणनयरु स्मरस्मरेदृत्वके
वृषाणश्चवामविलंबोहीयने त्रिभागाच्चूहुः सोत्रियोस्तु दे भातीति वा
कार एष्णालस्मकमव्यग्रोश्वनिः भृशेलेकाभ्रमेको लोस्मृतिविषयाम
तः तचष्टुइस्योहाहत्यायया यामाभ्युदयेक्तकरूपिते निन्यादिस्यो
कः एततद्विवाक्यपरपराजुरुद्र्यवियाशकुलतयाश्रामे श्रद्धपीयत्स्म वे
त एवपरमत स्वप्रकाशयति प्रथमानिर्देशेनाव्यतिरेकनिर्देशास्या

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

प्र० लो० ·२१

२१

यमभिप्रायः वर्णपदेतत्रागादिषु सम्बन्धनाद्यन्तमोवाग्र्यो निर्भासमा
नोपि समस्तकाव्यव्यापकत्वं तु निर्भासते विभावादिस्थायिप्राणनात्
तेन वर्णादीनां निमित्तमात्रत्वमेव वाक्यान्तर्गतस्य क्रमस्य निमित्त
तायां रेण वर्णादिवदुपकारित्वमस्य विभावादिप्रतिपत्तिव्यापृतत्वयत्त
सादिनियममेव तद्विभासते इति वाक्ये इत्यनेन काव्यविकार्येन निमित्त
समग्रे मात्रत्वम् अपि त्वत्र भावविषयार्थमपीति श्रुतं इत्यर्थो लं
कारेणकेनाप्यसम्भिन्नः कृतऊर्ध्वपि तैर्वीर्यैर्भोमिः सदैन्यविलोकिते
वेनुमभिगृणायस प्रीत्यापृतापितयोर्वया नवजलधर सन्नद्धोमाः प्रभूय
दिप्रभावतीविनाकाठिन्न हृदयाजीवमेव प्रियेतव मयि श्रियः श्रुत्वा
तैस्तैः प्रकारैर्मोग्राहृतापिरपत्रतावापरवशात्मेन गुरुतवचनोल्लङ्घनं मापि
त्वयाकृतमिति प्रियेयोपि इति परस्परजीवितसर्वस्वाभिमानात्मको र
तिः स्थायिभावउक्तः नवजलधरेति पुरूरवाः सर्वप्राङ्गणे पृथजल
दालोक्य नविप्रलम्भोद्दीपनविभावविनोकम जीवन्मेवेतिमालेपता ·२१